

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На правах рукопису

КОЛОКОЛОВА МАРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 316.334.3:316.64

**УСТАНОВКИ НА ПАТЕРНАЛІЗМ У ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Науковий керівник
Куценко Ольга Дмитрівна
доктор соціологічних наук,
професор

Харків – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПАТЕРНАЛІЗМУ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ УСТАНОВКИ.....	13
1.1 Поняття «патерналізм» у системі соціального знання.....	13
1.2 Установки на патерналізм як різновид соціальної установки	48
1.2.1 Уточнення поняття «соціальна установка».....	48
1.2.2 Роль і місце соціальних установок у політичній культурі суспільства.....	51
1.2.3 Теоретична та емпірична інтерпретація поняття «установка на патерналізм».....	61
Висновки до розділу 1.....	69
РОЗДІЛ 2. ПАТЕРНАЛІЗМ У ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	72
2.1 Загальні характеристики політичної культури українського суспільства.....	72
2.2 Прояви установок на патерналізм у політичній культурі українського суспільства.....	92
Висновки до розділу 2.....	113
РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРНІ ТА ЦІННІСНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ Й ВІДТВОРЕННЯ УСТАНОВОК НА ПАТЕРНАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	116
3.1 Патерналізм як модель відносин між державою та громадянами (за результатами експертного опитування).....	116
3.2 Структурні та ціннісні параметри установок на патерналізм в українському суспільстві (за результатами масових вибіркового	

досліджень).....	125
Висновки до розділу 3.....	162
ВИСНОВКИ	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	174
ДОДАТОК А	196

ВСТУП

Актуальність теми. Трансформаційні зміни останніх двох десятиліть торкнулися усіх сфер життя українського суспільства; а розвиток ринкової економіки, приватної власності, електоральної демократії змінив модель відносин між індивідом і політичною системою, в якій індивід отримав можливість бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом соціально-політичних взаємодій. Можна припустити, що збільшення свободи вибору, розвиток конкурентності в соціальних відносинах, процеси індивідуалізації мали б актуалізувати в українському суспільстві такі цінності, як особиста відповідальність, приватна ініціатива, самоорганізація. Натомість численні емпіричні факти свідчать про те, що в суспільстві домінують очікування індивідами підтримки від держави, гарантій соціальної допомоги та захисту, що в науковому дискурсі позначається терміном «установки на патерналізм». Особливого значення проблема патерналізму набуває за умов економічної кризи та підвищення соціальних ризиків у суспільстві, оскільки держава не в змозі забезпечити населення відповідними соціальними гарантіями, що призводить до посилення соціального незадоволення, а патерналізм, у свою чергу, перешкоджає інноваційному розвитку суспільства та виходу з кризового стану.

Як і будь-який тип соціальних установок, патерналістські установки є частиною культури суспільства, в даному разі політичної культури, а їх функціонування визначається багатьма факторами: історичними, політичними, економічними, особливостями соціалізації тощо. Багато дослідників (зокрема, В. Вовк, Є. Головаха, М. Наумова, В. Сусак та ін.) зазначають, що патерналістський тип суспільних відносин був базовим для радянського суспільства. Патерналістська політика держави стосовно громадян проявлялась у розвинутій системі соціального захисту і соціальної допомоги, у безкоштовній освіті, медицині, допомозі у працевлаштуванні,

забезпеченні житлом, праві на безкоштовний відпочинок, солідарній пенсійній системі, державній системі житлово-комунального господарства тощо. Сформовані за такої системи індивідуальні установки на державне соціальне забезпечення зберігають свою привабливість та впливовість і дотепер. За майже 25-річний період пострадянського розвитку в Україні не відбулося помітного зниження патерналістських установок, що утворює напруження та конфлікти в суспільстві між громадянами, які очікують соціальної опіки, та соціально-політичними інституціями, які не можуть її забезпечити.

За таких умов все ще залишається нерозв'язаною низка дослідницьких питань: чи вплинули ринкові зміни на прояви патерналістських установок громадян? Як широко патерналізм представлений у постсоціалістичному українському суспільстві? Які чинники зумовлюють формування та відтворення патерналістських установок у політичній культурі сучасного українського суспільства?

Актуалізація теми патерналізму та його ролі у політичній культурі зумовлена також євроінтеграційним спрямуванням зовнішньої політики України, адже у розвинутих західних демократіях патерналістська політика спрямована передусім на підтримку найбільш вразливих груп і прийнятих у суспільстві стандартів життя. Загалом же вона суперечить ліберальним цінностям, установкам на соціальну та індивідуальну відповідальність за власне життя, самостійності, самокеруванню, відкритості до змін.

У теоретичній інтерпретації патерналізму крізь призму ролі держави у суспільстві, її втручання у життя індивіда велике значення мають роботи Конфуція, Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, Р. Філмера, Дж. Локка, І. Канта, Г. Спенсера, М. Вебера, Дж. С. Міля, І. Берліна. У розробку теоретичного концепту «патерналізм» суттєвий внесок зробили праці таких дослідників, як Р. Арнесон, Е. Г. Вальдес, А. В'ейль, В. Вовк, Б. Герт, Дж. Дворкін, Д. Ерхард, Ч. М. Кальвер, С. Кларк, Н. Литвина, Дж. Мерфі, Г. Разинський,

П. Сабер, Д. Скоція, В. Спасов, В. Сусак, Дж. Файнберг, А. Шерлетікс, Н. Шушкова та ін.

Розуміння політичної культури та її складових представлено в розробках Г. Алмонда, С. Верби, Є. Вятра, Л. Діттмера, Р. Інглхарта, Р. Патнама, Г. Пауелла, Р. Пая, В. Розембаума, Р. Такера, Г. Хофстеде та ін. Важливі методологічні ідеї та емпірично обґрунтовані висновки дослідження політичної культури, політичних цінностей та установок українського суспільства містяться в роботах В. Бакірова, О. Бабкіної, І. Бекешкіної, Є. Головахи, А. Горбачика, А. Зоткіна, М. Конончук, О. Куценко, М. Наумової, Н. Паніної, В. Полторака, О. Резніка, А. Ручки, В. Хмелька та ін. У розумінні патерналізму як прояву соціальної установки важливим є звернення до теорій соціальної установки Ф. Знанецького, Д. Каца, М. Ляйппе, Д. Майерса, Г. Олпорта, Р. Парка, Г. Саммерса, М. Сміта, У. Томаса, Д. Узнадзе, В. Ядова та ін.

Дослідженню патерналізму як суспільного явища та установок на патерналізм за умов посткомуністичних трансформацій безпосередньо присвячені роботи таких українських соціологів, як Є. Головаха, А. Горбачик, А. Зоткін, О. Куценко, В. Матусевич, В. Сусак. Проте до цього часу відсутня чіткість у смисловому розмежуванні проявів патерналізму як політики держави і як компонента політичної культури суспільства, що ускладнює соціологічну операціоналізацію відповідного поняття.

Отже, *наукова проблема* має гносеологічний та онтологічний аспекти. Потребує наукової відповіді питання про те, які соціальні та культурні характеристики індивідів і умови їхнього життя зумовлюють відтворення патерналізму в політичній культурі українського суспільства, що становить гносеологічний аспект проблемної ситуації. Онтологічний аспект проблеми полягає у суперечності між наявним рівнем установок на патерналізм та необхідністю розбудови громадянського суспільства, що передбачає актуалізацію цінностей самостійності, приватної ініціативи, самоорганізації у вирішенні не тільки індивідуальних, а й громадських проблем. Виявлена

суперечність потребує наукового пояснення через уточнення концепту патерналізму та визначення специфічних характеристик і чинників відтворення патерналізму як соціальної установки в сучасному українському суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація з науковими планами організації, де виконана робота, не пов'язана.

Мета і задачі дослідження. *Мета* дослідження полягає у визначенні характеристик патерналізму як соціальної установки в політичній культурі сучасного українського суспільства. Для досягнення поставленої мети було сформульовано такі *задачі*:

- визначити теоретико-методологічні засади соціологічного вивчення патерналізму;
- здійснити теоретичну інтерпретацію та операціоналізацію поняття «установки на патерналізм» як характеристики політичної культури суспільства;
- визначити характерні риси політичної культури сучасного українського суспільства;
- схарактеризувати прояви патерналізму в політичній культурі українського суспільства;
- визначити чинники формування і відтворення установок на патерналізм у політичній культурі сучасного українського суспільства;
- проаналізувати зв'язок патерналістських установок зі структурними (віковими, освітніми, регіональними, матеріальними, статусними) та ціннісними параметрами суспільства.

Об'єктом дослідження є патерналізм як соціальна установка, а *предметом* — прояви патерналізму як соціальної установки у політичній культурі сучасного українського суспільства.

Методи дослідження. Досягнення мети та реалізація завдань дослідження забезпечувалися шляхом використання як загальнонаукових, так

і соціологічних методів. У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід (при аналізі філософських, політологічних та соціологічних інтерпретацій патерналізму) і такі загальнонаукові методи: історико-генетичний (для дослідження генезису концепцій і поняття патерналізму), системно-структурний (при аналізі макро-, мезо- та мікрорівнів конструювання феномену патерналізму), методи аналізу і синтезу в розвитку концептуальних уявлень щодо патерналізму. В емпіричній частині дисертаційної роботи застосовані кількісні та якісні методи аналізу даних, а саме: методи кростабуляційного, кореляційного, кластерного аналізу, методи порівняння; якісний аналіз даних відкритих питань експертного опитування.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження склали первинні дані таких національних та міжнародних досліджень, як: Європейське дослідження цінностей (EVS) 2008 року (n=1507), науковий керівник робіт по Україні — О. Балакірєва; Світове дослідження цінностей (WVS) 6-ї хвилі, проведене в Україні у 2011 році (n=1500), загальне наукове керівництво проекту — Р. Інглхарт, керівництво робіт по Україні — О. Балакірєва; Європейське соціальне дослідження (ESS) 4-ї, 5-ї та 6-ї хвиль (у 2009 р. n=1845, у 2011 р. n=1931 та у 2013 р. n=2178), загальне наукове керівництво проекту — Р. Джоуелл, науковий керівник робіт по Україні — А. Горбачик; соціологічний Омнібус, проведений Інститутом соціології НАН України у 2013 році (n=1800), за науковим керівництвом Є. Головаха та О. Стегнія, а також дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 1994–2009, 2012 рр. (автори проекту — Є. Головаха, Н. Паніна).

Для уточнення теоретичного концепту та емпіричної операціоналізації патерналізму як соціальної установки було використано дані експертного опитування, проведеного автором у 2010–2011 рр. методом анкетування викладачів і науковців соціально-політичних дисциплін Львова, Харкова, Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, а також громадських активістів Львова та Харкова, які представляють дослідницькі аналітичні організації (n=54).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання — соціологічній концептуалізації феномену патерналізму як соціальної установки в контексті політичної культури сучасного українського суспільства і операціоналізації відповідного концепту. Основні положення наукової новизни:

уперше:

- класифіковано міждисциплінарні підходи до інтерпретації патерналізму в історичній перспективі, в результаті чого виокремлено традиційний, ліберальний та синтетичний концептуальні підходи. У межах традиційного підходу ключовими характеристиками патерналізму визначаються ієрархія, залежність і опіка; в межах ліберального — відсутність свободи вибору, позбавлення індивіда цієї свободи; в межах синтетичного — доброзичливе втручання та захист від заподіяння шкоди індивідом самому собі та заохочення вигоди;

- здійснено концептуалізацію патерналізму як складного багатомірного явища політичної свідомості і культури, яке функціонує на соцієтальному, інституційному та особистісному рівнях суспільних взаємодій. Схарактеризовано відмінності у соціологічному аналізі патерналізму на кожному з цих рівнів та визначено опозиційні категорії, якими є: на соцієтальному рівні — лібералізм як система цінностей, на інституційному — соціальне партнерство, на особистісному — самоорганізація, самостійність, приватна ініціатива, соціальна відповідальність, громадянськість;

- розроблено концептуальну схему аналізу установок на патерналізм, яка має двовимірну структуру: перший вимір позначає ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі (в смисловій дихотомії «перекладання відповідальності на зовнішні чинники» vs. «прийняття відповідальності на себе»), а другий — ставлення індивіда до функціонування суспільно-політичної системи як такої (у смисловій дихотомії «установка на підтримку втручання держави в життя громадян» vs.

«установка на самостійність у забезпеченні громадянами власного благополуччя»);

– виявлено та обґрунтовано на основі застосування методики вимірювання цінностей Ш. Шварца статистично значущі ціннісні відмінності між соціальними категоріями тих, хто поділяє установки на патерналізм (умовно названі «патерналісти»), і тих, хто не поділяє такі установки (умовно названі «самоорганізовані»). Зокрема, доведено, що «патерналісти», на відміну від «самоорганізованих», не поділяють цінності ризику та новизни, статистично менше підтримують цінність самостійності, та статистично більше — цінність безпеки;

удосконалено:

– теоретичну інтерпретацію понять «патерналізм» та «установки на патерналізм». Автор пропонує використовувати характеристику відповідальності (в контексті перекладання відповідальності за індивідуальне чи соціальне благополуччя на домінуючого суб'єкта владних відносин) поряд з уже визначеними раніше характеристиками патерналізму та установок на патерналізм, такими як ієрархічність соціальних взаємодій, аналогія із сімейними відносинами, принцип «залежність-опікунство», дії за згоди чи проти згоди підпорядкованого суб'єкта;

дістали подальший розвиток:

– соціологічне знання про основні характеристики політичної культури сучасного українського суспільства (інтерес громадян до політики, рівень політичної компетентності, довіра до суспільно-політичних інститутів, спроможність впливати на політичні процеси, участь у політичному житті, а також фрагментарність і симбіотичність), проаналізовані у зв'язку із відтворенням патерналістських відносин у суспільстві;

– наукове знання про прояви патерналізму та чинники його формування і відтворення в політичній культурі українського суспільства. Автором виділено та розкрито чотири групи чинників: культурно-історичні, політичні, економічні, соціальні;

– соціологічне знання про зв'язок між патерналістськими установками та структурними параметрами українського суспільства, а саме: віковими, освітніми, регіональними, соціально-економічними. Установлено, що серед структурних детермінант установок на патерналізм найбільший вплив мають матеріальний стан та соціальний статус громадян.

Практичне значення отриманих результатів. Теоретична розробка концепту патерналізму та концептуальна схема відтворення патерналізму як соціальної установки у політичній культурі має важливе значення для оптимізації соціальної політики і політики підтримки розвитку громадянського суспільства, впровадження економічних та політичних реформ з урахуванням очікувань та установок громадян. Отримані автором практичні висновки будуть корисними у діяльності громадських організацій. Результати дослідження також можуть бути впроваджені у навчальному процесі під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Політична соціологія», «Політологія», «Соціологія посткомуністичних трансформацій», «Соціальна структура суспільства», «Політична культура та політична поведінка».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати і висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації апробовано на науково-методичному семінарі соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також у формі доповідей на таких конференціях: Міжнародна конференція студентів та аспірантів «Соціологія у пост(сучасності)» (Харків, 2009 р.); II Міжнародна конференція молодих вчених: Гуманітарні та соціальні науки (HSS-2010) (Львів, 2010 р.); VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: сучасна соціологічна теорія і пострадянські трансформації» (Київ, 2011 р.); IX Міжнародна конференція «Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління»

(Донецьк, 2013 р.); Міжнародна науково-дослідницька конференція «Досліджуючи Прикордоння (2003–2013)» (Вільнюс, 2014 р.); VIII Львівський соціологічний форум (Львів, 2014 р.); Якубинська наукова сесія (Харків, 2015 р.).

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи відображений у 9 публікаціях, 5 з яких — статті у наукових фахових виданнях України із соціологічних наук, 1 — у закордонному періодичному виданні, 3 — тези доповідей.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПАТЕРНАЛІЗМУ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ УСТАНОВКИ

1.1 Поняття «патерналізм» у системі соціального знання

Поняття «патерналізм» набуло широкого вжитку в 60-х роках ХХ ст. у зв'язку з розширенням соціальних функцій держави у суспільствах розвинутих демократій [139, с. 7]. Утім, сама ідея патерналізму як типу суспільних відносин бере початок ще з давньосхідної філософії.

Етимологія терміну «патерналізм» відсилає до латинського слова «*pater*» — батько, батьківський, а суфікс «*ізм*» акцентує на позначенні цим терміном ідейної течії, системи суспільного мислення з набором цінностей, установок, переконань.

У загальному розумінні патерналізм означає соціальні відносини, всередині яких партнер, що домінує, присвоює собі певні установки та набори практик, які передбачають опіку над його підлеглими [166, р. 481].

На сьогодні поняття «патерналізм» має міждисциплінарний характер, воно застосовується в політології, соціології, філософії, економіці, правознавстві та інших науках. Не існує одного загального визначення патерналізму, його трактування відрізняються як між дисциплінами, так і всередині них.

У *політичних науках* патерналізм розглядається як форма здійснення влади чи політика держави. Так, «Політологічний енциклопедичний словник» визначає патерналізм як «ідеологію і практику управління людьми, особливу форму здійснення влади, за якої її суб'єкт ототожнюється з батьком великої патріархальної сім'ї, який «по-батьківськи» піклується про своїх підлеглих, а ті, в свою чергу, зобов'язані відповідати відданістю і слухняністю» [72, с. 476]. Патерналізм також вивчається у зв'язку з

соціальною політикою, передусім сімейною або спрямованою на соціально незахищені верстви населення (А. В'єйль [176], С. Джордан, Н. Маккарті [163], М. Томас, Л. Букмастер [174], О. Кочнова [38]). Так, українська дослідниця О. Кочнова розглядає патерналізм як субінститут благодійності, функцію якого може виконувати як держава, так і громадські організації, опікуючись представниками соціально незахищених верств суспільства. Сам патерналістський підхід як прояв державного покровительства та опіки у формі соціального забезпечення О. Кочнова вважає застарілим чи взагалі хибним, оскільки роль держави полягає в організації та мотивуванні громадян для самостійного забезпечення, а соціальна турбота припустима лише у випадку неспроможності людини задовольнити власні потреби належним чином. Таким чином, дослідниця окреслює межі та умови патерналістської політики: держава має не «забезпечувати», а «опікуватися»; держава має бути платником допомоги лише у крайньому випадку, а в інших сприяти ефективній взаємодії суб'єкта, що потребує допомоги, з іншими фізичними та юридичними особами, що готові надати допомогу, із соціальними державними установами тощо.

Російський політолог О. Оськіна розглядає патерналізм у системі владних відносин як безперервну, але видозмінну традицію російського суспільства в контексті різних економічних та соціально-політичних устроїв. Дослідниця акцентує особливу увагу на тому, що патерналізм є перешкодою на шляху розвитку громадянської культури та громадянського суспільства [66].

Патерналізм проявляється також у міжнародних відносинах. Так, за одним із визначень, поданих у «Соціологічному енциклопедичному словнику», патерналізм у міжнародних відносинах є політикою індустріально розвинених країн з надання допомоги країнам, що розвиваються, яка фактично закріплює економічну і політичну залежність останніх [70, с. 370]. На нашу думку, патерналізм на міжнародному рівні може проявлятися щонайменше у трьох формах: опіка сильною державою слабшої, розрахунок

слабшої держави на опіку сильнішої за неї та часткове делегування свого суверенітету для здійснення такої патерналістської політики, а також патерналістські установки суспільства слабкої держави на допомогу та опіку з боку більш сильної.

Філософський підхід до вивчення патерналізму спрямований на дослідження його генезису, значення в суспільно-історичному розвитку, ролі у владних відносинах. Слід зазначити, що в західному суспільствознавстві значний внесок у вивчення патерналізму як соціального явища зробили саме соціальні філософи: концепція легального патерналізму Дж. Дворкіна [154], «твердого» патерналізму Д. Скоція [170], «м'якого» патерналізму Дж. Файнберга, концепція Р. Арнесона про застосування патерналізму у випадку ірраціональних дій індивіда, що є неусвідомленими і суперечать його цінностям [150], концепція протиставлення патерналізму особистісній автономії А. Шерлетікса [173] та ін.

Український соціальний філософ О. Масюк визначає патерналізм як «різновид владних відносин, спрямованих на регулювання діяльності їх суб'єктів за допомогою надання матеріальних і духовних ресурсів, які забезпечують стабільне функціонування системи в обмін на визнання легітимності її владних представників і зменшують дистанцію між учасниками взаємодії» [52, с. 13]. У своїх роботах О. Масюк представляє патерналізм як ідею створення залежних відносин між патроном і підлеглими і відображення цих відносин у суспільній свідомості як ефективної моделі соціальної захищеності, яка ґрунтується на базових потребах індивіда у безпеці, стабільності та приналежності [51; 53]. Автор також досліджує генезис феномену патерналізму в процесі суспільно-історичного розвитку й акцентує на переході у функціонуванні патерналістських відносин від рівня суспільства загалом до рівня певної спільноти.

Крім того, у філософії патерналізм часто розглядається як протилежність ідеології лібералізму і філософії свободи. Ця концепція бере

початок від І. Канта, Дж. С. Мілля [56], І. Берліна [152] і продовжується сучасними філософами, зокрема, В. Спасовим [101].

Економічний патерналізм найчастіше проявляє себе на підприємствах, в організаціях, за такого підходу вивчаються патерналістські відносини між керівником та підлеглими; патерналізм розглядається як одна з концепцій управління соціально-трудовими відносинами. Так розуміють патерналізм С. Лефевр [44], Т. Осипова [67], П. Романов [92], А. Темницький [113–115], І. Тюріна [118] та ін. Т. Осипова визначає економічний патерналізм як «специфічну форму економічних відносин, що виражається у наданні патерналістської допомоги юридичним і фізичним особам з боку економічних суб'єктів, що перебувають на більш високому рівні. Патерналістська допомога виступає у формі матеріальної і грошової допомоги, безоплатних соціальних послуг» [67]. С. Лефевр зосереджується на виробничому або індустріальному патерналізмі, метою якого є залучення та утримання робочої сили на підприємстві, в організації. На думку дослідника, виробничий патерналізм охоплює різні соціальні послуги, спрямовані на задоволення базових потреб працівників, що гарантують закріплення та відтворення робочої сили, створення стимулів до підвищення продуктивності праці. До переліку цих послуг у першу чергу входить забезпечення житлом, а також продовольством, медичні послуги, освіта, навчання тощо [44, с. 156]. П. Романов розглядає патерналізм як особливу практику управління, що ґрунтується на системі взаємних очікувань і дій між менеджментом і працівниками. Він пов'язаний із різними немонетарними гарантіями і певною соціальною політикою, що реалізується на підприємстві [92, с. 1]. «Промисловий патерналізм – це тип трудових відносин, які асоціюються з патріархальною спільнотою чи великою родиною, де присутній Батько-благочинець і його Діти-працівники, що приймають підтримку і допомогу з найширшого кола проблем. Такі відносини характеризуються домінуванням колективу над індивідом, жорсткою

внутрішньою ієрархією, іноді підкріплені харизмою людини, наділеною владою, немонетарними формами мотивації праці» [92, с. 2].

У *юриспруденції* патерналізм вивчається як характеристика правосвідомості, правової культури та правового менталітету, а також розглядається деякими дослідниками як антиправове, антидемократичне явище, що обмежує свободу громадян (В. Вовк [15], С. Цуканов [132]). «Патерналізм являє собою особливе антидемократичне явище; не будучи, найчастіше, безпосередньо протиправним, він уповільнює розвиток суспільних відносин, трансформується в різні режими, применшуючи права особистості. Патерналізм відсторонює індивіда від участі в управлінні справами держави, сприяє формуванню пасивної життєвої позиції. Більше того, базуючись на різних концепціях про «надлюдину», що виправдовують будь-які авторитарні домагання лідерів і вождів, патерналізм стає основою тоталітарного стилю правління» [132]. В. Вовк розглядає патерналізм як характеристику радянської ментальності, що й досі проявляється в російській правовій культурі. Він зазначає, що передумовами патерналістських установок у правовому менталітеті російського суспільства стала відсутність ситуації вибору та обмеженість потреб і запитів громадян. «На рівні масової свідомості формувались і відтворювались установки на соціальне утриманство, патерналістське сприйняття державної влади. Патерналізм послабляв необхідність у власних зусиллях, люди відмовлялися приймати відповідальні рішення, вимагаючи від влади турботи, соціального захисту та інших гарантій. Цінність соціальної захищеності, зведена до абсолюту, слугувала виправданням диктату державної влади і тоталітарного контролю над особистістю. Все це сприяло відтворенню кріпосницької психології, громадянської пасивності, установок не на саморозвиток, а на пристосування і орієнтацію на державу при вирішенні життєвих проблем» [15, с. 10–11].

У *соціології* підходи до аналізу патерналізму як соціального явища також різняться. Він вивчається на соцієтальному, інституційному (організаційному) та особистісному (суб'єктному) рівнях. Так, деякі вчені

розглядають його на соцієтальному рівні як політику держави загалом чи як тип соціальної політики, зокрема, наслідуючи політологічний та філософський підходи (О. Кочнова [38]). Частина соціологів аналізують його на інституційному рівні: як соціальний інститут (Н. Шушкова [138–142]); як тип суспільних відносин, що проявляється в усталених нормах та практиках у різних соціальних інститутах (В. Сусак [107–112]); як форму управління у трудовому колективі (Т. Осипова [67], П. Романов [92], А. Темницький [113–115]) тощо. Крім того, значна частина досліджень присвячена розгляду патерналізму як риси політичної культури суспільства (Т. Єрмоленко [28]), як соціальної установки громадян стосовно державних органів та суб'єктів влади (Є. Головаха [21], А. Зоткін [29–30], О. Куценко [40–41], Н. Литвина [45–46], І. Мурзіна [60], Г. Разінський [84–87]).

За визначенням Н. Шушкової, патерналізм є однією з тих «невловимих», «метафоричних» категорій, яка вживається у багатьох суміжних науках, але при цьому має різні, деколи навіть протилежні за змістом конотації [142, с. 40].

Отже, для того, щоб дослідити генезис та еволюцію патерналізму як наукового поняття, розглянемо його інтерпретації від давніх філософських учень, де вперше з'явилась ідея держави-покровителя, до сучасних соціологічних підходів.

Історично перший підхід до патерналізму як типу відносин у державі можна назвати *традиційним*. Основними рисами цього підходу є проведення аналогії між державними та сімейними відносинами, акцент на жорсткій ієрархії та залежності «менших» від «старших» — підлеглих від правителя. Ідею патерналізму як способу державного управління одним з перших запропонував китайський філософ Конфуцій. Відносини між правителем і підданими, на його думку, мають бути аналогічними до сімейних. «Спираючись на традиційні погляди, Конфуцій розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави. Держава трактується ним як велика родина. Влада імператора (сина неба) уподібнюється владі батька, а

відносини правлячих та підданих — сімейних відносинам, де молодші залежать від старших» [65, с. 30]. «Народ, як і молодші в сім'ї, мають підкорюватися старшим, а останні, у свою чергу, зобов'язані турбуватися та опікуватися молодшими» [65, с. 138].

Ідея держави-сім'ї наявна у Платона й Аристотеля. Вони зазначали, що держава здійснює батьківське піклування про людину та керує нею, людина підкорює свої інтереси державним. За образ держави ними була взята модель сім'ї, а влада монарха ототожнювалася з владою батька. Так, у діалозі «Держава» Платон розвиває думку про те, що держава покликана об'єднувати своїх членів на основі взаємної поваги та батьківської любові. Одними з ознак ідеальної держави є спільність майна, відсутність приватної власності та традиційної автономної родини, адже діти виховуються спільно, тобто місто-держава саме по собі виступає великою сім'єю [76].

Аристотель також стверджував, що державна влада є продовженням і розвитком батьківської влади. Хоча Аристотель і виступає за пріоритет держави у відносинах з громадянином, але, на відміну від Платона, він є противником надмірного втручання держави в життя громадян. На його думку, тотальна уніфікація всіх громадян, надмірна єдність держави веде до її розпаду [4, с. 412].

Витоки поняття «патерналізм» можна простежити від середньовічного поняття «*патріархалізм*», у якому використовувалась батьківська аналогія для виправдання привілеїв феодальної управлінської еліти над звичайними людьми. Головний ідеолог цього підходу Р. Філмер стверджував, що суверен має таку саму владу над людьми, як батько над своїми дітьми. У своїй книзі «Патріарх» Р. Філмер простежив походження королів від Адама і біблійських патріархів для того, щоб довести, що правителі в певному розумінні є батьками свого народу (оскільки вони є прямими нащадками Адама — батька всіх людей), і відповідно, мають природні батьківські права на них [173, р. 2]. Так, Р. Філмер зазначає: «Може здатися абсурдним підтримувати ідею про те, що королі сьогодні є батьками своїх дітей, адже

досвід засвідчує протилежне. Дійсно, усі королі не є справжніми батьками своїх підданих, але всі вони є нащадками тих перших прабатьків, які були фактично батьками усього народу» [156].

Англійський політичний філософ XVII ст. Т. Гоббс також був апологетом патерналістських відносин між державою та громадянами, пояснюючи необхідність абсолютної та непохитної влади монарха як протидію «війні всіх проти всіх». Крім того, що «суверен має право застосовувати все, що він вважає за потрібне з метою збереження миру і безпеки шляхом запобігання розбратам усередині і нападам іззовні» [20, с. 191], він може також втручатись у свободу суджень громадянина, якщо вони можуть перешкоджати встановленню миру. За словами Т. Гоббса, «до компетенції верховної влади входить бути суддею щодо того, які думки і вчення перешкоджають і які сприяють утвердженню миру, і, відповідно, в яких випадках, у яких межах і яким людям може бути надане право звертатися до народної маси і хто має розслідувати доктрини усіх книг перед тим, як вони будуть опубліковані. Оскільки дії людей зумовлені їхніми думками, і в доброму управлінні думками полягає добре управління діями людей з метою утвердження миру і згоди» [20, с. 191]. Таким чином, держава бере на себе відповідальність не тільки за збереження миру та спокою в суспільстві, а й має оберігати громадян від шкідливих думок і вчень, що, за сучасною термінологією, є одним із проявів «жорсткого» патерналізму.

До соціологічного аналізу патерналістських відносин у традиційному суспільстві вперше звернувся М. Вебер. «М. Вебер використовував аналогію «батько-дитина» для моделювання традиційної патримоніальної політичної влади, тобто поширення влади хазяїна над його домашнім господарством (патріархат) на стиль адміністрування у відношенні до всіх об'єктів власності на його території. При цьому підлеглі демонструють лояльність та покірність по відношенню до патріарха у відповідь на протекцію з його боку і захист від ворогів» [110, с. 78].

«Патерналістський тип влади, на думку М. Вебера, сягає корінням архаїчного суспільства. Він відзначає наступне: «... усюди, аж до найперших політичних утворень, ми знаходимо і власне правління господаря: через особисто залежних від нього рабів, домашніх службовців, слуг, улюбленців ..., що нагороджувались натурою і грошима з його скарбниць, він намагається взяти керування у свої руки, ... він панує, спираючись на незаможні, позбавлені власного соціального престижу прошарки, які повністю він нього залежать і аж ніяк не спираються на власну конкуруючу владу» [38, с. 52].

Таким чином, в основі першого підходу до патерналізму лежать поняття жорсткої ієрархічності, залежності та опікунства. Цей підхід зосереджується на покровительському ставленні суб'єкта влади до підпорядкованого йому об'єкта і розглядає цю систему відносин як ідеальну для традиційного суспільства.

Як відзначає В. Сусак, від початку патерналізм був невід'ємним атрибутом традиційного (домодерного) суспільства, основою якого була патріархальна сім'я. За принципами патерналізму функціонували такі традиційні типи влади, як патріархалізм, патримоніалізм, султанізм та феодалізм. Проте хвиля буржуазних революцій XVII–XVIII ст. стала поштовхом для початку процесів реформування і модернізації традиційних суспільств [110, с. 78]. Саме в цей період зародився інший підхід до інтерпретацій патерналізму, який характеризується протиставленням патерналістського втручання і свободи вибору індивіда. Цей підхід можна визначити як *ліберальний*. Так, засадничими принципами лібералізму є свобода волі, рівність сторін, право людини на автономію і на захист цієї автономії з боку суспільства і держави. Саме тому прибічники цього підходу (Дж. Локк, І. Кант, Дж. С. Мілль, Г. Спенсер, І. Берлін та ін.) займають чітку позицію критики патерналізму як способу державного управління.

Критику вищеописаної позиції Р. Філмера подав у своїх «Двох трактатах про правління» Дж. Локк, відкинувши аналогію між батьківською і

державною владою. На його думку, влада монарха не є абсолютною і не може йти всупереч волі більшості громадян. Займаючи ліберальну позицію, Дж. Локк наполягав на тому, що кожна людина народжується вільною і може робити усе, чого не забороняє закон, а не самовладна воля іншої особи [47].

Розгорнуту критику патерналізму в політиці пізніше дав І. Кант, протиставляючи патерналістській системі режим громадянських взаємин держави і суспільства, за якими влада та індивід, держава і суспільство є рівними суб'єктами права, а народ володіє всією повнотою суверенітету, виступаючи джерелом законодавства і права [69]. Із позиції І. Канта, патерналізм є неетичним, оскільки втручання в дії та думки людини порушують її право на «рівну гідність» та роблять її у цих стосунках «засобом», а не «метою» [101, с. 285]. Таким чином, І. Кант одним із перших протиставив ідеї патерналізму ідеям свободи та суверенітету громадян, акцентуючи на негативній природі патерналістської політики.

На відміну від І. Канта, Дж. С. Мілль — видатний філософ і політолог, теоретик лібералізму, підтримуючи анти-патерналістську доктрину, аргументував свою позицію не стільки з етичних позицій, скільки з позицій утилітаризму, наголошуючи, що самостійна діяльність особистості та відсутність піклування згори корисні як для особистості, так і для самої держави [2]. У своїй праці «Про свободу» він наголосив, що влада має лише частково обмежувати індивідів як членів певного суспільства. На цьому підґрунті він розвинув відомий «принцип шкоди», згідно з яким члени того чи іншого суспільства мають бути абсолютно вільними в своїй поведінці доти, доки вони своїми діями не шкодять іншим. Одним із важливих для вирішення питань учений вважав пошук рівноваги між індивідуальною свободою та суспільним контролем, втручанням колективної думки та індивідуальною незалежністю. Дж. С. Мілль стверджував, що «люди, індивідуально чи колективно, можуть справедливо втручатись у дії індивіда лише для самозбереження, що кожен член цивілізованого суспільства тільки в такому разі може бути підданий якому-небудь примусу, якщо це потрібно

для того, щоб запобігти з його боку таким діям, які шкідливі для інших людей, — особисте ж благо самого індивіда, фізичне або моральне, не створює достатніх підстав для будь-якого втручання в його діяння. Ніхто не має права примушувати індивіда щось робити або чогось не робити, на тій підставі, що від цього йому самому було б краще, або що від цього б він зробився щасливішим» [56].

Крім того, Дж. С. Мілль виступав за обмеження втручання уряду в забезпечення індивідів життєвими благами, залишаючи свободу для розвитку приватного сектору, вільної кооперації індивідів, їхньої самоорганізації. «Завжди надзвичайно шкідливо збільшувати владу уряду без крайньої необхідності. Будь-яке розширення урядової діяльності посилює урядовий вплив на індивідів, збільшує кількість людей, які покладають на уряд свої надії та побоювання, перетворює діяльних і честолюбних членів суспільства на простих слуг уряду» [56]. Так, Мілль був першим, хто зробив акцент на негативних наслідках патерналізму для тих, на кого він спрямований, а також уперше визначив дихотомію «установка на опіку держави» і «установка на самостійну діяльність».

Таким чином, Дж. С. Мілль стояв на принципах утилітаризму і наголошував, що дозвіл людині здійснювати свою волю, вільний вибір є вигіднішим для суспільства, ніж прийняття рішень за неї, навіть якщо вони в її інтересах.

Схожу наукову позицію займав Г. Спенсер, який у своїх соціально-політичних поглядах також дотримувався позицій лібералізму й утилітаризму. Він не вживав термін «патерналізм», проте його ідеї стали важливими передумовами для подальшого розвитку соціологічної категорії патерналізму. У своїй першій книзі «Соціальна статика» (1851 р.) Г. Спенсер сформулював закон «рівної свободи» (дуже схожий на «принцип шкоди» Дж. С. Мілля), згідно з яким «кожна людина вільна робити все, що вона бажає, якщо вона не порушує рівної свободи іншої людини» [171, р. 104]. Еволюційну теорію Г. Спенсер переніс на розвиток суспільства і

стверджував, що все, що необхідно для розвитку суспільства, — це свобода індивідуальних дій, конкуренція та виживання найбільш пристосованих. Послідовно розвиваючи цю думку, він виступав не тільки проти законів про допомогу бідним, але й проти будь-якого втручання держави в суспільне життя, не виключаючи навіть турботи про виховання дітей, санітарного нагляду, регулювання житлових умов, тарифів, державних банків і поштової системи. Ідеологічна позиція Г. Спенсера була вкрай антисоціалістичною. Принцип колективізму вчений вважав «згубним з біологічної точки зору» і абсурдним із психологічної, вбачаючи в ньому «заохочення гірших за рахунок кращих» [23, с. 32; 100].

Ідеї І. Канта про роль моралі в політичному управлінні продовжував і розвивав один з відомих критиків патерналізму XX ст. — англійський політичний філософ І. Берлін. Він украй негативно ставився до обмеження свободи індивіда і називав патерналізм, цитуючи І. Канта, «найгіршим можливим деспотизмом». І. Берлін писав: «Патерналізм є деспотизмом не тому, що він є більш гнітючим, ніж проста, жорстока, дрімуча тиранія, і не просто тому, що він ігнорує трансцендентальний розум, втілений у мені, а тому, що він є образою мого усвідомлення себе як розумної істоти, яка вирішила будувати своє життя, відповідно до власних (не обов'язково раціональних чи доброзичливих) намірів, і, перш за все, яка має право визнаватися такою з боку інших осіб» [152, с. 49].

Серед сучасних російських та українських дослідників чимало тих, хто підтримує ліберальний підхід при розгляді патерналізму та надає йому оцінку антидемократичного явища. Так, російський дослідник С. Цуканов у своїй дисертаційній роботі зазначає: «Патерналізм являє собою особливе антидемократичне явище; не будучи, частіше за все, безпосередньо протиправним, він гальмує розвиток громадянських відносин, трансформується в різноманітні режими, що обмежують права особистості» [132, с. 10]. За його словами, патерналізм «відлучає» індивіда від участі в управлінні справами держави, формує пасивне відсторонене ставлення до її

справ і справ суспільства. Більше того, на думку С. Цуканова, витoki тоталітаризму, багато в чому зумовлені тим рівнем розвитку досліджуваного феномену, за якого він набуває неконтрольованого характеру, базуючись на пасивності більшості населення, що ігнорує його негативний характер [132, с. 11]. Водночас на сьогодні, як у західній, так і у вітчизняній науковій думці набувають розвитку підходи, які зіставляють патерналізм із ліберально-демократичними формами управління, про що буде зазначено нижче.

На принципах протиставлення патерналістських і ліберальних цінностей стоїть В. Спасов. У своїй роботі «Патерналізм і свобода особистості» він зазначає, що «... під “патерналізмом” розуміється втручання в дії інших осіб, яке обмежує можливість здійснення ними самостійного вибору в конкретній ситуації. Патерналістське ставлення, таким чином, зменшує свободу дій людини, що, як стверджується, відбувається задля її ж власного блага» [101, с. 282].

З другої половини ХХ ст. ставлення до патерналізму на Заході почало трансформуватися. Учені почали ставати питання: У яких випадках патерналізм є виправданим? Чи завжди він обмежує свободу? Де проходить межа державного втручання з метою захисту громадян? Чи може існувати патерналістська опіка в суспільствах, де домінує ліберальна ідеологія? Західні дослідники намагалися вписати патерналізм у ліберально-демократичні умови сучасності й визначали його як тип соціальних відносин, що не несе загрози тотального обмеження свободи індивіда, а обмежує лише ті його дії, які можуть нашкодити йому або іншим. Утім, навіть прихильники цього підходу не заперечують контроверсійного характеру патерналізму, адже його мета є доброчинною, а засоби — примусовими [172].

Поява нового підходу пояснюється, перш за все, тим, що на Заході ідеологія лібералізму почала поступово замінюватись більш м'якою ідеологією соціальної держави, до обов'язку якої входить турбота про соціальний захист своїх громадян, якщо вони його потребують. Отже, підхід, за якого патерналізм розуміють як доброчинне обмеження і вписують у

систему координат «опіка-ієрархія-свобода», можна назвати *синтетичним*. Однак, навіть в межах цього підходу погляд дослідників на характер і ступінь патерналістського втручання в дії індивідів є різним.

До синтетичного підходу можна віднести теорію американського філософа Дж. Дворкіна, який визначає патерналізм як «втручання держави або індивіда в життя іншої особи проти її волі, яке пояснюється або мотивується претензією на те, що втручання в життя індивіда буде для нього на краще і захистить від шкоди» [154]. Дж. Дворкін вважає, що патерналізм може бути виправданий, якщо він спрямований на оберігання індивіда від завдання шкоди самому собі, допомогу в досягненні матеріальних благ і підтримку сталого добробуту, забезпечення надійного морально-психологічного комфорту [110, с. 81]. При цьому Дж. Дворкін наводив такі приклади державного патерналізму, як впровадження законодавства, що забороняє продаж та вживання наркотиків, обов'язкове застосування ременів безпеки тощо. На теоретичному рівні у сферу патерналістської політики потрапляють усі ситуації, коли людина може поводитися не повністю раціонально, шкодити собі, і саме таким ситуаціям має запобігати держава, втручаючись у життя індивідів за допомогою законів і санкцій. Підхід Дж. Дворкіна та його послідовників ще називають легальним (legal paternalism) або примусовим патерналізмом (coercive paternalism).

Компромісний погляд на патерналізм як політику, що проявляється у «доброзичливих» законодавчих нормах, зустрічається не тільки у Дж. Дворкіна. Так само його розглядають сучасні соціологи К. Андре та М. Веласкез: «Патерналізм може бути визначений як втручання у свободу людини для її власного блага. Слово викликає в пам'яті образ батька («Pater» латиною), який приймає рішення за своїх дітей, не дозволяючи їм приймати свої власні рішення, на тій підставі, що «батько знає краще». Принцип патерналізму лежить у широкому спектрі законів, методів і дій: лікар, який вирішує, що краще для пацієнта; знак, що забороняє купатися там, де немає рятувальної служби; закони проти добровільної евтаназії; закони, що

забороняють вживання героїну, кокаїну, марихуани та інших наркотиків; обов'язкові пенсійні заощадження; обов'язкове застосування ременів безпеки — усі ці закони призначені для захисту наших інтересів, подобається нам це чи ні» [148]. А. В'ейль зазначає, що прикладами патерналізму є також «закони щодо забезпечення безпеки споживача, які не дозволяють людям купувати дешеві, але небезпечні вироби» [71, с. 269]. П. Сабер додає до цього ще низку законів патерналістського характеру, які стосуються: «заборони азартних ігор, проституції, багатоженства, виробництва та розповсюдження порнографії, практикування деяких професій без ліцензії (юриспруденція, медицина, освіта), продажу ліків без рецепту, встановлення мінімальної оплати праці тощо» [172].

Таким чином, за розглянутими ідеями, державний патерналізм можна укласти у формальні рамки, операціоналізувати за допомогою законів. Такий підхід суттєво звужує це поняття, адже опіка може проявлятися і в неформальних практиках, які до того ж устанавлюються за взаємною згодою, а не тільки проти волі підпорядкованого суб'єкта. Так, за словами російської дослідниці Н. Шушкової, патерналізм у Росії наглядно проявляється під час виборів, а саме у діяльності кандидатів у депутати, які проявляють опіку до окремих верств населення або до мешканців певних районів, територій, наприклад, у таких формах, як «роздача» овочів, круп; ремонт дверей, комунікацій, доріг; встановлення дитячих майданчиків; улаштування свят, концертів тощо [138]. Тут же можна зазначити попит на патерналістські відносини з боку самих громадян, які перед виборами активізуються в написанні звернень до політиків і чиновників щодо конкретних особистих питань сім'ї, будинку чи мікрорайону. Такі патерналістські практики не є унікальним досвідом російського суспільства, те саме ми спостерігаємо і в українському та в інших соціумах. Схожим чином функціонує соціально-політична система в південній Італії, описана в роботі Р. Патнама «Творення демократії». Регіони на півдні Італії Р. Патнам охарактеризував як такі, що відрізняються низькою громадянською свідомістю. «У регіонах з низькою

громадянською свідомістю люди зверталися здебільшого з проханнями надати роботу й посприяти в чомусь, тоді як в Емілії вони контактували з приводу політики або законодавства. У середньому член ради в Апулії чи Базилікаті [південь — М. К.] одержував щоденно від восьми до десяти запитів з приводу надання роботи та інших питань, тоді як в Емілії-Романьї [північ — М. К.] на одного члена ради припадав лише один запит. З іншого боку, член ради Емілії повідомляє про те, що в середньому ще один громадянин за день звертається до нього з громадського питання, хоча в Апулії чи Базилікаті з такими питаннями не зверталися майже ніколи. Коротше кажучи, громадяни з регіонів, що мали громадянську свідомість, контактували зі своїми представниками набагато менше, а якщо й контактували, то більше говорили про політику, ніж просили якоїсь ласки» [74, с. 126]. Водночас політична еліта цих регіонів повністю віддзеркалює запити громадян: у регіонах з розвинутою громадянською свідомістю політичне життя складається переважно як «програмне», а з низькою — як «клієнтурне», тобто персоніфіковане у вертикальні зв'язки «патрон-клієнт».

Загалом, багато сучасних визначень патерналізму спираються на дві ключові тези: 1) примусове втручання і 2) запобігання заподіяння особою шкоди самій собі (Дж. Дворкін, Дж. Мерфі, Е. Г. Вальдес, Д. Ерхард). Розглянемо декілька таких визначень.

Д. Ерхард визначає патерналізм як узурпацію вибору іншої особи для її ж блага та вважає, що: «Р поводить патерналістськи стосовно Q, якщо (1) Р прагне того, щоб Q було відмовлено у виборі чи зменшено його вплив на вибір у питаннях, які стосуються блага Q; (2) єдиною причиною такої поведінки Р є віра в те, що така поведінка забезпечує благо для Q; (3) Р зневажає впевненість Q в тому, що поведінка Р не йде Q на благо» [149]. Дж. Мерфі також акцентує на примусовому характері патерналізму та його добродійній меті: «Патерналізм є примусом людей переважно через віру в те, що це робиться для їхнього ж блага» [165, р. 465]. Е. Вальдес визначає

патерналізм як примусове втручання в поведінку особи для запобігання заподіяння нею шкоди самій собі [175, р. 173].

А. Шерлетікс критикує такий підхід до визначення патерналізму і наводить аргументи щодо кожної з двох вищезазначених складових. Спираючись на ідеї Б. Герта і Ч. М. Кальвера [157], він зазначає, що патерналістська поведінка не завжди є примусовою і не завжди є втручанням у волю суб'єкта. Випадки доброчинного обману, дезінформації чи приховування інформації не є примусом чи прямим втручанням у свободу дій індивіда. «Лікар, який обманює мати, що є при смерті, кажучи, що з її сином все добре, хоча він щойно загинув в автокатастрофі, вчиняє патерналістично. Як бачимо, патерналізм не обов'язково включає спробу контролювати поведінку людини. Переливання крові непритомній жертві автокатастрофи, знаючи, що її релігія це забороняє, є патерналістським вчинком, хоча він не примушує і не змінює вибір поведінки суб'єкта.

Здається більш перспективним розглядати патерналізм як порушення автономії протекціонованої особи, де автономія включає в себе як внутрішні (психічну здатність, раціональність, навички, необхідні для формування переваг), так і зовнішні чинники (можливий набір варіантів)» [173, р. 4]. Таким чином, у межах сучасного синтетичного підходу, що розвинувся на Заході, мова вже не йде про обмеження патерналістською політикою свободи підпорядкованих індивідів, натомість дослідники використовують словосполучення «вплив на вибір», «втручання в поведінку», «порушення автономії».

Щодо мети патерналізму, то А. Шерлетікс зазначає, що вона полягає не тільки в запобіганні заподіяння індивідом шкоди самому собі, але також у забезпеченні його добробуту та просуванні його інтересів. Обов'язкова середня освіта або обов'язкове соціальне страхування не захищають прямим чином від завдання шкоди, але спрямовані на довгострокову вигоду для громадян. Отже, ми можемо розмежувати патерналізм, спрямований на отримання вигоди, і патерналізм, спрямований на захист від шкоди.

На думку А. Шерлетікса, основу поняття «патерналізм» складають два елементи: «(1) втручання в автономію суб'єкта і (2) доброзичлива мета – запобігти заподіяння шкоди або забезпечити вигоду» [173, р. 4].

Отже, важливим питанням, яке порушили сучасні західні дослідники патерналізму і чим їхній підхід суттєво відрізняється від ліберального, є акцент на втручанні в автономію, а не в свободу індивіда.

Ще один представник синтетичного напрямку — американський правознавець Дж. Файнберг, спираючись на ідеї Дж. Мілля, розробив оригінальну концепцію «м'якого» патерналізму. «У попередньому узагальненому вигляді Дж. Файнберг визначає патерналізм як підхід, заснований на тезі про те, що «позитивними підставами для правової заборони завжди є те, що вона запобігає заподіяння фізичної, психічної або економічної шкоди особою самій собі» [2].

Акцентуючи на неможливості виправдання будь-якого обмеження свободи індивіда, Дж. Файнберг поєднав у своїй концепції ідеї лібералізму та патерналізму, попередньо розмежувавши поняття «м'якого» і «жорсткого» та «доброзичливого» і «недоброзичливого» патерналізму. «Доброзичливий» патерналізм спрямований на запобігання завданню шкоди діючою особою самій собі. Доброзичливий патерналізм, на думку Дж. Файнберга, є «справжнім» патерналізмом. При цьому він проявляється у двох варіантах залежно від наявності або відсутності поваги до волі даної особи: або передбачаючи запобігання заподіяння шкоди самій собі незалежно від волі даної особи — жорсткий патерналізм; або запобігаючи шкоді лише відповідно до згоди даної особи — м'який патерналізм [2]. «М'який» патерналізм акцентує на повазі до власної волі діючої особи при її захисті від заподіяння шкоди самій собі.

Таким чином, патерналізм розглядається Дж. Файнбергом з позитивної точки зору і означає виключно благі дії держави стосовно громадян, спрямовані на їх захист та опіку. Головною ознакою «справжнього» патерналізму, на його думку, є доброзичливість. Якщо ж дії держави

спрямовані не на запобігання шкоди, яку особа може завдати сама собі, а на сприяння здійсненню якихось інших дій (наприклад, установлення диктаторського режиму), вони не є за своєю суттю патерналістськими, або мають розглядатися лише як «недоброзичливий патерналізм». Дж. Файнберг вивів своє розуміння патерналізму, який за своєю суттю може тільки позитивно впливати на індивіда, не обмежуючи при цьому його громадянської і політичної свободи. У зв'язку із цим концепція Дж. Файнберга дістала назву «м'якого», або «лібертаріанського», патерналізму (soft/libertarian paternalism) [110, с. 82].

Ідею «лібертаріанського патерналізму» підтримує й український соціолог В. Сусак, моделюючи умови, за яких патерналізм може існувати в демократичному суспільстві, не порушуючи його ліберальних цінностей. Підхід, за якого патерналізм розглядається лише як елемент тоталітарної держави, В. Сусак називає обмеженим і зазначає, що «м'який патерналізм є атрибутом ідеології лібералізму. Згідно з його принципами, держава має право тільки допомагати людині здійснити вибір за власним бажанням, до того ж тільки в тих випадках, якщо: (а) цей вибір ґрунтується на твердій волі та чітких намірах людини, а роль держави полягає у наголошуванні можливих небезпек від тих чи інших дій для цієї особи або для інших; (б) держава здатна визначити для індивіда можливі напрями досягання тієї чи іншої життєво важливої для нього мети. Отже, на відміну від «твердого» патерналізму, який базується на заборонах, «м'який» патерналізм у своїй основі зорієнтований на певне скерування рішень індивіда без порушення свободи вибору» [107, с. 380]. Ще однією принциповою особливістю «нового» патерналізму автор називає те, що він, як елемент демократичного суспільства, має спиратися не тільки на державу, а й значною мірою на громадянське суспільство. Мова йде про допомогу та опікування вразливими верствами населення з боку громадських організацій та окремих індивідів. «У контексті «нового» патерналізму відповідна державна соціальна політика повинна мати сильне підпертя з боку громадянських ініціатив чи то

приватних суб'єктів, чи то неприбуткових неурядових організацій. У такий спосіб «новий» патерналізм значною мірою формується у громадському секторі як складова недержавних соціальних програм» [107, с. 381]. Цю ідею підтримує О. Кочнова, називаючи патерналізм субінститутом благочинності, тобто розглядає його в контексті турботи агентів громадянського суспільства про осіб, які цього потребують [38].

Критики Дж. Дворкіна і Дж. Файнберга вважають, що патерналізм стосовно індивіда, що діє ірраціонально, не може бути виправданим у випадках, коли ірраціональність обирається індивідом свідомо. «Р. Арнесон вважає, що у людини є право на свідомий вибір ірраціонального як центральної риси її особистості. Він погоджується, що можна вважати такий вибір дивним, однак стверджує, що не слід його подавляти, оскільки імпульсивні, помилкові, абсурдні дії також мають право на існування, і відповідно не обов'язковим є примусове втручання, щоб їм завадити. У зв'язку з цим Р. Арнесон стверджує, що патерналізм припустимий лише тоді, коли: (а) дії людини не чітко відображають цінності, які вона для себе вибудовує, і (б) необґрунтований (ірраціональний) вибір не кращий, ніж обґрунтований раціональними міркуваннями» [110, с. 87–88].

Сучасний соціальний філософ С. Кларк розглядає патерналізм лише з добродійної точки зору і зазначає, що політика патерналізму в широкому сенсі може підтримуватись тими, на кого вона спрямована. Він визначає патерналізм таким чином: «Х поводить патерналістськи стосовно Y, якщо: (1) X має намір закрити можливість, яка мала б бути відкритою для Y, або X робить вибір за Y у випадку, якщо Y не може обирати самостійно; та (2) X робить це з метою забезпечення добробуту для Y. Патерналізм охоплює як дії, так і бездіяльність і може бути вдалим чи невдалим, до того ж я відрізняю його від доброзичливості. Це визначення протиставляється деяким іншим, пропонованим у тому числі Дж. Дворкіним, Дж. Кляйнігом і Д. Ерхардом. На мою думку, патерналізм не повинен бути ані примусовим, ані таким, що обмежує свободу. Патерналізм не повинен іти проти волі, обмежувати

автономію, порушувати будь-яке моральне правило. Нарешті, патерналіст може вірити як у те, що патерналістське втручання йде на благо цільової групи, так і в те, що цільова група поділяє цю думку» [153].

Варто зазначити, що незважаючи на спроби вчених поєднати патерналізм із ліберальними цінностями, все одно в чистому вигляді ці дві системи цінностей розглядаються як протилежні. Так, одне із сучасних визначень патерналізму (2011 р.), дане К. Гріллем містить вказівку на опозиційність патерналізму ліберальній традиції, оскільки він «як мінімум обмежує свободу добровільної поведінки» [158].

Саме через появу так званого синтетичного підходу патерналізм почав розумітися на Заході як тип соціальної політики, вираженій у сукупності законодавчих норм, які покликані вберегти індивіда від шкоди самому собі, а також як політика держави щодо соціально вразливих груп суспільства (малозабезпечених, мігрантів, девіантних груп тощо).

Застосування синтетичного підходу до розгляду патерналізму дає також можливість диференціювати його вплив на суспільне життя залежно від політичного режиму в країні. Він може бути спрямований на захист індивіда від завдання шкоди самому собі, стосуватись державної підтримки малозабезпечених та вразливих груп суспільства — у демократичному суспільстві, а може пронизувати всі сфери суспільного життя (політичну, економічну, культурну, релігійну тощо), обмежуючи свободу громадян навіть усупереч їхній волі, — як у тоталітарному чи авторитарному. У країнах розвинутих демократій патерналізм може також мати характер договору, коли сплата податків є гарантією виконання державою своїх функцій, у тому числі соціальних.

Отже, вивчення генезису та еволюції підходів до патерналізму дає змогу виокремити його сутнісні характеристики. Передусім, це ієрархія, залежність та опіка. Саме ці три категорії фігурували у так званому традиційному, або доліберальному, підході. Ліберальний підхід додав до них категорію «свободи вибору», акцентуючи на тому, що стан залежності

громадян від влади є неминучим у будь-якому суспільстві, але саме перенесення на владу прийняття рішень та позбавлення громадян плюралізму у виборі робить патерналізм особливою системою соціальних відносин. Сучасні підходи до патерналізму додали до системи категорій, у яких він вживається, поняття «мораль», «добročинність», «автономія»; патерналізм розглядається в них як явище, що не суперечить ліберально-демократичній системі цінностей, адже вважається, що він покликаний вирішувати проблеми за взаємною згодою і тільки тоді, коли особа не усвідомлює, що її дії можуть їй нашкодити.

Усі зазначені підходи розглядають патерналізм здебільшого на *соцієтальному рівні*, тобто як політику держави, розподіл обов'язків між державою і громадянами, виражений у правовій системі, проте існує багато концепцій, які не вписуються в цей рівень аналізу, оскільки розглядають патерналістські відносини на інституційному або на індивідуальному рівнях.

На *інституційному рівні* патерналізм виступає як система норм, які регулюють відносини опіки-залежності на виробництві, в політиці, економіці, культурі тощо. Н. Шушкова розглядає патерналізм із точки зору неоінституційного підходу і зазначає, що «патерналізм може бути описаний як соціальний інститут, сконструйований акторами, що потребують відносин взаємної залежності та відчують потребу у функціях піклування і опіки» [141, с. 278].

Кожен соціальний інститут, що входить у певну соціальну структуру, організовується для виконання тих чи інших суспільно значущих цілей і функцій. На думку Н. Шушкової, функцією патерналізму як соціального інституту є полегшення підтримки «соціального порядку», тобто рівноваги суспільної системи, визначення ролі і функцій всіх її елементів, досягнення ефективної взаємодії між ними.

Дослідниця виокремлює такі ознаки патерналізму як соціального інституту:

- наявність певного кола суб'єктів, що вступають у процесі діяльності у відносини, які набувають стійкого характеру — владні структури (законодавство, політика) і суспільство, роботодавець і найманий працівник (економіка, праця), батько і дитина, учитель і учень; основною характеристикою суб'єктів є їхній статус у площині залежність—влада;
- певна (більш-менш формалізована) організація — держава, трудовий колектив, родина, колектив друзів, школа — в будь-якій із цих організацій є своя ієрархія, яка виникає в результаті нерівності ролей і статусів;
- наявність специфічних соціальних норм та приписів, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту — чітко прописаних норм субститут патерналізму не містить, вони є швидше не усвідомлюваними ясно, як приховане відчуття, очікування залежних у заступництві, «хоч мінімальному задоволенні потреб», а у покровителів — відчуття (і наявність) влади;
- існування соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему і забезпечують його участь у процесі інтеграції останньої, — основною функцією патерналізму є регулятивна — підтримка балансу між елементами соціальної системи, стабільність; слугуючи певним захистом, інститут патерналізму дозволяє стримувати спільноту від «вибуху» [141, с. 48–49].

Розглядаючи політичний патерналізм у Росії, Н. Шушкова зазначає, що соціальний інститут патерналізму невдовзі може замінити інститут виборів, оскільки через патерналістські практики як кандидатів, так і виборців виборча система поступово знецінюється. «Новий патерналізм проявляється в дрібних, побутових діях, нові патрони обираються за наявними в них ресурсами, здатністю вирішити ту чи іншу, завжди конкретну проблему (привезти дрова, встановити гойдалки на дитячому майданчику тощо). <...> Депутат стає соціальним працівником, передвиборча кампанія будується за

типом посиленої грошовими вливаннями соціальної служби, для звернення в яку не треба пред'являти численні довідки. Кандидати в депутати доставляють овочі, годують кашею, ремонтують двері і крани, втішають солодощами, веселять алкоголем і концертами. Передвиборча агітація перетворюється на свято, де кожен отримує свій “подарунок”. <...> Патерналізм набув рис самотійного соціального інституту, здатного підмінити інститут виборів. Передбачити подальші зміни вибірників і процесу виборів нескладно — нова ритуалізація голосування, падіння виборчої активності, зменшення групи вибірників» [138]. Така ж ситуація характерна для України від початку здобуття незалежності, коли політики, особливо на місцевому рівні, дуже часто змагаються не програмно, а патронажно, опікуючись певною категорією виборців (пенсіонери, люди з інвалідністю, молоді сім'ї тощо) або усіма виборцями в їхньому окрузі. Така опіка проявляється в різних формах, починаючи від листівок з привітаннями до певного свята, як знак персональної уваги до кожного виборця, закінчуючи незаконними практиками прямого та непрямого підкупу виборців продуктами харчування, медикаментами або наданням інших вигод.

Н. Шушкова визначає також характерні риси патерналізму, до яких відносить: ієрархічність, підпорядкування, нерівність, залежність, дистанційованість учасників, рольовий зв'язок, примус, значущість особистісних зв'язків, аскриптивність тощо.

На відміну від Н. Шушкової, український соціолог В. Сусак зазначає, що патерналізм поки що не можна схарактеризувати як окремий соціальний інститут, він є скоріше типом суспільних відносин, що проявляються в різних соціальних інститутах у формі соціальних практик опіки та підкорення. В. Сусак визначає патерналізм як «особливий тип соціальних відносин, що базується на ієрархічній моделі сім'ї, тобто існуванні агента — певної чільної фігури / структури, який втручається в життя реципієнтів за їхньою згодою або всупереч їй у формі прийняття управлінських рішень від їхнього імені та для їхнього блага з обмеженням свободи останніх з наголосом на їхніх

зобов'язаннях на ґрунті положення, що агент володіє достатнім досвідом й знаннями, щоб приймати мудріші рішення, аніж ті, ким він опікується; патерналізм є феноменом традиційного суспільства, проте у певних модифікаціях чи у традиційних його проявах зустрічається в сучасних індустріальних та постіндустріальних суспільствах» [108, с.11].

Розглядаючи патерналізм у різних суспільних сферах, В. Сусак наводить таку його типологію: політичний, економічний та культурний. Зміст поняття *політичного патерналізму* В. Сусака, збігається з легальним патерналізмом Дж. Дворкіна та ін. «Політичний патерналізм – це формування державою законів і контроль за дотриманням цих законів, які примушують або заохочують громадян підкорятися певним системам чи правилам, що запроваджені для захисту їхніх інтересів: забезпечення добробуту, безпеки, відповідного рівня соціально-психологічного комфорту тощо» [112, с. 70]. При цьому автор зазначає, що характер і ступінь втручання держави в життя громадян залежить від політичного режиму, що існує в країні. В умовах тоталітарних режимів держава активно опікується різними аспектами життя своїх громадян, забороняючи будь-яку альтернативу своїй політиці, а громадяни, у свою чергу, пасивно підкорюються патерналізму держави. Натомість, в умовах демократичних політичних режимів впроваджуються лише деякі напрями патерналістської соціальної політики, які до того ж отримують підтримку знизу від різних ініціатив громадських організацій та окремих осіб. *Економічний патерналізм* проявляє себе на виробництві. За визначенням В. Сусака, він є особливим різновидом відносин між власниками засобів виробництва і працівниками, що ґрунтується на взаємних зобов'язаннях: виробник гарантує місця праці та відповідний рівень життя робітникам, а ті у відповідь демонструють відданість йому та своєму місцю праці. *Культурний патерналізм* пов'язаний із цінностями й ідентичностями, які формуються в індивіда під впливом традицій конкретної соціальної групи, і визначає його поведінку в культурній сфері. Різновидами культурного патерналізму є сімейний, релігійний,

національний, етнічний тощо. Дослідник протиставляє політичний патерналізм політичному лібералізму, економічний патерналізм — економічній самоорганізації, а культурний патерналізм — культурній мобільності [112, с. 69].

Патерналізм на інституційному рівні розглядається як система відносин, що закріплюють ставлення до влади як такої, що має вирішити нагальні соціальні та економічні потреби підпорядкованих осіб і формує практики патерналістської поведінки. Патерналістським відносинам на інституційному рівні протистоять громадянські відносини, тобто сформовані соціальні інститути громадянського суспільства у вигляді політичних, громадських, культурних організацій, профспілок, самоорганізованих індивідів, які прагнуть вирішувати ті ж самі проблеми у партнерстві з владою, беручи у цьому безпосередню участь. Як підкреслює російська дослідниця Н. Поляковська, «патерналізм як форма взаємодії держави і суспільства, що виражається у «батьківській» турботі влади стосовно своїх підданих, характерний для тих країн, де сильна державна влада стоїть над слабким і по суті не розвиненим громадянським суспільством» [83].

На *особистісному (індивідуальному) рівні* патерналізм розуміють як індивідуальні установки громадян на опіку держави (або іншого суб'єкта влади), як особливий тип її сприйняття, за якого індивіди чи соціальні групи вважають її відповідальною за власне благополуччя (матеріальне, соціальне, емоційне) та уникають відповідальності самостійно приймати рішення та діяти, де це можливо. Таким чином, патерналізм розглядається як ціннісний елемент політичної культури індивідів.

Уперше до аналізу патерналізму на індивідуальному рівні звернулися американські соціологи У. Томас і Ф. Знанецький. Вони розглянули патерналізм як елемент культури та психології людей, які є об'єктами владних відносин. «Прихильників патерналізму У. Томас і Ф. Знанецький називали філістерами (*філістер* — людина з вузькими обивательськими поглядами) і описували як людей, нездатних змінювати свої установки і,

відповідно, стратегії дії в нових ситуаціях. «Будь-яка важлива і неочікувана зміна у життєвих обставинах приводить такого індивіда до дезорганізації поведінки, — писали вони у 1918 році. — І до певного моменту старі орієнтири залишаються ефективними в нових ситуаціях, оскільки задовольняють його потреби, якщо останні невеликі. Тим не менш, він програє в конкуренції з тими, хто має більш високі вимоги і застосовує більш раціональні схеми» [142, с. 39]. Таким чином, завдяки У. Томасу і Ф. Знанецькому патерналізм набув нового значення — ціннісної установки індивідів або певних соціальних груп.

Розвиваючи цю ідею, слід зазначити, що патерналізм у соціологічному розумінні являє собою елемент політичної культури того чи іншого суспільства, у такому випадку варто згадати найвидатніших теоретиків цієї галузі Г. Алмонда і С. Вербу, ідеї яких перебувають на межі декількох соціально-гуманітарних дисциплін (соціології, політології, психології). Патерналізм в цьому випадку можна розглядати як складову підданської політичної культури. «Підданський тип політичної культури вирізняється сильною позитивною орієнтацією громадян на політичну систему, але слабкою орієнтацією на активну участь у її функціонуванні» [135, с. 488]. Люди лише виконують роль підданих, скоряються перед авторитетом влади. Підданська політична культура проявляється в «намаганні індивіда відійти від участі в політичній діяльності, його пасивності щодо використання можливостей якось впливати на функціонування політичної системи, її окремих інститутів» [54, с. 11]. Український політолог Б. Цимбалістий так охарактеризував цей тип політичної культури: «У країнах, де панують абсолютні монархії та диктатури, громадяни розуміють свою політичну систему, але не почуваються підметом політичного життя. Вони очікують керівництва згори, а самі залишаються пасивними або байдужими» [131, с. 97]. Г. Алмонд і С. Верба протиставляли цей тип політичної культури громадянській, яку вони характеризували так: «громадянин у демократії повинен бути активним, але водночас пасивним, включеним у процес, однак

не занадто сильно, впливовим і при цьому шанобливим до влади» [1, с. 124]. Активність громадян Г. Алмонд і С. Верба називають «потенційною», тобто громадяни відкриті до участі в політичному житті країни, але політика являє собою лише частину їхніх інтересів, вони політично компетентні, але не заполітизовані, вони «готові до вторгнення в політичне середовище», коли це необхідно, а в інший час виконують роль підданих у політичній системі.

Розглядаючи патерналізм як тип міжособистісних відносин, слід зазначити, що близьким поняттям до нього є патрон-клієнтські відносини, або клієнтелізм. Клієнтелізмом називають соціальне явище, що характеризується формуванням відносин домінування, панування і підкорення, залежності і незалежності за принципом патрон-клієнтських. Статус сторін цих відносин ситуативний і мінливий: патрони і клієнти взаємозалежні, і в деяких випадках, наприклад, клієнти мають можливість змусити патрона діяти в їхніх інтересах, обмежуючи власні. Патрон-клієнтські відносини характеризуються відмінностями патронів і клієнтів за соціальним статусом, який і дозволяє патронам домінувати над клієнтами. Але це домінування обов'язково має бути зумовлене не тільки і не стільки фізичним примусом, скільки примусом символічним через визнання провідної ролі патронів у їхніх особистих, приватних, неформальних стосунках із клієнтами, володіння та розпорядження певними ресурсами: владними, фінансовими, матеріальними тощо [91]. Основні характерні риси патерналізму і клієнтелізму схожі: ієрархія, домінування, покровительство, взаємозалежність. Утім, патрон-клієнтські відносини є лише окремим проявом патерналізму, адже вони зачіпають лише індивідуальні патерналістські практики на міжособистісному рівні, тобто персоніфікований зв'язок між індивідом і представником владної еліти, і не враховують очікування від влади загалом, установку на державну опіку, тобто патерналізм як соціальну цінність.

Важливою для розуміння патерналістських відносин та їх причин є робота Р. Патнама «Творення демократії». У ній автор описує регіональні

особливості Італії і протиставляє «громадянську спільноту» півночі «клієнтурності» півдня. Так, учений зазначає, що північні регіони характеризуються розвиненими інститутами громадянського суспільства, високою громадянською свідомістю, високим рівнем соціального капіталу та горизонтальними мережами зв'язків (спортивні клуби, кооперативи, товариства взаємодопомоги, культурні асоціації, добродійні товариства тощо). Натомість для південних регіонів характерні патрон-клієнтські відносини, рівень громадянської свідомості є низьким, соціальні зв'язки є здебільшого ієрархічними, а відтак громадяни дистанціюються від влади і від прийняття рішень загалом, вимагаючи вирішення конкретних проблем тут і зараз. «У регіонах з низькою громадянською свідомістю люди зверталися здебільшого з проханням знайти роботу й посприяти в чомусь, тоді як в Емілії [північ — М. К.] вони контактували з приводу політики або законодавства» [74, с. 126]. Крім того, у цій роботі Р. Патнам робить важливий висновок про зв'язок між установками на громадянськість / клієнтелізм та електоральною поведінкою: люди з високим рівнем громадянськості більше беруть участь у референдумах і менше — у виборчому голосуванні, на відміну від тих, хто орієнтований на патрон-клієнтські відносини, для останніх важливіше церемоніально підтримати свого політика, ніж вирішувати питання про системні зміни у своїй громаді.

До проблеми патерналізму, що формується «знизу», звертався також польський соціолог П. Штомпка. Вчений вивів оригінальну ідею походження патерналізму як соціального феномену постсоціалістичних суспільств, наголошуючи на тому, що він є наслідком тотальної недовіри в суспільстві. Патерналізм є по суті замісником довіри і покликаний дати людині відчуття упорядкованості і захищеності. П. Штомпка називає патерналізм однією з адаптаційних стратегій, захисних механізмів у відповідь на руйнування довіри в суспільстві. «Патерналізм — це мрії про фігуру Батька, сильного авторитарного лідера, який залізною рукою наведе лад, очистить світ від усіх неблагоннадійних осіб, організацій, інститутів і відновить (якщо необхідно,

силою) подобу порядку і передбаченості» [128, с. 15]. Таким чином, патерналізм розвивається в суспільстві тоді, коли в ньому немає мережі тісних громадянських зв'язків або, як визначає американський політолог Р. Патнам, не сформований політичний капітал суспільства, необхідний для ефективної взаємодії з державою [74, с. 217].

Ідеї П. Штомпки та Р. Патнама вкладаються у такий логічний зв'язок: низький рівень довіри та соціальної солідарності не дозволяють сформуватися соціальному капіталу суспільства, створити тісну мережу громадянських зв'язків і самоорганізуватися для вирішення власних питань, це у свою чергу призводить до потреби в захисті одне від одного згори, формуванні вертикальних, а не горизонтальних відносин, що і є передумовою для розвитку патерналізму в суспільстві.

Патерналістські відносини на індивідуальному рівні можна також пояснити за допомогою теорії обміну Дж. Хоманса, яка дає можливість зрозуміти, чим керуються учасники обміну при взаємодії, чому патерналізм взагалі можливий, що є основою патерналістських відносин. Останнє пояснюють постулати, виділені автором: індивіди орієнтуються на патерналізм для досягнення успіху і його повторення, патерналізм виступає стимулом для отримання винагороди, він становить цінність для людей [160].

Основними обмеженнями теорії обміну є, по-перше, надмірна раціоналізація дій індивідів, а по-друге, аналіз лише конкретних дій без урахування орієнтацій та готовності до них. Теорія обміну, що заснована на біхевіоризмі, концентрується на тому, що соціологи можуть побачити, відкидаючи такі «незримі» речі, як цінності, ідеї, переконання, почуття. Утім, доволі часто патерналістське ставлення індивідів до влади є пасивним і проявляється лише в інтенціях та установках на соціально-політичну систему, на місце в ній індивіда, і не підкріплюється (або лише зрідка підкріплюється) діями та практиками.

На індивідуальному рівні патерналізму протистоїть самоорганізація, що може проявлятися в самостійному прийнятті індивідом рішень або в соціальній взаємодії для досягнення спільної мети.

Таким чином, рівні аналізу патерналізму тісно пов'язані між собою. Установки на патерналізм чи на самоорганізацію на індивідуальному рівні формують той чи інший тип відносин на інституційному рівні (патерналістський чи заснований на інститутах громадянського суспільства). Це, у свою чергу, дає запит на політику держави, систему правовідносин, що визначає характер суспільно-політичного життя і формує систему суспільних цінностей.

Різні аспекти патерналізму сьогодні активно досліджуються українськими та російськими соціологами (А. Зоткін, В. Сусак, О. Масюк, С. Литвина, О. Муравйова, Н. Шушкова та ін.). Це в першу чергу пояснюється присутністю патерналізму як ціннісної характеристики у культурі пострадянських суспільств. Причиною актуалізації патерналізму в суспільній свідомості Н. Шушкова називає глибокий соціально-політичний, культурний та економічний розлам у перехідному суспільстві, через який у громадян виникає тяжіння до держави-захисника, опікуна, лідера-наставника [139, с. 20]. «У цьому випадку патерналізм заміщує слабкі або відсутні інституційні зв'язки громадянського типу, об'єднує розрізнені члени суспільного організму, використовуючи наявні форми традиціоналістського, сімейного за своїм генезисом зв'язку» [141, с. 285–286].

Багато українських та російських дослідників (О. Балакірєва, В. Вовк, Є. Головаха, О. Куценко, О. Масюк, Н. Паніна, В. Сусак, Н. Шушкова та ін.) стверджують, що існування патерналізму неможливе без активної соціальної підтримки, запиту на нього в суспільстві, соціальних передумов. За такого підходу патерналізм можна розглядати саме як соціальне явище, що поєднує в собі економічні, культурні, психологічні особливості того чи іншого суспільства. «Впровадженню відносин патерналізму сприяють насамперед соціальні чинники: залишки патріархальності в економічному і соціальному

житті; належність до соціально вразливих верств, які не можуть самотійно покращити своє становище; низький рівень культури; деякі особливості менталітету або релігії та ін., а також психологічні чинники, оскільки через психологічні особливості значна кількість людей розглядають право вибору і самотійного прийняття рішення не як благо, а як тягар, від якого охоче відмовляються на користь зовнішнього авторитету, його заступництва та захисту» [73, с. 414]. Таким чином, патерналізм визнається не лише опікою держави стосовно громадян, а й типом світогляду, який передбачає очікування від держави допомоги і підтримки.

Інтерпретації та аналіз патерналізму західними та вітчизняними дослідниками відрізняються. В сучасному західному суспільствознавстві патерналізм розглядається з об'єктивістської позиції, тобто як система принципів, що лежать в основі соціальної політики, яка покликана забезпечити добробут незахищених верств суспільства, забезпечити певні стандарти життя, життєві шанси індивідів. Точаться дискусії навколо його меж, моральності, соціальних наслідків. Водночас, у вітчизняній суспільно-політичній думці (та у пострадянській загалом) патерналізм отримав нові смисли і розглядається передусім як риса політичної культури суспільства, що залишилася у спадок від радянського соціалістичного минулого, досліджуються його прояви у політичній культурі, причини, наслідки для розвитку громадянського суспільства, для повернення авторитарного режиму тощо.

Проаналізувавши патерналізм на різних рівнях (соцієтальному, інституційному та індивідуальному), можна визначити на кожному з рівнів опозиційні категорії до категорії патерналізм. Так, на соцієтальному рівні антиподом патерналізму є *лібералізм*, на інституційному — *соціальне партнерство*, а на індивідуальному — *самоорганізація (самотійність, самокерування, соціальна відповідальність, громадянськість тощо)*.

Зарубіжні та вітчизняні дослідники патерналізму визначають його через низку сутнісних характеристик (опіка, ієрархія, втручання за згодою чи

проти неї, обмеження свободи / автономії тощо), проте оминають увагою такий важливий компонент, навколо якого виникають патерналістські відносини, — як відповідальність. Відповідальність є філософською категорією, що досліджується в межах філософії моралі та етики, проте концепт відповідальності також активно розвивається в соціологічному дискурсі як ознака особистості, що сприяє розвитку її громадянських якостей, а також у контексті феномену соціальної відповідальності, тобто відповідальності особи перед соціумом та соціуму перед особою. Вагомий внесок у розвиток теорії відповідальності зробили такі зарубіжні дослідники як К.-О. Аппель, Г. Йонас, Е. Левінас, М. Рідель. Серед українських дослідників цю проблематику активно розвивають О. Безрукова, І. Вітковська, Є. Головаха, І. Косуля, А. Ніколаєвська, А. Ручка, О. Сарабун, В. Степаненко, Л. Хижняк, М. Шульга та ін.

Дослідники розрізняють моральну, юридичну та соціальну відповідальність. Як зазначає І. Косуля, моральна відповідальність — це відповідальність перед самим собою і нормами моралі; юридична, або правова відповідальність — відповідальність перед законами і нормами права; соціальна відповідальність — відповідальність перед суспільством і майбутніми поколіннями, соціальними нормами та загальноприйнятими правилами [37, с. 186].

За визначенням М. Шульги, «соціальна відповідальність — це сформована здатність і готовність соціального суб'єкта усвідомлювати наслідки власних дій, своєї активності, визнавати їх результатом власного свідомого вільного вибору і прийнятих рішень» [137, с. 186]. О. Безрукова, досліджуючи індивідуальну відповідальність, визначає її як складну багатоаспектну характеристику особистості, що відображає її переконаність у можливості й своїй здатності контролювати власне життя. Відповідальність виконує регулюючу й контролюючу функції в життєдіяльності людини і складається з когнітивного, емоційного й поведінкового компонентів [10, с. 87]. Авторка досліджує відповідальність в контексті

концепції локусу контролю, тобто позиції індивіда щодо контролю над власним життям та визначенням причин своїх успіхів та невдач. Так, «одні люди більше схильні брати на себе відповідальність за те, що відбувається з ними, шукати причини того, що відбувається, в особливостях свого характеру і поведінці, у наявності або відсутності певних рис, особливостей. Інші покладають цю відповідальність на оточуючих людей, на події, що відбуваються, збіги обставин, долю. Таким чином, людина може зайняти «споглядальну» або «активну» позицію стосовно свого життя» [10, с. 87].

О. Безрукова виділяє особисту та соціетальну відповідальність. Перша стосується установки особистості щодо того, від чого залежить її власне життя: від неї самої, від зовнішніх обставин, або рівною мірою і від того, і від того. Соціетальна відповідальність означає міру відповідальності особистості за ситуацію у своїй країні [10].

Відповідальність — це готовність індивіда реалізовувати власні інтереси, враховуючи інтереси інших осіб. Бути відповідальним означає проявити власну необов'язкову ініціативу, не розраховуючи на зовнішні чинники, а часто навіть діючи всупереч їм.

Відповідальність є не тільки особистісною характеристикою, вона формує життєву позицію і життєву стратегію, перетворює індивіда на громадянина, який разом з іншими відповідальними громадянами може створювати бажаний соціальний простір. У зв'язку з цим особливого значення для формування відповідальності набуває довіра громадян один до одного, до політичних та суспільних інституцій, до органів влади. Такої думки дотримується також О. Безрукова і зазначає, що «в умовах дефіциту соціальної довіри, почуття відповідальності буде також дефектним» [9, с. 7].

На нашу думку, поняття відповідальності є ключовим у визначенні патерналізму. Саме відповідальність — реальну чи декларативну — ми визначаємо як предмет патерналістських відносин. Залежно від того, хто бере на себе відповідальність за забезпечення благополуччя (владний суб'єкт у формі опіки чи підпорядковані йому суб'єкти у формі самоорганізації),

створюються передумови розвитку або перешкоджання формуванню патерналізму.

Отже, виходячи з розглянутих підходів та визначень, можна виокремити такі основні характеристики патерналізму як типу соціальних відносин:

- ієрархічність;
- аналогія із сімейними відносинами;
- залежність-опікунство;
- здійснюється за згоди / проти згоди підпорядкованого суб'єкта;
- предмет відносин — відповідальність (уявна або реальна) за благополуччя підпорядкованого суб'єкта.

Перші чотири ознаки патерналістських відносин наявні в більшості вітчизняних та зарубіжних визначень патерналізму, проте однією з найважливіших ознак патерналізму, на якій практично не акцентують автори, є поняття відповідальності.

Схематично відносини патерналізму можна зобразити таким чином (рис.1.1).

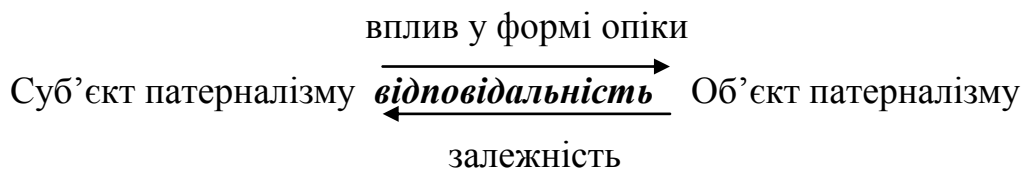

Рис.1.1. Структура відносин патерналізму

Таким чином, **патерналізм** — це тип ієрархічних соціальних відносин, які конструюються за аналогією до сімейних і в яких суб'єкт, що домінує, перебирає на себе відповідальність за вибір іншого суб'єкта, що йому підпорядкований, його соціальне, матеріальне та моральне благополуччя на противагу самостійному прийняттю рішень чи самоорганізації останнього.

1.2 Установки на патерналізм як різновид соціальної установки

Доволі часто патерналізм розуміють як орієнтацію громадян на державну підтримку, переконання людей у тому, що держава має забезпечувати всі їхні потреби (економічні, соціальні, культурні тощо). Така інтерпретація терміна «патерналізм» означає, що він розглядається на індивідуальному рівні у відношенні до суспільно-політичної системи, і характерна здебільшого для пострадянського наукового простору, де патерналізм в силу історичних причин став позначати не тільки і не стільки політику держави чи тип відносин, а систему суспільного мислення, характеристику політичної культури, стан ціннісної свідомості індивіда, соціальних груп чи суспільства в цілому. Утім, на нашу думку, більш коректним та універсальним терміном на позначення такого ставлення до державних інститутів є термін «установки на патерналізм».

1.2.1 Уточнення поняття «соціальна установка»

Термін «соціальна установка» було введено в соціологію у 1918 році У. Томасом і Ф. Знанецьким. «Вони визначали її як психологічний процес, який розглядається у відношенні до соціального світу і береться перш за все у зв'язку із соціальними цінностями. Цінність, — казали вони, — є об'єктивною стороною установки. Відповідно, установка є індивідуальною (суб'єктивною) стороною соціальної цінності» [134, с. 364]. «І в цьому сенсі установка виступає своєрідною формою зв'язку між індивідом і суспільством, будучи одночасно як елементом психічної структури особистості, так і елементом системи соціальних цінностей суспільства» [96, с. 41].

Зазначимо, що слід розрізняти термін «установка» (англ. *set*), як суто психологічний, що позначає готовність психіки діяти в тому чи іншому

напрямку, і термін «соціальна установка», або «атитюд» (англ. attitude), що використовується в соціальній психології та соціології і позначає стійке ставлення особи до когось або до чогось і проявляється в думках, емоціях і соціальній діях.

У 1935 р. американський соціальний психолог Г. Олпорт запропонував визначення соціальної установки, яке на довгі роки стало базовим у соціальній психології. «Соціальна установка — це стан психічної та нервової готовності, який створюється в процесі нагромадження досвіду та здійснює певний вплив на динаміку активності й напрям поведінки людини стосовно пов'язаних з установками предметів та ситуацій» [146, р. 2]. Отже, ключовою характеристикою соціальної установки, за Г. Олпортом, є готовність до дій у конкретному напрямку. Відомий дослідник установки Д. Узнадзе називав її основним механізмом, що забезпечує доцільність поведінки. «Виникнувши на базі головних факторів поведінки (потреба, ситуація) і інтегрувавши в собі їх характеристики, установка постає тим психологічним механізмом, який керує поведінкою і, відповідно, її функціями і процесами, опосередковуючи, врешті решт, вплив середовища на психіку і міжпсихічні взаємодії» [119, с. 7].

У першій третині XX ст., у період активної розробки цієї категорії, було визначено одну з відмітних ознак соціальної установки — інтенсивність позитивного чи негативного афекту стосовно якого-небудь психологічного об'єкта. У 1931 р. Р. Парк додав ще дві ознаки: латентність (тобто недоступність для безпосереднього спостереження) і походження з досвіду [134, с. 365]. Таким чином, Р. Парк підкреслив, що позитивний або негативний афект не є абсолютно ірраціональним, а спирається на знання, отримані з досвіду, і може бути доступним для спостереження у вигляді певних дій або відрефлексованих суджень.

У зв'язку з виділеними ознаками, у 1942 р. М. Сміт запропонував поділ установки на три компоненти: когнітивний, афективний і поведінковий. Когнітивний компонент є усвідомленням об'єкта, на який спрямована

установка, він вибирає відповідні переконання, уявлення, думки, судження тощо. Афективний компонент полягає в емоційній оцінці об'єкта, а поведінковий, відповідно, у поведінці стосовно об'єкта [3, с. 227–228].

Найбільш чітко компоненти структури трохі пізніше (1960 р.) визначив Д. Кац: «Установка є схильністю індивіда до оцінки якого-небудь об'єкта, його символу або аспекту світу індивіда як позитивного чи негативного. Думка є вербальним вираженням установки, але установки можуть виражатися і в невербальній поведінці. Установки включають як афективний (почуття симпатії чи антипатії), так і когнітивний (знання) елементи, які відображають об'єкт установки, його характеристики, його зв'язки з іншими об'єктами» [134, с. 366]. Також було встановлено, що ця структура має певну стійкість. Акцентуючи увагу на цій стороні установки, Д. Кемпбелл визначає її як «синдром стійкої реакції на соціальні об'єкти» [134, с. 366]. Ці визначення соціальної установки вже не наголошують на її поведінковому елементі як невід'ємному, відповідно, вираженням установки може бути просто думка, оцінка, реакція або інтенція. Подальші дослідження атитюдів спиралися саме на цю позицію.

О. Белінська у роботі «Соціальна психологія особистості» зазначає: «На сьогодні у зв'язку з особливим інтересом до вивчення атитюдних систем структура атитюду визначається більш широко. Атитюд виступає як «ціннісна диспозиція, стійка схильність до певної оцінки, заснована на когніціях, афективних реакціях, сформованих поведінкових намірах (інтенціях) і попередній поведінці, що здатна у свою чергу впливати на пізнавальні процеси, на афективні реакції, на складання інтенцій і на майбутню поведінку» (цит. за Зімбардо Ф., Ляйппе М, 2000, с. 46). Таким чином, поведінкова складова соціальної установки представлена не лише безпосередньою поведінкою (деякими реальними, вже здійсненими вчинками), але й інтенціями. Поведінкові інтенції можуть включати в себе різноманітні очікування, прагнення, задуми, плани дій — все, що людина має

намір зробити. При цьому інтенції в остаточному підсумку не завжди можуть знайти своє втілення в реальних діях людини, її поведінці» [12, с. 142–143].

Наприкінці 1960-х років соціальна установка міцно закріпилася як основне поняття при поясненні соціально-психологічних процесів як на індивідуальному, так і на груповому рівнях.

Американський психолог Д. Майерс визначає установку таким чином: «Установка — це сприятлива або несприятлива оцінна реакція на що-небудь або на кого-небудь, яка виражається в думках, почуттях і цілеспрямованій поведінці» [49, с. 154]. Це визначення, з одного боку, розкриває усі компоненти установки, а з другого боку, вказує, на що саме спрямована соціальна установка: вона може бути спрямована *на об'єкт* або *на ситуацію*. За визначенням М. Рокіча, «соціальна установка — це відносно стійка в часі система поглядів, уявлень про об'єкт або ситуацію, що призводить до певної реакції» [134, с. 368].

Найбільш повне і загальне визначення соціальної установки запропонував сучасний американський соціолог Г. Саммерс: «соціальна установка — це стійка система поглядів та уявлень, що готує індивіда до певних дій і може бути виражена у формі відрефлексованих суджень» [99]. До цього додамо, що система поглядів та уявлень формується під впливом соціальних цінностей, що домінують у суспільстві чи певній соціальній групі, до якої належить індивід, на чому наголошували У. Томас і Ф. Знанецький. Саме з таким розумінням соціальної установки ми і будемо далі працювати.

1.2.2 Роль і місце соціальних установок у політичній культурі суспільства

Термін «політична культура» був уведений у науку німецьким філософом-просвітником Й. Д. Гердером ще у XVIII ст. Для Й. Гердера політична культура була тісно пов'язана з соціальною культурою, і в його

творчості «багато з того, що належить до соціальної культури також належить і до політичної культури, яка розуміється в широкому сенсі як соціальна організація, спільні для всіх символи і цінності, звичаї і норми діяльності» [151, с. 390]. Концептуальне осмислення цього суспільного феномену почалося в 50–60-ті роки XX ст., після виходу робіт американських учених Г. Алмонда, Г. Пауелла, С. Верби, Р. Пая та інших. Інтерес до політичної культури був зумовлений передусім прагненням з'ясувати, яким чином члени суспільства виявляють своє ставлення до політичних інститутів і як соціально-психологічні орієнтації та установки індивідів впливають на стабільність політичної системи. Таким чином, політична культура уособлювала інший бік політичної системи — поряд з інституціональним — орієнтаційний.

Г. Алмонд і Г. Пауелл в роботі «Порівняльна політика» запропонували перше визначення політичної культури: «Політична культура — це сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій стосовно політики, характерних для членів даної політичної системи. Це суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм значення» [54, с. 7]. Дослідники виділяли орієнтації трьох рівнів: когнітивні, афективні та аксіологічні.

Когнітивні, або пізнавальні орієнтації, охоплюють знання (дійсне або хибне) політичних явищ і процесів, ролі політичної системи у функціонуванні суспільства та свідчать про рівень уявлень громадян про політичну владу і політичні відносини.

Афективні, або емоційні орієнтації — це відчуття зв'язку, ангажованості, протидії і т. ін. стосовно політичних об'єктів [75, с. 97]. Вони включають почуття, емоції щодо політичних інститутів, діяльності владних структур, а також сприйняття політичних процесів, політичних лідерів та інших осіб, залучених до політичного життя.

Аксіологічні, або оцінні орієнтації виражають особисте ставлення до політичної системи, її учасників та їхніх дій [135, с. 479]. Оцінні орієнтації вивляються у судженнях, думках щодо політичних явищ і процесів, а також в

оцінці їх крізь призму системи цінностей, прийнятої особистістю, соціальною групою або суспільством.

Визначення політичної культури Г. Алмонда, Г. Пауелла і С. Верби зазнали серйозної критики з боку багатьох зарубіжних і вітчизняних політологів та соціологів, оскільки в них простежується перевага в бік ціннісно-психологічних орієнтацій індивідів щодо політичної системи суспільства та ігнорується поведінковий компонент політичної культури.

Виходячи з цих міркувань, польський політолог Є. Вятр доповнив концепцію політичної культури Г. Алмонда, С. Верби та Г. Пауелла поведінковим компонентом. Його визначення політичної культури звучить так: «Політична культура — це сукупність позицій, цінностей та зразків поведінки, що стосуються взаємовідносин влади та громадян» [18, с. 259]. Розглядаючи цей підхід до розуміння політичної культури, Л. Півнева наводить також цитату політолога Р. Такера. Він писав: «Культура є звичним способом життя суспільства, який включає як прийняті способи мислення, а також переконання, так і прийняті зразки поведінки. Політична культура — це ті елементи культури, які стосуються правління та політики» [75, с. 99]. На позиціях цього ж підходу стояв і американський дослідник У. Розембаум. Він розумів під політичною культурою концептуальне визначення почуттів, думок і поведінки, які ми помічаємо чи виводимо, спостерігаючи за людьми, які живуть своїм повсякденним життям [13, с. 16].

Таким чином, до трьох компонентів, визначених Г. Алмондом і Г. Пауеллом, додався четвертий — *поведінковий компонент* політичної культури, який виступає у вигляді зразків поведінки соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, спільноти, суспільства) у сфері політики і способів політичної діяльності.

Російський політолог М. Фарукшин зазначає, що політична культура охоплює не всі прояви політичної свідомості й поведінки, а лише ті з них, що є типовими, стійкими для того чи іншого суспільства. Він визначає політичну

культуру як «сукупність стереотипів політичної свідомості й поведінки, притаманних певній соціальній спільноті» [126, с. 106].

Визначення політичної культури з позиції ціннісно-орієнтаційного (психологічного) підходу, до якого належать Г. Алмонд, С. Верба, Г. Пауелл, Р. Пай, стало класичним, але водночас зазнавало серйозної критики, а сам концепт «політичної культури» то вибухав цікавістю з боку вчених, то зникав з наукового обрію. Навіть самі Г. Алмонд і С. Верба, повертаючись до розгляду політичної культури у своїй роботі 1982 року і переосмислюючи свої ідеї, констатують, що політична культура не є окремою теорією. Політична культура для них — «набір змінних, які можуть використовуватися у конструюванні теорій» і пояснювальна роль яких «є емпіричною проблемою». Відповідно, рушійним фактором політичної культури у Г. Алмонда і С. Верби стає не теорія, а емпіричні дослідження та методика їх проведення, адже індивідуальні психологічні показники політичної культури можливо виявити лише шляхом соціологічних опитувань» [68, с. 108].

«Не в останню чергу така слабка концептуалізація політичної культури зробила її вразливим об'єктом для гострої критики. Опора виключно на емпіричні дані та соціологічні опитування не можуть адекватно замінити теоретичного осмислення проблеми. Цього недостатньо для розуміння справжніх причин зміни культурних норм, особливо коли мова йде не про те, як змінюються ці норми, а про те, чому вони змінюються і чому це відбувається у певний спосіб. Тому за умови концептуальної слабкості політичної культури її критикам вдається досить легко відстоювати зворотні тези.

Найбільш популярною з них є твердження, що політична культура не формує політичну систему, а, навпаки, є її продуктом. Іншими словами, ставлення людей до політичної системи є скоріше продуктом цієї системи, а не чинником її формування. Зокрема, подібний критичний підхід демонструють у своїх роботах С. Пейтмен та Б. Беррі. Вони наголошують на

тому, що політична культура повинна розглядатися не як причина, а як наслідок політичних процесів. Тому треба говорити не про вплив громадянської культури на демократію, а навпаки про те, що демократія формує громадянську культуру» [68, с. 112]. Стаючи на захист позиції Г. Алмонда і С. Верби, А. Лейпхарт зазначав, що «дія політичної структури є одночасно і причиною і наслідком політичної культури» [164, р. 49].

Зважаючи на критику ціннісно-психологічного підходу, слід зазначити, що в суспільно-політичній думці сформувалися й інші підходи щодо розгляду політичної культури. Перша класифікація підходів до аналізу політичної культури базується на включенні чи не включенні у це поняття норм політичної поведінки. До першої групи відносять концепцію Г. Алмонда і С. Верби та їхніх послідовників (А. Браун, Х. Доменігер, Д. Елазар, Л. Пай, Г. Пауелл, С. Хантінгтон), які визначають політичну культуру як специфічні форми політичних орієнтацій-установок стосовно реальної політичної системи конкретного суспільства і стосовно особистої політичної ролі в системі. До другої групи відносять концепції, які включають у поняття «політична культура» ще й норми політичної поведінки (Д. Пол, У. Розенбаум, Р. Такер, Є. Вятр та ін.) [13, с. 16].

Чеський соціолог М. Сковайса подав свою схематичну класифікацію підходів у царині політичної культури. М. Сковайса виділив 4 основні підходи:

1) об'єктивістський макропідхід (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт, Р. Д. Патнам) являє собою центральний напрям у дослідженнях політичної культури. Основним елементом аналізу є частотність об'єктивістських поглядів і орієнтацій на рівні певних структурних утворень (колективів, суспільств);

2) об'єктивістський мікропідхід (Л. Пай, Т. В. Адорно): основний культурний елемент для аналізу — особистісні характеристики чи зразки поглядів на рівні окремих осіб;

3) інтерпретаційний підхід (С. Вайт, Р. Такер, К. Гіртц, Л. Діттмер): йдеться про глибоке проникнення в культуру, яку розуміють як широко сконструйований набір соціальних значень, тому основним елементом аналізу і є соціально-детерміновані значення;

4) конфігураційний підхід (Ф. Фукуяма, А. Вілдавський): головним елементом аналізу є культурні конфігурації, які включають суб'єктивний досвід і поведінку, а також соціальні відносини [31].

У 70-тих роках ХХ століття почав розвиватися інтерпретаційний підхід до вивчення політичної культури, або як його ще називають — антропологічний, семіотичний, герменевтичний. Його представник Л. Діттмер стверджував, що при розробці концепції політичної культури недостатня увага зверталася на символічний бік політики. «Л. Діттмер вважає символи центральною змінною при вивченні політичної культури і навіть пропонує досліджувати політичну культуру як «символічну систему». Ретельне вивчення змісту політичних символів протягом певного часу переконливо демонструє зміни політичних уподобань. Л. Діттмер пов'язує це з «металінгвістичними» властивостями політичних символів: наявні в політичному житті факти цікаві не самі по собі, а через їх зв'язок з іншими фактами, які, у свою чергу, надають першим додаткові (конотативні) смисли, тобто такі, які мають можливість репрезентувати і визначати емоції. Л. Діттмер був переконаний, що саме емоції стосовно політики найбільш властиві змістові політичної культури. Крім того, коли політичні символи набувають чіткої структури, то вони стають не тільки аргументом у політичних суперечках, але й фундаментом для формування нових політичних міфів [31]. Таким чином, прибічники інтерпретаційного підходу додали до методів дослідження політичної культури антропологічний метод, окрім уже застосованих кількісних методів соціологічних досліджень.

Новий сплеск масового інтересу до досліджень політичної культури відбувся у західній політичній науці наприкінці 80-х — у 90-х роках ХХ століття і перш за все був пов'язаний з подіями, що розгорнулися в СРСР та

Східній Європі. Учених знов зацікавили питання зміни політичних орієнтацій, установок, цінностей та їхній вплив на стабільність політичної системи. У цей час активно розвивається інтерпретаційний підхід (Д. Керцер, К. Гірц, Д. Лейтін, Р. Мерелмен, Дж. Томпсон та ін.), а також відроджується і модифікується ціннісно-орієнтаційний (Р. Інглхарт, К. Вельцель).

Так, значний внесок у вивчення політичних цінностей зробив Р. Інглхарт, що розробив концепцію «безшумної революції». Згідно з її основними положеннями, в індустріально розвинених країнах під впливом соціально-економічного розвитку і відсутності серйозних військових конфліктів відбувається перехід від матеріальних до постматеріальних цінностей, які починають відігравати провідну роль у житті людей. Основний культурний поділ починає проходити між «матеріалістами» і «постматеріалістами».

«Матеріалісти» орієнтовані на економічне благополуччя та безпеку держави, процвітання своєї родини, збереження власного матеріального добробуту. Для них рівень життя, законність і порядок мають першочергове значення.

«Постматеріалісти» більшою мірою орієнтовані на цінності нематеріального характеру: гарантії прав і свобод людини, самовираження та самовизначення особистості, захист навколишнього середовища і т. п. На відміну від «матеріалістів», «постматеріалісти» цінують якість життя. Поряд з самовираженням і якістю життя постматеріалісти особливу увагу приділяють політичній участі. Логіка соціального розвитку, за Р. Інглхартом та К. Вельцелєм, полягає у тому, що економічні зміни продукують культурні, а ті у свою чергу — політичні, інакше кажучи економічний розвиток і життєва захищеність продукують цінності самовираження та самоствердження, а ті сприяють поширенню демократичних цінностей [34]. За Р. Інглхартом і К. Вельцелєм, цінності є середньою ланкою між економічним розвитком і розвитком демократії. На думку вчених, «соціально-економічна модернізація посилює матеріальну, інтелектуальну і

соціальну незалежність людей, вона породжує в них відчуття захищеності й автономії» [64]. «Зросле відчуття незалежності спонукає людей надавати пріоритетного значення гуманістичним цінностям самовираження, що утверджують емансипацію людини, примат свободи над дисципліною, розмаїття над відповідністю нормі, незалежності над владою» [162, р. 152]. «На основі цінностей самоствердження формується комплементарна громадянська культура, що стимулює створення асоціацій і розширення горизонтальних соціальних зв'язків, надає значущості політичній участі» [63, с. 185].

Сьогодні найбільш загальноновживаними є визначення політичної культури, які спираються на ціннісно-орієнтаційну теорію Г. Алмонда, С. Верби та їх послідовників. Так, українська дослідниця М. Конончук, узагальнюючи визначення зарубіжних і вітчизняних авторів, зазначає, що «політична культура — це сукупність політичних цінностей, норм і способів поведінки; це сукупність орієнтацій членів якогось суспільства стосовно політики в цілому, політичної системи, а також стосовно своєї ролі в цій системі; це вірування й уявлення, що впливають на поведінку людей в межах існуючих політичних інститутів, сукупність поширених фундаментальних, поведінкових, політичних цінностей, що поділяються членами суспільства» [35, с. 4].

Таким чином, під політичною культурою розуміється сукупність стійких форм політичної свідомості (уявлень, вірувань, цінностей, традицій, установок, орієнтацій) та норм і способів політичної поведінки, що відображають реакцію членів суспільства на політичне життя, політичні інститути та політичну систему загалом і їхню роль у цій системі.

Політична свідомість як елемент політичної культури являє собою сукупність знань, ідей, поглядів, інтересів, цінностей, традицій, уявлень, переконань, орієнтацій, установок індивідів та соціальних груп стосовно політичної системи та їхнього місця в ній.

Культуру політичної поведінки можна визначити як сукупність типової для тієї чи іншої соціальної спільноти форм, зразків і норм політичної участі та політичної діяльності. *Політична участь* визначається як дії окремих осіб, які намагаються вплинути на функціонування політичної системи. Це активність громадянського суспільства стосовно політичних інститутів. Культура політичної поведінки проявляється у ступені, формах і способах участі громадян в електоральному процесі, в масових політичних акціях (мітингах, демонстраціях, маніфестаціях, страйках і т. ін.), в діяльності політичних партій і політизованих громадських організацій, у роботі органів державної влади та місцевого самоврядування. *Політична діяльність* — це категорія, яка характеризує активність політичних інститутів. Індивід настільки може займатися політичною діяльністю, наскільки він задіяний у структурі того чи іншого політичного інституту. Культура політичної діяльності проявляється в традиціях і стереотипах прийняття і реалізації політичних рішень, політичного управління й адміністрування, сприйняття та розв'язання соціально-політичних конфліктів [79, с. 515-516].

Єднальним елементом між політичною свідомістю (у вигляді переконань, емоцій та ціннісних орієнтацій) та політичною поведінкою (участю) є політичні установки. Політична установка — це внутрішня, не завжди усвідомлена готовність суб'єкта здійснювати саме ті дії, які адекватні даній соціально-політичній ситуації. Установка передбачає будь-які акти суб'єкта, в тому числі і психічний, вона виявляється і першим кроком до дії, що ставить напроки реакцій індивіда щодо тих чи інших об'єктів, з якими він взаємодіє [125]. В. Москаленко дає два визначення політичної установки: «1) стійка схильність, готовність індивіда або групи до дії, орієнтованої на соціально-значимий об'єкт; 2) психологічне переживання індивідом цінності, значення соціально-політичного об'єкта, організоване на основі попереднього досвіду, таке, що чинить спрямовуючий вплив на політичну поведінку» [59, с. 156].

У концепції політичної культури Г. Алмонда і С. Верби установки посідають центральне місце. Саме визначення політичної культури формулюється ними через поняття установок. «Термін політична культура вказує на специфічні орієнтації-установки стосовно політичної системи та різноманітних її частин та установки стосовно власної ролі індивіда в цій системі» [147, р. 12]. Одним із завдань крос-секційного дослідження Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура: політичні установки та демократія п'яти націй» (1965) було «встановити зв'язок між політичними установками та способом функціонування політичної системи» [147, р. 41]. Політична культура кожного з п'яти досліджуваних суспільств описувалась ученими саме через операціоналізовані політичні установки. Це ще раз підтверджує їхню ключову роль у системі політичної культури суспільства.

Американський політолог В. Розенбаум запропонував свою класифікацію політичних установок-орієнтацій, у якій виділив три головні групи. Першу групу складають установки стосовно політичної системи, політичного режиму, панівних норм і традицій. Другу — установки, які визначають ідентифікацію індивіда, його відношення до «інших» (осіб, організацій). Ці установки утворюють політичну ідентифікацію індивіда, міру відкритості і толерантності під час взаємодії з іншими у політичному житті, бачення індивідом того, яких правил слід дотримуватись. Третю групу складають установки, які характеризують сприйняття особи як «себе» у політиці, самосприйняття. Це установки на політичну компетентність та політичну ефективність [93, с. 33].

Отже, соціальні установки індивідів або груп стосовно суспільно-політичної системи є центральним елементом політичної культури, який зв'язує цінності та готовність до дій.

1.2.3 Теоретична та емпірична інтерпретація поняття «установка на патерналізм»

Якщо розглядати патерналізм із позиції політичної культури суспільства, то він проявляється як на рівні політичної свідомості, так і на рівні політичної поведінки. Найчастіше, говорячи про патерналізм як про ознаку політичної культури суспільства, вчені вживають такі терміни, як: «патерналістські установки» (В. Вовк, Н. Литвина, В. Сусак), «патерналістські настрої» (О. Балакірева, Є. Головаха), «патерналістські практики» (О. Кочнова, В. Сусак, Н. Шушкова), «патерналістські традиції» (М. Фоломєєв, Н. Шушкова), «патерналістські очікування» (Е. Лібанова, О. Прокоп'єв) тощо.

Варто наголосити, що патерналізм як соціальна установка громадян стосовно влади мало розглядається західними дослідниками, у їхніх працях патерналізм трактується здебільшого як установка держави чи певної владної структури до громадян, а не навпаки. Дослідження патерналізму як характеристики політичної культури суспільства чи певних соціальних груп отримали розвиток на пострадянському просторі, зокрема у роботах таких дослідників, як О. Балакірева, В. Вовк, Є. Головаха, А. Зоткін, О. Куценко, Н. Литвина, В. Сусак, Н. Шушкова та ін.

Патерналізм як ознака політичної культури виявляється в певних політичних цінностях, поглядах, інтересах, переконаннях, орієнтаціях, установках індивідів та соціальних груп стосовно політичної системи та їхнього місця в ній. Проте важливим елементом патерналістської політичної культури є саме установки на патерналізм, адже вони безпосередньо формують певну політичну поведінку і впливають на політичну участь індивідів.

За визначенням В. Сусака, патерналістська установка «є предиспозицією особи / групи осіб покладатися на зовнішні чинники при забезпеченні добробуту та безпеки життя. У структурі установки на

патерналізм впливовим є конативний компонент, а тому, зазвичай, її продовженням є патерналістська практика, основною ознакою якої є підкоря пануванню зовнішніх чинників, на ґрунті чого формується безальтернативність церемоніальних або функціональних актів поведінки» [109, с. 72-73].

Дослідник розглядає патерналістські установки в рамках концепції локусу контролю, що була розроблена соціальним психологом Дж. Роттером у 50-тих роках ХХ століття, в контексті понять «інтернальність-екстернальність». «Якщо відповідальність за події, що відбуваються в житті, людина бере на себе, пояснюючи це своєю поведінкою, характером, здібностями, то це говорить про наявність у неї внутрішнього (інтернального) контролю. Якщо ж домінує схильність приписувати причини того, що відбувається, зовнішнім факторам (навколишньому середовищу, долі або випадку), то це свідчить про наявність у неї зовнішнього (екстернального) контролю» [143]. Установки на патерналізм є прикладом екстернальності, що проявляється у слабкій вірі громадян у власні сили, у здатність на щось вплинути та очікування благ згори. Патерналісти схильні розглядати своє життя переважно як результат впливу зовнішніх обставин, а не власних зусиль чи помилок. Зазначимо, що дефініція патерналістських установок, надана В. Сусаком, є загальною і стосується будь-яких відносин соціальної ієрархії, в яких може проявлятися патерналізм як опіка чи установка на цю опіку. Носій екстернального локусу контролю може бути патерналістом у відносинах з державою, керівником підприємства, організації тощо.

Російські дослідниці С. Литвина та О. Муравйова розглядають патерналізм у політичній сфері й акцентують не просто на пасивному підкоренні зовнішнім чинникам, а на усвідомленні протекційованими індивідами (соціальними групами) обмеження свого вибору та свободи в обмін на соціальні та економічні гарантії. «Установку на патерналізм можна розглядати як прагнення взаємин, що передбачають надання соціальних та

економічних гарантій в обмін на отримання політичної підтримки і збереження лояльності, що супроводжуються обмеженням свободи економічного та політичного вибору для протекційованих індивідів (соціальних груп)» [46, с. 188]. У своєму дисертаційному дослідженні С. Литвина зазначає: «*патерналістська установка* — це ментальне утворення, що формується через різноманітні та різнорівневі взаємовідносини людини із соціальним світом та характеризується містифікованим та персоніфікованим уявленням про владу, прагненням опіки з її боку та перенесенням на неї відповідальності за свій добробут, а також правовим нігілізмом» [45, с. 13].

На думку В. Вовка, «установку на патерналізм можна схарактеризувати як прагнення до відносин, що передбачають надання соціальних та економічних гарантій в обмін на отримання політичної підтримки і збереження лояльності, що супроводжуються обмеженням свободи економічного і політичного вибору індивідів (соціальних груп), якими опікуються» [15, с. 20]. Дослідник також наголошує на тому, що установка на патерналізм як і будь-яка соціальна установка пов'язує почуття, ставлення та оцінки з певною соціальною активністю та поведінкою.

Дослідники С. Мясніков та А. Ротмістров розуміють під політичним патерналізмом «соціальну установку, притаманну представникам різних соціальних груп, що включає в себе їхні уявлення про бажану і реальну державну соціальну та економічну політику, оцінне ставлення до збігу чи відмінності бажаного і наявного стану і поведінку, що з цього випливає (перш за все електоральну)» [61, с. 8].

Виходячи з концепції соціальної установки У. Томаса і Ф. Знанецького, установки на патерналізм формуються на основі наявних у суспільстві цінностей, зокрема: консерватизм, традиціоналізм, конформність, порядок, стабільність тощо.

Установка на патерналізм, як і будь-яка соціальна установка, може виражатися в установці на об'єкт чи в установці на ситуацію. У першому

випадку під установкою на патерналізм буде розумітися орієнтація на лідера з певним набором якостей, що характеризують його як опікуна, захисника, покровителя, «патрона». У другому — патерналістські установки спрямовані на складові державної політики: наприклад, безкоштовна медицина чи освіта, забезпечення робочим місцем, житлом, солідарна пенсійна система, державні соціальні гарантії тощо.

Згідно з концепцією М. Сміта, в структурі установки на патерналізм, як і будь-якої соціальної установки, можна виокремити три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. На когнітивному рівні до установки на патерналізм входять судження про політичну систему, політику держави чи конкретного представника владної еліти. На емоційному — уявлення про те, якими якостями має володіти політик і як чинити в тій чи іншій ситуації. На поведінковому — готовність підтримувати політику патерналізму та здійснювати певні патерналістські практики.

Важливим елементом у визначенні установок на патерналізм є їхня операціоналізація як соціологічної категорії. До визначення індикаторів патерналізму на суб'єктному рівні зверталися такі вчені, як О. Балакірева, Є. Головаха, В. Сусак, С. Литвина, Н. Шушкова та ін.

Серед зарубіжних емпіричних досліджень патерналізму як соціальної установки слід відзначити дослідження А. К. Коха та ін. щодо установок на патерналізм серед данських студентів. Автори наголосили, що патерналізм розглядається передусім як втручання держави чи індивіда в дії іншої особи задля забезпечення блага чи захисту від шкоди, проте мало хто до цього вивчав «залежну» сторону патерналістських відносин. Більшість питань цього дослідження були присвячені не матеріальній чи соціальній стороні патерналістської турботи, а захисту від шкоди індивідів самим собі з боку уряду: уряд має знизити податок на додану вартість на фрукти й овочі; уряд має надавати допомогу курцям, які хочуть кинути палити; сигарети мають містити картинки про шкоду паління; уряд має забезпечити гідне житло тим,

хто не може собі цього дозволити; уряд має скоротити різницю в доходах між багатими і бідними тощо [167, р. 21–22].

Найбільш концептуалізоване визначення установок на патерналізм, завдяки якому можна охарактеризувати ту чи іншу дію як патерналістську, дав В. Сусак. Розглядаючи установку на патерналізм як таку, що характеризує тип особистості «екстернал», він зосередив увагу на таких її ознаках:

- «перевага екстернального локусу контролю над інтернальним, тобто загальне покладання на зовнішні чинники у вирішенні питань особистого чи групового життя в політичній, економічній і культурній сферах;
- згода представників певного соціуму на те, щоб агент — особа / структура / інституція / інститут — приймав управлінські рішення від їхнього імені та без їхнього втручання, за умови, що він декларує готовність забезпечити належний рівень та безпеку їхнього життя, а також морально-психологічний комфорт;
- згода на обмеження прав і свобод, які делегуються агентові;
- згода на дотримування зобов'язань, які диктує агент;
- загальне визнання, що агент в цілому володіє достатнім досвідом й знаннями, щоб приймати мудріші управлінські рішення, аніж реципієнти його патерналізму» [109, с. 19].

Ми пропонуємо визначати установки на патерналізм як характеристику політичної культури, що фокусує дослідження патерналістських установок на ставленні до агента патерналізму в суспільно-політичній сфері.

У дослідженні феномену ставлення до влади Є. П. Белінська і О. А. Тихомандрицька виокремили соціально-психологічні індикатори патерналізму як установки: «персоніфікація та містифікація влади; зняття відповідальності із себе та делегування її «можновладцям»; прагнення опіки та покровительства з боку влади; правовий нігілізм» [45, с. 13]. Ці індикатори дозволяють проаналізувати патерналізм із різних боків: психологічного —

«персоніфікація та містифікація влади, зняття із себе відповідальності»; економічного — «прагнення опіки» (оскільки ми розуміємо тут саме економічну опіку) та правового — «правовий нігілізм».

Аналізуючи установки на патерналізм, В. Сусак використовує такий індикатор, як покладання на уряд відповідальності в забезпеченні гідним рівнем життя і роботою [111].

У роботі М. Фоломєєва, присвяченій патерналістським традиціям у системі відносин української держави та суспільства, автор, зокрема, виділяє такі індикатори патерналістських установок, як: потреба в сильних керівниках держави, підтримка прямого президентського правління. Він аналізує відповіді респондентів на такі запитання: «Чи згодні Ви, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?» і «Як Ви ставитесь до ідеї прямого президентського правління, коли Президент бере на себе всю повноту влади для виходу з кризи, обмежуючи функції Парламенту?» [127]. На нашу думку, це є, швидше, непрямі індикатори патерналізму, оскільки підтримка декількох сильних лідерів або прямого президентського правління ще не означає, що від них очікують патерналістської політики. Це, швидше за все, показники патерналізму як замісника довіри, про який писав П. Штомпка, адже у кризовій ситуації легше делегувати усю владу та відповідальність меншій кількості осіб, чи взагалі одній особі, ніж розділити цю відповідальність у суспільстві, громаді.

Соціологічне опитування на тему «Патерналістські настрої росіян», проведене російським Аналітичним Центром Юрія Левади (Левада-Центр) у грудні 2010 року, спиралося, зокрема, на такі індикатори для визначення патерналістських установок суспільства: підтримка високого рівня соціального захисту; підтримка жорсткого економічного і політичного контролю в суспільстві; готовність громадян прожити без постійної турботи і опіки з боку держави [95].

Російські дослідники С. Мясніков і А. Ротмістров операціоналізували компоненти установки на патерналізм і зазначили, що когнітивний та емоційний компоненти виражаються в таких судженнях: «держава — колективний голова сім'ї»; лідер держави — «патрон», а громадяни — «клієнти»; «батьківська» функція держави полягає в здійсненні політики, спрямованої на забезпечення суспільних благ, на соціальну підтримку, на підтримку населення в кризових та надзвичайних ситуаціях» [61, с. 8].

Поведінковий компонент установки на патерналізм був виміряний авторами за допомогою програмних положень ліберального та патерналістського спрямування. Наприклад, «забезпечення якісного та безкоштовного медичного обслуговування», «гідні зарплати і пенсії, ефективна система соціальної підтримки», «збільшення державної допомоги сім'ям із дітьми», «націоналізація підприємств» тощо. Не-патерналісти, за словами дослідників, підтримують цінності індивідуалізму і свободи, виступають за розвиток бізнесу без втручання держави, розширення середнього класу тощо.

Одне з нових вітчизняних досліджень, у якому були закладені індикатори установок на патерналізм, було проведене львівськими громадськими організаціями Promova та Львівською бізнес-школою в лютому 2014 року серед учасників Євромайдану (безпосередньо на Майдані в Києві) та серед користувачів соціальних мереж. Дослідники операціоналізували патерналізм як соціальну цінність через такі індикатори: «багаті опікуються бідними»; «держава відповідає за благополуччя громадян»; «концентрація влади в руках одного лідера»; «держава гарантує робоче місце»; «відмова від реформ, які спрямовані на добробут у майбутньому, але погіршать матеріальний стан сьогодні»; «неготовність до збільшення тарифів ЖКГ» [121].

Таким чином, під *установкою на патерналізм* будемо розуміти соціальну установку індивіда або соціальної групи, для якої є характерним покладання відповідальності за індивідуальне / групове благополуччя на

владного суб'єкта (представника політичної еліти; особу, яка займає вищий статус у соціальній ієрархії) або соціальний чи політичний інститут (державу, її органи; політичну партію), відмова від самостійного прийняття рішень, самоорганізації в ситуаціях сприятливих соціальних взаємодій.

Установки на патерналізм як прояв ціннісної свідомості індивідів у політичній сфері являють собою широкий спектр диспозицій індивіда/соціальної групи стосовно їхньої ролі та ролі владних суб'єктів у забезпеченні благополуччя. Саме тому наведений перелік індикаторів, у межах яких можуть проявлятися установки на політичний патерналізм, не є вичерпним. Попередній теоретичний аналіз дозволяє розрізнити такі дві змістовні координати установки на політичний патерналізм та їх індикатори:

1. Ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі:

- 1) відчуття відповідальності за стан справ у країні, у своєму місті / селі;
- 2) відчуття відповідальності за те, як складається власне життя (екстернальність / інтернальність);
- 3) готовність проявляти ініціативу у вирішенні індивідуальних та соціальних проблем.

2. Ставлення індивіда до суспільно-політичної системи як такої:

- 1) цінність особистої відповідальності або відповідальності держави за матеріальне і соціальне забезпечення кожного індивіда (матеріальне забезпечення, забезпечення житлом, робочим місцем, орієнтація на солідарну пенсійну систему, соціальні гарантії тощо);
- 2) установки на підтримку з боку держави або на самостійне досягнення життєвих цілей;
- 3) установки на роль держави у вирішенні економічних проблем (в режимах адміністративно керованої чи ринкової економіки);
- 4) підтримка / не підтримка влади сильного (них) лідера (ів).

Висновки до розділу 1

Поняття «патерналізм» походить від латинського слова «*pater*» — батько, батьківський, а суфікс «*ізм*» позначає тип суспільного світогляду, суттю якого є покровительство суб'єкта влади (держава, представник політичної еліти, політична партія, соціальний інститут, керівник підприємства тощо) над підпорядкованим суб'єктом (суспільство в цілому, соціальна група, спільнота, індивід). Як суспільне явище патерналізм походить із традиційного суспільства, проте зустрічається в індустріальних і постіндустріальних суспільствах у різних сферах життя та на різних рівнях функціонування соціуму. Відтак патерналізм є міждисциплінарною категорією і вивчається багатьма соціально-гуманітарними науками: соціологією, філософією, політологією, економікою, правознавством тощо.

Патерналізм як соціологічне поняття є об'єктом дослідження на трьох рівнях соціальних відносин: соціетальному, інституційному та особистісному (індивідуальному).

На соціетальному рівні патерналізм визначається як політика держави, система розподілу обов'язків між державою і громадянами, за якої держава бере на себе роль опікуна, який втручається у життя підлеглих (громадян) і приймає за них рішення для їхнього блага в обмін на лояльність та певне обмеження свободи. Опозицією патерналізму на соціетальному рівні є лібералізм.

Погляди на патерналізм як суспільне явище пройшли еволюцію, яку можна позначити послідовною зміною трьох підходів: традиційний, ліберальний і синтетичний.

Відповідно до цих підходів поняття «патерналізм» конструювалося і наповнювалося новим змістом. У межах традиційного підходу його ключовими характеристиками були ієрархія, залежність і опіка (Конфуцій, Платон, Аристотель, Т. Гоббс, Р. Філмер); в межах ліберального — відсутність свободи вибору, позбавлення індивіда цієї свободи (Дж. Локк,

І. Кант, Дж. С. Мілль, Г. Спенсер, І. Берлін та ін.); у межах синтетичного — доброзичливе втручання та захист від заподіяння шкоди індивідом самому собі та заохочення вигоди (Дж. Дворкін, Р. Арнесон, Дж. Файнберг, П. Сабер, К. Андре, М. Веласкез, С. Кларк, Д. Ерхард, А. Шерлетікс та ін.).

На інституційному рівні патерналізм виступає як тип відносин у політиці, економіці, культурі, тобто як тип управління в конкретному соціальному інституті. Антиподом патерналізму на цьому рівні є соціальне партнерство.

На особистісному рівні патерналізм розуміють як особливий тип сприйняття держави (чи будь-якого владного суб'єкта: представника політичної еліти, політичної партії тощо), за якого індивід вважає її відповідальною за власний добробут та уникають відповідальності самостійно приймати рішення та самоорганізовано діяти, де це можливо. Опозиційними категоріями до патерналізму на цьому рівні виступають: самостійність, самоорганізація, приватна ініціатива, соціальна відповідальність, громадянськість.

Проаналізовані підходи до інтерпретацій патерналізму дозволили виокремити його сутнісні характеристики: ієрархічність, аналогія з сімейними відносинами, відносини залежності-опікунства, здійснення за згоди або проти згоди підпорядкованого суб'єкта. Проте, особливий акцент було зроблено на предметі цих відносин, яким, на думку автора, є відповідальність (реальна чи уявна) за благополуччя підпорядкованого суб'єкта. На основі виокремлених характеристик запропоновано таке визначення патерналізму. **Патерналізм** — це тип ієрархічних соціальних відносин, які конструюються за аналогією до сімейних і в яких суб'єкт, що домінує, перебирає на себе відповідальність за вибір іншого суб'єкта, що йому підпорядкований, його соціальне, матеріальне та моральне благополуччя на противагу самостійному прийняттю рішень чи самоорганізації останнього.

Соціологічні дослідження патерналізму зосереджуються здебільшого на суб'єктному рівні аналізу цього феномену. Патерналізм розглядається як соціальна установка, яка формується під впливом цінностей, притаманних політичній культурі суспільства чи окремої спільноти, соціальної групи. **Установку на патерналізм** визначено як соціальну установку індивіда або соціальної групи, для якої є характерним покладання відповідальності за індивідуальне / групове благополуччя на владного суб'єкта (представника владної еліти; особу, яка займає вищий статус у соціальній ієрархії) або соціальний чи політичний інститут (державу, її інституції; політичну партію), відмова від самостійного прийняття рішень, самоорганізації в ситуаціях сприятливих соціальних взаємодій.

Аналіз та систематизація зарубіжних та вітчизняних методик вивчення установок на патерналізм, які здебільшого мають фрагментарний характер і зустрічаються в конкретних соціологічних дослідженнях, дозволили розробити власний підхід до вимірювання патерналістських установок. Установки на патерналізм як прояв ціннісної свідомості індивідів у політичній сфері являють собою широкий спектр диспозицій індивіда / соціальної групи стосовно їхньої ролі та ролі владних суб'єктів у забезпеченні благополуччя, які можна представити за допомогою двох систем координат. По-перше, ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі (в смисловій дихотомії «прийняття відповідальності на себе» vs. «перекладання відповідальності на зовнішні чинники») та, по-друге, ставлення індивіда до функціонування суспільно-політичної системи (в смисловій дихотомії «установка на підтримку втручання держави в життя громадян» vs. «установка на самостійність у забезпеченні громадянами власного благополуччя»).

РОЗДІЛ 2

ПАТЕРНАЛІЗМ У ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1 Загальні характеристики політичної культури українського суспільства

Процес трансформацій у посткомуністичних країнах виявився багатовекторним та неоднозначним. В одних країнах завершується консолідація ліберальних демократій, закріплюються демократичні інститути і практики, в інших — такі інститути і практики співіснують з недемократичними, авторитарними, у третіх — формальні демократичні процедури використовуються як фасад, за яким приховуються нові різновиди автократичного правління [55, с. 64]. Окрім інституційного дизайну, фасадного чи справжнього, стабільність і консолідованість демократії визначають цінності і норми громадянського суспільства, і в цій площині виникає питання сприйняття населенням посткомуністичних країн демократії і готовності підтримувати її знизу. Для цього важливим є вивчення політичної культури суспільства, оскільки вона відображає характер політичної системи через уявлення, переконання та установки громадян щодо існуючої та бажаної політики та їхнього місця в ній.

Вивчення особливостей сучасної політичної культури українського суспільства в умовах посткомуністичних трансформацій відображено в роботах таких соціологів та політологів, як В. Бакіров, О. Бабкіна, І. Бекешкіна, Є. Головаха, А. Горбачик, М. Конончук, О. Куценко, В. Лісовий, В. Матусевич, Л. Нагорна, Н. Паніна, Ю. Пахомов, В. Ребкало, О. Резнік, О. Рудакевич, А. Ручка, В. Степаненко, М. Хилько, В. Хмелько, М. Чурілов та ін.

Не заглиблюючись в історичну ретроспективу політичної культури українського суспільства, опишемо її основні характеристики, спираючись на схему вивчення політичних культур, яку запропонували Г. Алмонд та С. Верба, за такими параметрами: інтерес громадян до політики, їх обізнаність і компетентність у політичній сфері, довіра населення до політичних інститутів, упевненість у власній можливості впливати на політичні процеси, активність участі у політичному житті. Вибір цієї схеми зумовлений, з одного боку, її систематизованістю та універсальністю, а з другого — тим, що так чи інакше за параметрами цієї схеми політичну культуру України емпірично досліджували І. Бекешкіна, Є. Головаха, Н. Паніна, О. Стегній, М. Хилько та ін.

В умовах впровадження в сучасній Україні нових принципів функціонування політичної системи порівняно з партійно-державною системою Радянського Союзу важливе місце посідає така характеристика політичної свідомості як *інтерес громадян до політики*. Здійснений нами огляд аналітичного та емпіричного матеріалу засвідчує, що українцям притаманний високий рівень інтересу до політичних подій. Разом з тим дослідники відзначають, що він має історично-ситуативний характер. Як свідчать результати порівняльного міжнародного дослідження ESS-2005, у рік після Помаранчевої революції українці не просто демонстрували високий рівень інформаційної залученості до політичного життя, а й були першими в Європі за цим показником. Результати цього ж дослідження показують, що у 2005 році Україна посідала третє місце серед країн Європи за часом, що його громадяни витрачають на читання політичних новин у газетах, та перше місце у Європі за часом, який громадяни присвячують перегляду політичних теленовин та передач про політику (в Україні в середньому близько години на день, у більшості країн Європи — менше, ніж півгодини на день). Утім, вже через два роки цей показник значно знизився [7, с. 4]. Загалом же протягом усього періоду незалежності відсоток тих, хто хоча б певною мірою цікавиться політикою не опускався нижче 60%, а тих, кому політика не

цікава, — не перевищував 30,5% (найвищий відсоток нецікавості до політики спостерігався у 1996 році — 30,4% і в липні 2013-го — 27,6%) [123, с. 451]. Наприкінці 2013 року, у зв'язку з подіями Євромайдану інтерес громадян до політики суттєво зріс, що проявилось у відстеженні подій як звичними способами, через теленовини, так і через Інтернет; відбулося збільшення Інтернет-аудиторії та користувачів соціальних мереж. Зокрема, новим потужним каналом інформації та політичної мобілізації стала мережа Facebook. Суттєве підвищення інтересу українців до політичних подій підтвердили результати соціологічного дослідження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременко спільно з Інститутом економіки та прогнозування НАН України та Центром «Соціальний моніторинг» у березні 2014 року. Так, «84 % населення України активно стежать за політичним життям країни, а число незацікавлених максимально скоротилося за всі часи незалежності» [16]. Приблизно такі ж дані були отримані за результатами соціологічного дослідження, проведеного у грудні 2014 року Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з Центром Разумкова. 82,5 % українців загалом цікавляться політикою: 70,0 % — цікавляться певною мірою, 12,5 % — дуже цікавляться політикою. Решта — 17,5% — не цікавиться політикою взагалі [145]. Інтернет-дослідження фіксують збільшення інтересу українців до новин у 4 рази, порівняно з осінню 2013 року. Про це йдеться у дослідженні Яндекс, проведеному влітку 2014 року. Також, згідно з цим дослідженням, в рази збільшилася кількість навігаційних запитів з назвами сайтів популярних новинних видань [17].

Наступним показником, що застосовується для характеристики політичної культури, є *рівень політичної компетентності громадян*. Разом з інтересом до політичних подій він є важливою передумовою участі громадян як суб'єктів, а не об'єктів політичного процесу. Демократична держава може успішно функціонувати лише тоді, коли компетентні та освічені громадяни одночасно виступають і її партнерами, і контролерами.

Для вимірювання рівня політичної компетентності зазвичай застосовується самооцінка громадянами розуміння політичних процесів і подій. Цей показник є суб'єктивним, проте він покликаний виявити наскільки громадяни впевнені в тому, що вони можуть брати участь у політиці і мають для цього певні знання. Дослідники відзначають низький рівень компетентності більшості українського населення (І. Бекешкіна, М. Хилько). При цьому І. Бекешкіна спирається на дані Європейського соціального дослідження, яке виявило, що у 2005 році, який характеризувався найвищими показниками залученості до політики, самооцінка населення рівня своєї політичної компетентності при відповіді на питання «Як часто політика здається Вам настільки складною, що Ви зовсім не розумієте, що відбувається?» у середньому дорівнювала 3 з 5 балів (1 — «ніколи», 2 — «зрідка», 3 — «іноді», 4 — «часто», 5 — «дуже часто») [7, с. 6–7]. У 2009 році за даними цього ж дослідження політична компетентність знизилася ще більше і дорівнювала вже 3,2, при цьому збільшилась частка тих, кому політика здається незрозумілою «дуже часто» (з 9,5 % у 2005 р. до 15,6 % у 2009 р.) [155]. М. Хилько зазначає, що українцям притаманний низький рівень політичної компетентності від самого проголошення незалежності, коли результат опитування у 1991 році засвідчив, що із текстом союзного протоколу щодо створення СНД ознайомились лише 9 %, проте водночас це не завадило більш ніж половині громадян (59 %) висловити своє ставлення щодо необхідності його підтримки чи не підтримки, внесення поправок тощо [130, с. 118–119]. Те ж саме стосується й обрання народних депутатів, партій чи кандидатів у Президенти — більшість громадян не знайомляться з передвиборчими програмами, листівками, не стежать за дебатами тощо. Так, опитування Фонду «Демократичні Ініціативи» після парламентських виборів 2006 року виявило, що при відповіді на питання, чи знають виборці, яким чином партія чи блок, за які вони проголосували, збираються розв'язувати актуальні політичні й соціально-економічні проблеми, лише від 28 % до 42,5 % опитаних заявили, що знають (відсоток залежить від конкретної

проблеми). Від 53,5 % до 65,3 % зізналися, що не знають, як політичні сили, яким вони віддали голоси, збиралися вирішувати політичні й соціально-економічні проблеми; ще 2,4–8,2 % заявили, що їх це взагалі не цікавить [130, с. 119]. Пізніше дослідження, проведене Інститутом соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України наприкінці 2009 року, констатувало, що «ледь більше третини респондентів (34,8 %) демонструють задовільний рівень політичної обізнаності (добре уявляють, що нині відбувається в політиці та в поточних державних справах). Не вважають свій рівень політичної обізнаності задовільним 42,7 % опитаних, вагаються з відповіддю 22,5% [120, с. 58]. Отже, однією з відмінних рис української політичної культури, яку відзначають дослідники, є високий рівень інтересу громадян до політичних подій за низького рівня їхньої компетентності. Для українців важливим є відчувати себе причетними до політики, не завжди заглиблюючись у її зміст. Саме це є основою для політичних маніпуляцій думкою громадян з боку політиків.

Враховуючи останні події (Євромайдан, зміна політичного режиму, анексія Росією Криму, військовий конфлікт на Донбасі) та їхні наслідки для українського суспільства, можна припустити, що разом зі зростанням інтересу до політики дещо зростає рівень обізнаності громадян щодо політичних подій і процесів. Розвиток ЗМІ, пильна увага журналістів до представників нової влади, поява великої кількості аналітичних програм, журналістських розслідувань, викриття корупційних схем, активізація громадських ініціатив, які контролюють виконання чиновниками їхніх функцій (наприклад, рух «Чесно», Комітет виборців України та ін.) — усе це може сприяти кращому розумінню громадянами того, що відбувається у політичному житті країни.

Однією з важливих характеристик політичної свідомості є **довіра до суспільно-політичних інститутів**. Ф. Фукуяма у своїй роботі «Довіра» [129] окреслив важливість феномену довіри для всіх сфер суспільного життя. На його думку, довіра між членами однієї соціальної спільноти призводить

до позитивного розвитку як соціально-політичної, так і економічної сфери [57, с. 65]. Довіра до влади, з одного боку, віддзеркалює її легітимність, а з другого — має суттєвий вплив на готовість громадян виявляти активність та брати участь у політиці. Політична довіра відбиває очікування громадян щодо того, що політична система буде виробляти передбачувані результати, які відповідають їхнім інтересам. «Саме тому передумовою успішного функціонування політичної системи будь-якого суспільства є політична довіра громадян до обраних ними органів публічної влади — один із вкрай важливих для існування демократії чинників. Довіра пов'язує пересічних громадян із політичними інститутами, підвищуючи як легітимність цих інститутів, так і ефективність їх функціонування» [48, с. 6]. Соціологи зазначають, що рівень довіри українців до органів влади, політичних партій, лідерів завжди був низьким. При цьому, якщо рівень довіри до інституту Президента є ситуативно-мінливим і, як зазначає А. Дроздова, після кожної президентської кампанії рівень довіри до глави держави і оцінка його діяльності суттєво зростали, а приблизно через півроку різко знижувалися [26, с. 141], то рівень довіри до Верховної Ради є стабільно низьким протягом усього періоду незалежності [130, с. 120]. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, протягом усього періоду незалежності, за винятком 2005 року, баланс довіри до всіх державних інститутів був негативним. Порівняно з іншими країнами Європи, Україна посідає останні місця за рівнем довіри до різних інститутів влади, про що свідчать результати Європейського соціального дослідження (ESS-2013). Варто зазначити, що у 2014 році суттєво зріс рівень довіри до Президента з 2005 року українцями вперше було продемонстровано позитивне сальдо довіри до цього державного інституту в особі Петра Порошенка (+5 %). До інших політичних інститутів сальдо довіри на кінець 2014 року залишається від'ємним. Найнижчим серед усіх є рівень довіри до політичних партій — у грудні 2014 року цілком і переважно не довіряли політичним партіям 70,9 %, вагалися з відповіддю — 14,1 % і повністю або переважно довіряли — 15 % [22]. Це

пов'язано передусім з тим, що в Україні більшість партій не є виразниками інтересів громадян, а використовують псевдоідеологічну риторичку і є партіями лідерів, які реалізують владу для задоволення своїх бізнес-інтересів. Водночас протягом 2014 року істотно поліпшився баланс довіри-недовіри до Верховної Ради України (у 2014 р. –26 %, у 2013 р. було –54 %) та до Уряду України (у 2014 р. –18 %, у 2013 р. було –36,5 %), а от баланс довіри до місцевої влади дещо погіршився (2014 р. –15 %, 2013 р. –4 %). Останнє пов'язане, перш за все, з тим, що влада на місцях втратила свою легітимність ще під час подій Євромайдану, але після нього фактично не змінилася і у 2014 році все ще представляла політичну еліту попереднього режиму. Що стосується довіри до різних суспільних інституцій, то у 2013 році лише три інституції мали позитивний баланс довіри-недовіри, у 2014 таких інституцій виявилось вже п'ять: традиційно — церква (+45 %, у 2013 р. було +40 %), засоби масової інформації України (+13 %, у 2013 р. було +19 %), громадські організації (+9 %, було +2 %). У 2014 році істотно зросла довіра до вже вищезазначеного інститута Президента (+5 %, у 2013 було –27,5 %) та Збройних сил України (+25 %, було –1,5 %) [22]. На сьогодні політична довіра українців залежить від ефективності політики, яку проводять уряд і Президент, від реформ в економічній, судовій, правоохоронній, податковій сферах, яких потребує суспільство. Окрім ефективності внутрішньої політики, рівень довіри суспільства суттєво залежить від зовнішньої, військової і безпекової політики, яку проводитиме влада в умовах військового конфлікту на Донбасі.

Політична свідомість українського суспільства відзначається низькою впевненістю громадян у *спроможність впливати на політичні процеси*. В Україні, як і в інших пострадянських країнах, це зумовлено високою дистанцією влади від громадян та тенденцією до централізації прийняття політичних рішень. Згідно з Г. Хофстеде, показник «дистанції влади» розділяє культури за ступенем їх демократизації. Культури з великою дистанцією влади характеризуються значним суспільним розшаруванням та

залежністю нижчестоящих від вищестоящих без можливості прямого контактування між ними [159]. За таких умов індивідуально вплинути на осіб, відповідальних за прийняття політичних рішень, практично неможливо. До таких країн, згідно з дослідженнями Г. Хофстеде, належать, зокрема, Південна Корея, Росія, Гватемала. Україна не була в центрі уваги дослідника, проте за його методологією рівень дистанції влади був оцінений польським соціологом Єжи Мікуловським-Поморським, який у 2006 році поставив Україну на перше місце серед країн Європи за рівнем дистанції влади від громадян, навіть попереду Росії [168, р. 89]. Варто зазначити, що за такої високої дистанції влади ресурс громадського впливу на владу в Україні залишається досить малим. Віддаленість влади від реальних проблем громадян та низький рівень комунікації підтверджують також дослідження щодо врахування громадської думки при прийнятті управлінських рішень. Зокрема, експертне опитування депутатів місцевих рад та управлінців, проведене у м. Запоріжжя кафедрою соціальної роботи Запорізького національного технічного університету у 2012–2013 роках, виявило, що «мінімальна частка депутатів і керівників приходять на збори за місцем проживання населення; читають листи населення, які воно надсилає в органи управління; аналізують прохання виборців в процесі проведення виборчих кампаній, та думки, які виказуються громадянами на мітингах і демонстраціях» [82, с. 256]. Як бачимо, навіть на локальному рівні представники влади дистанціюються від населення і не враховують громадську думку належним чином.

Наслідком такого становища стає періодичне наростання в українському суспільстві протестної активності, як єдино можливого та ефективного механізму впливу на владу. Найбільш значущим та результативним прикладом такого прямого впливу на владу стали події Євромайдану (-ів), що, зокрема, мали такі суспільно-політичні наслідки: зміна влади на національному рівні (Президента, Прем'єр-міністра, Кабінету міністрів, Верховної Ради); зміна керівників державних органів на місцевому

рівні (начальників міліції, прокуратури, суддів); скасування законів, ухвалених попереднім складом Верховної Ради 16 січня 2014 року, що обмежували права і свободи громадян; підписання договору про Асоціацію України з ЄС.

Попри зростання протягом 2014 року залученості громадян до різних форм суспільної активності та громадських ініціатив реальних механізмів впливу на прийняття політичних рішень та контролю за діяльністю влади майже не з'явилося. Це підтверджують і експертні опитування. Зокрема, дослідження «Імідж та відкритість нової влади до діалогу» (серпень 2014 р.) засвідчило, що новій владі все ж не вистачає прозорості та відкритості, або вона є запізнілою та неповною, що породжує недовіру серед громадськості. «Не до кінця спрацьовує механізм відкритості як підзвітності, постійного інформування про свої наміри та стратегію дій. Продовження такого способу ведення комунікації може спричинити сплеск недовіри до влади. В сукупності коментарі експертів визначають те, що нова влада загалом має наміри, та не має механізмів реалізації і сталої звички до постійної налагодженої якісної комунікації з народом» [32, с. 19–20]. Така ситуація може призвести або до зростання напруженості в суспільстві і протестних настроїв за відсутності інституційних каналів впливу, як це сталося наприкінці 2013 – напочатку 2014 рр., або до суспільно-політичного інфантилізму і відсторонення від самоорганізованої участі.

Досвід розвинених демократичних суспільств засвідчує, що їхня стабільність забезпечується завдяки постійній громадянській активності населення. Формального існування представницьких органів влади не достатньо для відтворення демократії. Лише постійне нагадування державним та місцевим органам влади про необхідність діяти в інтересах громадян забезпечує сталість демократичної системи. Протягом усього періоду незалежності *участь українців у політичному житті* проявлялася здебільшого у конвенціональних формах і зводилася в основному до електоральної. Винятками можна назвати декілька подій, які мали особливе

суспільно-історичне значення: «революція на граніті» (1990 р.), акція «Україна без Кучми» (2000–2001 рр.), Помаранчева революція (2004 р.), податковий (2010 р.) та мовний (2012 р.) майдани. Безпрецедентним проявом громадянської участі став Євромайдан (листопад 2013 – березень 2014 рр.) та пов'язані з ним акції, що проходили по всій країні. За результатами дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та КМІС, у протестах проти влади 2013–2014 рр. взяли участь 17,4 % українців; 5,1 % брали участь в акціях протесту безпосередньо в Києві, 6,3 % — в інших містах чи селах, ще 8,9 % допомагали мітингувальникам продуктами, речами, грошима [90]. Акції громадянської непокори під час подій Євромайдану значно активізували в українському суспільстві неконвенціональні форми політичної участі: несанкціоновані мітинги, блокування автошляхів, захоплення приміщень органів влади та блокування їхньої роботи, насильницькі дії щодо деяких чиновників та депутатів (найчастіше пов'язаних з режимом В. Януковича), які отримали назву «смітникова люстрація», повалення пам'ятників радянському режиму тощо. Прояви такої поведінки вже після зміни влади свідчать про відсутність ефективно діючих інституційних каналів вираження інтересів громадян, затягування процедур реагування на суспільні запити та значне напруження в суспільстві. Проводячи ретроспективний аналіз протестної участі українців, слід зазначити, що найбільш масові виступи були пов'язані з періодами політичної напруженості. Як зазначає О. Резнік, наприкінці 1990-х років готовність особисто брати участь у виступах та зростання оцінки респондентами імовірності масових виступів були пов'язані передусім з піком зниження рівня життя та економічного становища людей. Натомість, у 2000-х роках на тлі позитивних оцінок матеріального становища та соціального самопочуття відбувалося поширення сумнівів, що в Україні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди [88, с. 222–223].

Щодо електоральної участі, як однієї з форм політичної участі, то слід зазначити, що для українців участь у президентських виборах завжди була

пріоритетнішою порівняно з парламентськими та місцевими виборами. Цю тенденцію також відзначає В. Полторак, характеризуючи електоральну поведінку частини громадян України, як таку, що залежить від виборчого контексту. Ці громадяни беруть участь лише у деяких кампаніях, які вони вважають найбільш важливими, зазвичай це президентські вибори і значно рідше — вибори в органи місцевого самоврядування [80, с. 183]. Попри тенденцію до зниження електоральної активності протягом останніх 20 років, у виборах Президента брали участь приблизно на 8–10 % більше громадян, ніж у парламентських та місцевих виборах. Навіть останні позачергові вибори Верховної Ради та Президента України у 2014 році, які виявили рекордно низьку явку, підтвердили ту ж саму закономірність: 60,3 % волевиявлення на президентських виборах і лише 52,4 % на парламентських. Звертає увагу й те, що перевага голосування на президентських виборах не залежала навіть від існуючої у країні форми правління: президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська. Щодо цього можна зробити декілька причинових припущень. По-перше, когнітивні затрати при голосуванні за одного кандидата завжди менші, ніж при виборі партії, тому громадянам набагато легше визначитися з вибором. По-друге, вища явка на президентських виборах є наслідком розрахунків громадян на єдиноразове вирішення багатьох питань, якого більше очікують від однієї людини, ніж від партій, яким, як показує практика, важко домовитись навіть у найважчі для країни часи. По-третє, звертає на себе увагу такий фактор, як персональна відповідальність, тобто схильність громадян вимагати результату від однієї людини — Президента. Саме з цим можна пов'язати стрімке падіння рейтингів після перших декількох місяців діяльності будь-якого Президента в Україні. Динаміка рейтингів основних державних інститутів показує, що основні розрахунки на зміни покладаються в першу чергу на Президента, потім на Уряд і тільки потім на Парламент, рейтинг якого коливається значно менше до і після виборів.

Окрім електоральної та протестної участі існують й інші способи впливу громадян на функціонування політичної системи: участь у роботі політичних партій, громадських організаціях, підписання петицій, звернення до політиків тощо. Показово, що разом з низькою вірою в можливість впливати на владу, переважна більшість українців не задіяні в таких формах інституційного впливу як членство в політичних чи громадських об'єднаннях. Так, за даними Інституту соціології НАН за 2013 рік, 9,8 % українців є членами однієї громадської організації, 3,1 % — відразу декількох, а 87,1 % — не є членами жодної організації, об'єднання або руху [123, с. 116]. Якщо врахувати, що під організацією розумілися релігійні та церковні об'єднання, клуби за інтересами, професійні, творчі об'єднання, спортивні клуби і спільноти, ОСББ, студентські та молодіжні об'єднання та ін., то виходить, що лише кожен 7-й українець залучений до мережі громадських відносин на інституціональному рівні. Дослідження ESS-2013 ставило питання не просто про членство, а про роботу в неполітичних організаціях та асоціаціях упродовж останнього року. Результати показали, що тільки 2,3 % українців працювали в таких організаціях, 97,7 % відповіли на запитання негативно. Для порівняння: за рівнем участі в громадських організаціях та асоціаціях Україна знаходиться поруч із країнами Східної Європи та Балтії (Болгарія — 1,3 %, Словенія — 1,9 %, Литва — 2,8 %, Угорщина — 3,3 %) і значно поступається у розвитку громадянського суспільства скандинавським країнам (Ісландія — 40,1 %, Фінляндія — 37,2 %, Швеція — 34,3 %, Норвегія — 32,1 %, Нідерланди — 25,7 %, Данія — 25 %), а також Німеччині (32,7 %) [155].

Причиною низької громадянської участі у сучасному українському суспільстві є відсутність відповідного досвіду добровільної кооперації. Хоча за часів радянського режиму переважна більшість громадян були членами партійних організацій (КПРС, комсомол, ячейки партійних організацій на підприємствах тощо), це членство носило примусовий характер, а кооперативні практики формувалися «згори» і не вимагали прояву приватної

ініціативи. Як зазначає М. Наумова, «увесь соціальний простір між первинними групами і макросоціальним рівнем, контролювався державними інститутами, а будь-який публічний дискурс розгортався в унісон з офіційною ідеологією. За таких умов неможливо було набути досвід вільної громадянської участі, суспільної солідарності й кооперації» [63, с. 186].

Щодо участі громадян у політичних партіях, слід зазначити таке. Низька політична структурованість українського суспільства, ситуативність існування партій, домінування партій лідерів, а не ідеологій, а також загальна недовіра громадян до політичних партій зумовлюють низьку участь українців у їхній діяльності — лише близько 4 % громадян беруть участь у партійній роботі чи є членами тієї чи іншої політичної партії, за даними на 2013 рік [155]. Відсутність партійної ідентифікації та недовіра до партій сформували в українському суспільстві таке явище як «політичне заробітчанство», коли громадяни намагаються отримати зиск не від результату, а від процесу виборів, підпрацьовуючи в агітаційних наметах, окружних та дільничних виборчих комісіях, роздаючи газети та листівки [136].

Протягом останніх років почали активно розвиватися нові форми громадянської участі у політичному житті суспільства — благодійні організації, громадські рухи, волонтерство. Так, не будучи залученими до жодної громадської організації громадяни можуть активно допомагати відразу декільком благодійним фондам, громадським ініціативам чи самотійно займатися волонтерством у вільний час.

Ще однією формою конвенціональної політичної участі є контактування громадян з владними установами та організаціями, а також безпосередньо з посадовими і службовими особами, депутатами, політиками. Водночас, як зазначає О. Резнік, питання звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування є досить суперечливим. З одного боку воно свідчить про реалізацію громадянами своїх конституційних прав, визнання легітимності політичного режиму, прагнення впливати на прийняття рішень, прояв активної громадянської позиції для

захисту своїх прав та реалізації особистих та колективних інтересів, але в той же час воно відбувається в легітимних обмеженнях і вимагає певної лояльності до державних інститутів, а тому цей вид громадянських практик може бути пов'язаним із патерналістськими настроями в суспільстві [89, с. 51–53]. Дані моніторингу Інституту соціології НАН України свідчать, що упродовж 2002–2014 років частка громадян, які зверталися до місцевої держадміністрації, дещо зросла. Якщо у 2002-му році таких було 9,5 %, то у 2008-му — 19 %, а у 2014-му їхній відсоток знизився до 15,4 %. Кількість звернень до таких соціальних інститутів правопорядку як міліція, прокуратура, суди, адвокат за ці роки стабільно не перевищувала 9 %. Питання щодо звернення до Адміністрації Президента, Уряду, депутатів Верховної Ради, міністерств і відомств, депутатів місцевої Ради не включалися до моніторингу після 2007 року, але можемо припустити, що їхні показники змінилися за цей час несуттєво. У 2007 році до депутатів місцевої Ради зверталися близько 3 % громадян, до решти вищезазначених державних інституцій не більше 1 % [89, с. 56].

Оцінюючи характер політичної участі українських громадян, ми дійшли таких висновків. Доволі висока електоральна активність, що супроводжується вкрай низькою залученістю до роботи в суспільно-політичних об'єднаннях, свідчить, з одного боку, про бажання громадян впливати на політичну ситуацію в країні, а з іншого — про неготовність брати системну участь у прийнятті політичних рішень, їх реалізації та контролі за їх виконанням. Ця неготовність пояснюється в першу чергу недовірою до політичних інститутів, а також невірою громадян у власну спроможність впливати на політичні процеси. Крім того, лише протягом останніх 2-х років в суспільстві почала формуватися довіра до громадських організацій, тому цей механізм впливу поки що не використовується повною мірою, громадяни надають перевагу горизонтальним мережевим зв'язкам, що мають неформальний ситуативний характер замість інституціоналізованих форм, що потребують постійної участі. До пояснення причин вкрай низької

громадсько-політичної активності звертається В. Степаненко і, базуючись на даних опитування ІС НАС України 2014 року, зазначає, що розвитку громадянської активності населення передусім заважає «байдужість, пасивність людей до суспільного життя» (48,7 %), «загальна зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси» (30 %), «відсутність вільного часу» (27 %), «недовіра до громадських організацій та об'єднань» (25,6 %). «Більшість цих факторів мають відношення до стійкого патерналістського комплексу та відносин системної інституціональної недовіри, настроїв розчарування щодо існуючих політичних, а особливо владних, інститутів та політичних лідерів» [105, с. 123].

Політична культура українського суспільства зазнала певних змін протягом 2014 року, але казати про те, що громадська активність стала її невід'ємною рисою поки що зарано. У розгляді та аналізі усталених форм української політичної культури ми спиралися здебільшого на дослідження, які були здійснені до подій Євромайдану. З огляду на високий рівень інтересу українців до політики, недостатню компетентність та низьку участь у міжвиборчий період, тип політичної культури, притаманний українському суспільству, можна охарактеризувати як «активне споглядання» [7, с. 17] із періодичними сплесками громадянської активності. Враховуючи циклічний характер інтересу до політики, рівня довіри, участі в політичних подіях, тобто коливання від байдужості до політики і політичних діячів до стрімкого піднесення політичної активності, слід відзначити переважання емоційних орієнтацій у політичній свідомості українців над когнітивними.

Схема, запропонована Г. Алмондом і С. Вербою, призначалася для порівняння політичних культур різних суспільств, а отже, є стандартизованою і містить передусім параметри, які можна виміряти кількісно. Згідно з типологізацією політичних культур, запропонованою дослідниками, політична культура України належить до змішаних типів, поєднуючи елементи і патріархальної, і підданської, і активістської політичної культури, адже ступінь розвитку різних громадянських якостей її

членів виражений не однаково. Високий рівень бажання населення брати участь у прийнятті рішень через вибори поєднується з небажанням брати участь у діяльності політичних партій і рухів, слабкою вірою в можливість власного впливу на політичні процеси, недовірою до політичних інститутів; високий інтерес до політики поєднується з достатньо низьким рівнем політичної поінформованості і компетентності.

Слід наголосити, що кожна політична культура має свої неповторні особливості, які складаються під впливом історичних, політичних, соціальних факторів. Ці особливості є якісними і багатомірними, їх важче виміряти через такі показники як участь, зацікавленість, довіра тощо. Тому, аналізуючи політичну культуру, важливо спиратися й на інші її характеристики, доповнюючи модель Г. Алмонда і С. Верби.

Серед якісних рис політичної культури українського суспільства називають фрагментарність та неоднорідність. При цьому дослідники вкладають в ці характеристики різний зміст. Так, Л. Нагорна зосереджується на регіональній фрагментарності і зазначає, що в Україні одночасно функціонують два типи політичної культури: західна та східна. Так, «на Сході і Півдні України віддають перевагу універсалізму, тоді як на Заході України пріоритет мають критерії партикуляризму. У той час як на Наддніпрянщині більш популярні колективістські орієнтації та егалітаризм, на Заході України явна перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизму» [62, с. 36–37]. Окрім регіонального чинника, неоднорідність політичної культури також зумовлюють соціально-економічні, етнологістичні, релігійні, вікові відмінності. Фрагментарність політичної культури українського суспільства характеризується відсутністю консенсусу між членами суспільства щодо основних політичних, соціально-економічних, цивілізаційно-культурних цінностей. С. Корж звертає увагу на те, що на першому етапі незалежності України потужним індикатором ціннісної розколоти суспільства було ідеологічне протистояння комуністів і антикомуністів. Після виборчої кампанії 2004 року почалася політизація

ідентифікаційних питань (мови, релігії, громадянства) [36, с. 14–15]. Наприкінці 2013 року в ролі роз'єднувального фактора гостро постало питання зовнішньополітичних орієнтацій. Досліджуючи фрагментарність українського політичної культури та відмінності між східним та західним регіонами як соціальними осередками різних систем цінностей, С. Корж доходить висновку, що в основі непорозуміння між представниками сходу і заходу України є не лише мовне питання або проблема зовнішньої орієнтації держави, але й різниця способів отримання засобів до існування. «Більшість населення Східної України покладається на зарплату, яку, як правило, отримує із запізненням на підприємствах або в державних закладах. Як наслідок — донбасівці та інші представники Південно-Східної України орієнтовані на господаря і державу, які, на їхню думку, повинні створити кожному окремо взятому співробітнику задовільні умови для життя. Водночас, значна частка громадян центральних і західних областей знаходять себе у дрібному та середньому підприємстві. Тому на державу вони поглядають з певною підозрою — як на апарат, що не лише не сприяє становленню їх бізнесу, але й потребує значних пожертвувань» [36, с. 14].

Водночас соціологи відзначають, що регіональний поділ політико-культурного поля України є набагато складнішим, ніж констатування одного-єдиного вектору «схід–захід». Так, наприклад, Н. Погоріла висуває гіпотезу про існування вертикальної вісі політико-культурного поділу України «північ–південь». Аналізуючи політичну культуру за показниками довіри до політиків, політичної компетентності та політичної активності, дослідниця доходить висновку, що протиставлення політичних культур як «громадянської» та «відчуженої» більшою мірою характерно для центру і півдня [78].

В. Полторак також досліджує соціально-політичну стратифікацію українського суспільства в регіональному аспекті і зазначає, що в умовах сучасного соціально-політичного конфлікту на сході України, формуються нові регіонально-політичні групи, які відрізняються своїми переконаннями,

поглядами, цінностями. Як зазначає дослідник, навіть східний регіон сам по собі є неоднорідним. Політична культура Донбасу суттєво відрізняється від інших східних областей (Чернігівщини або Слобожанщини), причин чому є багато: політичні, історичні, ідеологічні, економічні, соціальні, мовні тощо [81].

За спостереженнями багатьох українських політологів та соціологів, на фрагментарність політичної культури впливають також конфесійні відмінності західного та східного регіонів. «Так, греко-католики, що переважно сконцентровані на Заході України, за своєю догматикою тяжіють до західноєвропейського християнства, пов'язаного з римським правом і поняттям приватної власності, до влаштування вільного особистого життя. Для православного населення Сходу України характерні колективістське ставлення до життєвих проблем, прагнення надособистісної мети, милосердя, співчуття до нужденних, поблажливість до людських вад тощо. Православний більше підпорядковується дисципліні під впливом зовнішніх обставин, а греко-католик — внутрішніх. Можна говорити про більшу готовність греко-католицького Заходу країни, на відміну від православного Сходу, до лібералізації суспільства, приватизації економіки, ринкової конкуренції» [25, с. 135]. Усе це позначається на політичних орієнтаціях населення: «Схід є орієнтованим на соціалізм, тоді як Захід схиляється до лібералізму» [14, с. 50]. Український політолог М. Молчанов зазначає, що «в будь-якому суспільстві, по суті, немає і не може бути однієї-однієї, спільної для всіх політичної культури, а співіснують і часто суперечать одна одній політична культура еліти (еліт), мас, окремих соціальних і етнічних груп, що складають населення країни. У випадку України, як і у випадку багатьох інших країн із чітко визначеними регіональними розбіжностями, мусимо окремо розглядати особливості політичної культури різних регіонів — земель із власними, специфічними ознаками історичного шляху, етнодемографічного складу, культурно-лінгвістичного, економічного і навіть інституціонального розвитку» [58, с. 60].

До проблеми фрагментарності української політичної культури звертаються також А. Соловей і В. Штерн, зазначаючи її історичну зумовленість. «На формування політичної культури має вплив той факт, що українські землі протягом віків були розділені між різними державами. Це призвело до виникнення фрагментарного, регіонального типу політичної культури, що характеризується протилежними підходами значної частини населення України стосовно базових політичних цінностей і правил поведінки. Не пройшов безслідно для української політичної культури 70-літній період перебування у складі Радянського Союзу, державі, в якій упродовж тривалого часу існував тоталітарний режим» [98, с. 299]. Через це, як зазначає М. Дмитренко, «українська політична культура є суперечливою, оскільки поєднує в собі дві протилежні системи цінностей — тоталітарну і демократичну» [25, с. 135].

Говорячи про сегментацію політико-культурного простору України, О. Стегній зазначає, що існуючі регіональні спільноти відрізняються особливою регіональною свідомістю, що базується на регіональній ідентифікації, регіональних інтересах і цінностях, спільному історичному і політичному досвіді, етноконфесійних особливостях, наявності регіональних агентів формування політичної культури. На думку дослідника, в Україні не існує консенсусної політичної культури, скоріш можна казати про існування в країні конфліктних політичних культур у регіональному вимірі [103, с. 97].

Політичній культурі сучасного українського суспільства притаманні симбіотичні риси, що означає інверсію інституційних форм комуністичного суспільства. Незважаючи на суттєві інституційні перетворення, українська політична культура має багато в чому інерційний характер, у ній зберігаються і «реставруються» радянські політичні цінності та установки, які проявляються не тільки у свідомості старшого покоління, а й «покоління (-нь) незалежності». Щодо останніх, то за словами Л. Сокурянської, свідомість сучасної молоді людини (студента) є амбівалентною, що зокрема проявляється у співіснуванні протилежних політичних цінностей.

«Здійснений нами аналіз показав, що один і той же студент може написати у своїй біографії (або заявити про це в процесі проведення фокус-груп), що хотів би жити в демократичному суспільстві, сприймаючи демократію як термінальну цінність-мету, і одночасно вважати, що досягнення цієї мети залежить, в першу чергу, від держави, яка, цитуємо «має нещадно боротися з антидемократичними проявами» [97, с. 529]. Багато авторів говорять про амбівалентність, гібридність, парадоксальність, суперечливість суспільної свідомості українців загалом, та їхньої політичної свідомості зокрема. Усі ці метафори характеризують «перехідну» природу усіх пострадянських суспільств, у яких плюралізація стає основною рисою свідомості населення, а протилежні за змістом цінності можуть співіснувати у свідомості однієї людини [21; 94; 116; 117]. Як зазначає М. Рябчук, амбівалентна свідомість є своєрідним способом «міфологічного», ірраціонального примирення взаємовиключних цінностей і моделей, таким собі «магічним» засобом досягнення психологічного комфорту в дискомфортних умовах, коли за право вибору треба розплачуватися відповідальністю, за свободу — невизначеністю, за рівність можливостей — критичним поцінуванням своїх здатностей [94].

На нашу думку, на симбіотичний характер політичної культури сучасного українського суспільства значною мірою вплинула відсутність консолідації в суспільстві та з боку правлячих еліт з приводу стратегічних цілей розвитку країни. За 24 роки після здобуття незалежності не була сформована ані національна ідея, ані зовнішньополітична стратегія, які б консолідували суспільство. На державному рівні мало уваги приділялося впровадженню культурних цінностей, ідеалів, орієнтирів для будування нового суспільного устрою, а питання мови, релігії, національної ідентичності політизувалося і тим самим радикалізувало відмінності в суспільстві. Водночас у зовнішній політиці спостерігалось постійне лавірування інтересами між Росією, через енергетичну залежність від неї, та ЄС — через політичні інтереси, прагнення інвестицій та кредитування. Така

невизначеність у внутрішньо- та зовнішньополітичних орієнтирах призводить до консервації цінностей індивідів, традиційних поглядів на політику і місце в ній громадянина. Після проголошення незалежності України громадяни виявилися не готові повністю відмовитися від радянської спадщини, норм і правил, характерних для радянської політичної системи. Одним з таких правил, укорінених в радянський період, стало патерналістське ставлення до держави — підданство і перекладання відповідальності за економічне і соціальне благополуччя на будь-які органи влади.

Таким чином, політична культура українського суспільства відзначається своєю фрагментарністю, амбівалентністю, нашаруванням різних систем цінностей, пострадянськими рисами.

2.2 Прояви установок на патерналізм у політичній культурі українського суспільства

Часто, характеризуючи ціннісну систему сучасного українського суспільства як у науковому, так і в інформаційному дискурсі, згадують про таку її ознаку, як патерналізм. При цьому під цю номінацію потрапляє широкий спектр ціннісних орієнтацій, переконань та практик: від утриманства до безвідповідальності, від низької громадянської активності до правового нігілізму, від очікування високих соціальних гарантій до потреби в сильному лідері. Ця множинність інтерпретацій є наслідком вкоріненості патерналізму як ознаки ціннісного стану суспільної свідомості українців і водночас того, що він є продуктом сучасної політичної, економічної, суспільної системи. Така двоїстість природи патерналізму змушує більш детально вивчити його прояви та причини.

Попри визнання соціологами та політологами патерналізму як однієї з рис української суспільної свідомості, питання про його конкретні прояви є не менш дискусійним, ніж питання про його причини. Так, основними

ознаками патерналізму як характеристики ціннісної свідомості суспільства науковці називають розрахунок на забезпечення кожного громадянина гідною пенсією, житлом, роботою та іншими соціальними благами з боку держави (Є. Головаха [21], О. Балакірева [6] та ін.). Водночас, В. Кулік розмежовує запити на соціальну державу та патерналістські установки. Щодо останніх, то вони, на думку дослідника, притаманні лише невеликій групі суспільства і пов'язані з психологією «утриманства». Натомість для більш широких мас характерним є запит та очікування на роботу соціальної держави, оскільки це передбачено Конституцією України. Громадяни очікують від держави взятих на себе соціальних обов'язків, що стосуються трудового законодавства, пенсійного забезпечення, соціального захисту [39]. Така позиція, дійсно, є виправданою, але необхідно зважати на те, що в сучасних умовах спостерігається суттєвий дисбаланс між задекларованими соціальними обов'язками держави та переходом економіки на ринкові принципи, коли держава не може будувати політику на пільгах та матеріальній допомозі широким верствам населення. Водночас питання посилення соціальної політики використовується як одна з головних передвиборчих технологій більшістю політиків і партій, попри усвідомлення того, що коштів та можливостей для соціальних пільг, надання житла чи створення необхідної кількості робочих місць у держави немає. Як зазначає Є. Головаха, «у нас усі партії є патерналістичними. Усі говорять про збільшення соціальних виплат і конкурують на тому, хто дасть більше» [21]. Співвідношення між запитом на соціальну державу та установками на патерналізм залежить від культурного контексту. Для пояснення звернемося до європейського досвіду, а саме до скандинавських країн із соціал-демократичною моделлю державної відповідальності. У цих країнах держава бере на себе недекларативні зобов'язання широкого соціального забезпечення, а впроваджувану нею політику цілком можна назвати патерналістською. Чи означає це, що в цих країнах існує високий рівень патерналізму серед населення? Вважаємо, що ні. По-перше, на відміну від

України, модель соціальної держави в них ґрунтується на філософії комунітаризму, яка підкреслює цінність активної громади, самореалізації індивіда в праці та колективного захисту від соціального неблагополуччя. Ця модель підтримує конкурентність громадських організацій в наданні соціальних послуг та спрямована проти соціального утриманства, адже суспільна та державна підтримки широко надаються індивідам для забезпечення рівності можливостей їх участі у житті суспільства і, перш за все, для забезпечення їх активності в суспільно необхідній праці [40, с. 115]. По-друге, на політичному рівні існує відповідність між задекларованими соціально-демократичними принципами та реальною соціальною політикою, чого бракує партіям «лівого» спрямування в Україні, риторика яких є дуже часто безвідповідальною та популістською. Високі податки в країнах Північної Європи компенсуються найнижчим рівнем корупції в них серед країн світу, завдяки чому відбувається прозорий перерозподіл доходів, який здійснює не «міфічна держава», на яку покладаються і чекають від неї благодаті, а по суті самі громадяни. По-третє важливою ціннісно-нормативною основою скандинавських суспільств є етика протестантизму. Трудова протестантська етика заохочує самовіддане ставлення до своєї справи, орієнтацію на якість, професіоналізм, самореалізацію, коли дохід є не самоціллю, а мірилом старанності. Для протестантизму матеріальні цінності не є пріоритетними, навпаки — він спрямований проти розкоші, марнотратства та показного споживання.

Таким чином, суспільно-політичні та культурно-релігійні умови в європейських країнах з розвинутою моделлю соціальної держави кардинально відрізняються від України, що пояснює нерозвиненість у них патерналізму як риси масової суспільної свідомості, не зважаючи на досить широку патерналістську політику держави.

Отже, повертаючись до дискусії щодо розмежування запитів на соціально відповідальну державу та патерналізм виключно як утриманство, зазначимо наступне. На нашу думку, розрахунок на соціальні гарантії є

важливим проявом патерналізму, хоча й не може повністю розкрити патерналізм як соціальне явище. Іншою стороною патерналізму є соціальна пасивність. Патерналізм, на наш погляд, є єдністю між розрахунком на соціальну державу та відсутністю приватної ініціативи і соціальної відповідальності в громадян.

А. Зоткін розглядає патерналізм не як розрахунки певних соціальних груп на соціальний захист з боку держави, а як протиставлення атомізації життя індивіда. Патерналізм, на його думку, проявляється у відчутті залежності життя індивіда від еліти та прийнятих нею рішень. У роботі «Український феномен: патерналізм без авторитаризму» він аналізує ставлення українського населення до правлячої еліти і зазначає: «В українському суспільстві все ще так само сильні моделі патерналістських відносин з державою і правлячими колами, від яких значний сегмент соціуму відчуває залежність свого життя. Так, наприклад, майже 35 % громадян вважають, що їхнє життя сильно залежить від того, хто представляє правлячу еліту України, а ще 38 %, що залежить достатньою мірою. Кількість тих, хто відповів «мало залежить» і «практично не залежить», у сумі складає лише 18,6 %. При чому суттєвих відмінностей у відповідях представників різних регіонів, національностей, мовних і поселенських груп не помічено. Трохи відрізняються відповіді за віковими й освітніми категоріями. Більший ступінь залежності від еліти відчувають люди старшої вікової когорти (більше 55 років) і громадяни з початковою або неповною середньою освітою» [29].

За даними Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», представленими у публікації Ю. Ільчук, «42 % населення України вважає, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним. Протилежну точку зору (що держава повинна забезпечити людям однакові «правила гри» у житті, а далі сама людина несе відповідальність за те, як вона ці шанси використає) поділяє дещо більше громадян — 51 %. При цьому патерналістські настрої помітно зростають: у

2006 році покладали всю відповідальність на державу 38 %, на людей — 55 %» [33, с. 4].

Деякі дослідники зосереджуються на проявах патерналізму в економічній сфері: зменшення соціальної нерівності, збільшення ролі держави в економіці, забезпечення роботою усіх охочих тощо. Так, А. Зоткін зазначає, що в усіх регіонах України переважна більшість населення вважає для себе важливою відсутність значного соціального розшарування на багатих і бідних. У найбільш економічно розвинених регіонах (східний, південно-східний) і на заході країни сегмент тих, хто виступає за зменшення соціальної нерівності, становить більш ніж 60 %. Така ж ситуація склалась і навколо розуміння населенням України соціальної справедливості як створення в суспільстві рівних можливостей. Це вважають важливим сумарно більш ніж 80 % респондентів усіх регіонів країни. Хоча «суспільство рівних можливостей» є скоріше тезою соціалістичного устрою держави і суспільства, у той час як для ліберального суспільства більш характерним є «суспільство рівних шансів» [29].

За словами Т. Петрушиної, соціологічні дослідження показують, що українці орієнтовані на збільшення ролі держави в економіці. Дослідниця зазначає, що патерналістські установки українців досі дуже сильні і є провідними ціннісними установками в суспільстві. За даними ESS-2009, на питання про те, чи має уряд вжити заходи для скорочення різниці у рівні доходів людей, 71,6 % респондентів дали ствердну відповідь. 74,3 % опитаних переконані, що обов'язком держави має бути забезпечення населення медичною допомогою, а 75,4 % вважають, що держава має створити гідний рівень життя людям похилого віку. На думку 63,5 % респондентів, однозначним обов'язком держави має бути забезпечення роботою всіх охочих. При цьому Т. Петрушина відзначає, що за даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, в суспільних настроях все ж простежується тенденція до змін. «Так, за останні роки в Україні збільшилась кількість «інтерналів» — людей, які перш за все

покладають відповідальність на самих себе у тому, як складається їхнє життя, а не на зовнішні обставини» [122]. Ознаку інтернальності-екстернальності як індикатор рівня патерналістських установок використовує у своєму дисертаційному дослідженні В. Сусак. Як висновок, протягом 1994–2006 років переважання екстернального локусу контролю над інтернальним суттєво зменшилося, що відбулося насамперед внаслідок зростання ролі амбівалентних установок, а надалі — завдяки підсиленню ваги інтернального локусу контролю [108, с. 10-11]. Далі у своєму емпіричному дослідженні ми перевіримо, чи збереглася ця тенденція до 2014 року.

Науковці називають різні причини існування патерналізму в українській політичній культурі. Найпоширенішим є уявлення про патерналізм як рудимент радянської політичної системи та політичної культури, який «вбудовується» в соціальні відносини в постсоціалістичних суспільствах. В. Бакіров в одній зі своїх робіт так охарактеризував радянський спосіб життя. «В найзагальнішому вигляді радянський спосіб життя можна визначити як стабільне, невибагливе існування, що відтворює одні і ті ж форми трудової поведінки і дозвілля, забарвлене патерналістським світосприйняттям і таке, що сприймається у цілому як нормальне і більш менш задовільне» [5, с. 228]. Радянська система державного управління базувалася на таких принципах: влада належала єдиній комуністичній партії, розподіл суспільних благ відбувався за зрівняльним принципом, були відсутні економічні свободи та приватна власність. Основною суспільною базою, на яку спиралася партійна система, були громадяни з низьким рівнем доходів, серед яких пропагувалася ідея боротьби із заможністю, а не з бідністю. У патерналістській державі громадяни не мали потреби перейматися зароблянням коштів на проживання, освіту, медицину, відпочинок. Усі ці послуги вони не купували, а отримували безкоштовно, низька оплата праці не давала можливості купувати щось, окрім найнеобхіднішого, усе інше надавала держава: від послуг до дефіцитних товарів, на які треба було роками «стояти в черзі». Для великої частини

населення патерналізм сформувався у зручну систему, коли значну частину своїх проблем і потреб можна перекласти на державу.

У колективній монографії за редакцією Е. Лібанової розглянуто відмінності патерналізму в різні періоди радянської доби. «Період сталінського “культу особистості” характеризувався жорстким тотальним контролем над населенням, репресіями з боку влади та насильницьким нав’язуванням комуністичної ідеології.

Руйнація «культу особистості» дещо послабила жорсткість відносин влада-народ, проте залишила патерналістські риси, патерналізм брежнєвського періоду був набагато м’якшим. Соціальна політика Радянського Союзу в той час орієнтувалася на підтримання стабільного, достатньо однорідного і відносно невисокого рівня життя. Це досягалося регулюванням заробітної плати, фіксуванням цін на товари народного споживання тощо. Забезпечення соціальної рівності та економічної однорідності суспільства було одним з головних завдань держави. Заради цього влада вводила достатньо жорсткі заборони щодо економічної самодіяльності та товарно-грошових відносин. Набуття основних життєвих благ відбувалося у формі державної благодії, як винагорода за дотримання формальних правил (обов’язкова зайнятість, тривалий стаж роботи на одному місці тощо).

Незважаючи на створену систему соціальних благ, вона не була підкріплена відповідальністю громадян за свій добробут. Система розподілу за працею не створювала стимулів для цього, оскільки жорстко було обмежено обсяг фонду заробітної плати, суворо регламентовано її рівень та структуру. Практично не можна було реалізувати власні зусилля для значної зміни свого матеріального стану, оскільки був роз’єднаний зв’язок між винагородою та отриманням благ. Така ситуація провокувала завищений попит до держави з боку населення і формування утриманства як типу поведінки та економічного феномену» [24, с. 24-25].

Після здобуття незалежності Україна проголосила курс на лібералізацію суспільного життя. Розпочалися зміни, які зруйнували традиційні інституціональні форми патерналістських відносин між державою і громадянами. Відбулись реформа пенсійного забезпечення, впровадження адресних видів соціальної допомоги, виникли фонди недержавного соціального страхування. Зміни торкнулись системи охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального господарства, культурної сфери, системи заробітних плат, регулювання цін, тарифів тощо.

Попри зняття зовнішніх інституційних чинників патерналізму, на яких будувалася соціальна політика Радянського Союзу, патерналізм досі залишається складовою мислення та приватних розрахунків громадян. Як зазначає Є. Головаха, «патерналізм, характерний для громадян усіх пострадянських держав, — це наслідок радянської системи соціального забезпечення, коли від тебе вимагали послуху, а у відповідь забезпечували соціальний мінімум. Це безкоштовна освіта, безкоштовне медичне обслуговування, мінімальне пенсійне забезпечення, право на працю, елементарні соціальні гарантії. Це базисні передумови для виживання, і люди до всього цього звикли. Коли вони їх втратили, то це був неабиякий удар по свідомості, адже люди вважали, що держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист... Не зважаючи на те, що сьогодні медичні послуги і вища освіта фактично є платними, в масовій свідомості зберігаються уявлення про те, що держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист у тому ж обсязі. Має місце нерозуміння того, що держава просто органічно неспроможна це зробити, перебуваючи у скрутному становищі» [21].

Такої ж думки дотримуються автори порівняльного міжнародного дослідження «Як позбутися пострадянськості? (Україна, Молдова, Грузія)» (2012 р.), в якому вони розглядають патерналізм як одну з ознак пострадянської ментальності. «Пострадянській ментальності властивий патерналізм. Власне, він просто інертно перетік у неї з ментальності радянської. Якщо влада виявляється щедрою на соціальні виплати, її готові

підтримати навіть тоді, коли очевидним є, що економічних ресурсів для них немає. Те, що державний бюджет не може їх гарантувати, економіка країни перебуває в загрозовій кризі й зовнішня політика, культура, освіта, тобто всі стратегічні царини діяльності, є або провальними, або ж хронічно застійними, може бути слабшим аргументом, ніж «Юліна» чи «Вітина тисяча» [144, с. 42].

Звертаючись до радянських витоків патерналізму, слід зазначити, що на закріплення патерналістських установок серед певних категорій населення вплинули інституційні трансформації, що відбулися в державах колишнього соціалізму. Відомо, що найбільш залежними від державної системи забезпечення були представники робітничого класу, некваліфікованих професій, сфери масового обслуговування, вони ж зазнали найбільших втрат з розпадом Радянського Союзу і початком інституційних реформ — втрата роботи, соціальних гарантій, перспектив подальшого працевлаштування. Як зазначає О. Куценко, таке соціальне середовище широко привносить у суспільний процес цінності, традиційні для суспільств державного соціалізму, установки на обмеження ринків і підтримку авторитарної системи влади, відновлення зрівняльно-розподільних принципів суспільного життя [42, с. 72–73].

На думку А. Безрукової, патерналізм глибоко вкорінився у ментальності громадян пострадянських суспільств і сформував у них особливе ставлення до держави. Держава сприймається як зовнішня щодо людей інстанція, що має турбуватися про благо населення. «Якщо люди розчаровуються у своїх надіях на турботу держави, вони починають відчувати стосовно неї не просто байдужість, а обурення, що супроводжується відмовою брати на себе відповідальність за справи країни. Тут позначається певний тип справедливості, що розділяє більшість колишніх радянських громадян. Уявлення про державу, прийняте в демократичних країнах як про орган управління, створений самими громадянами й залежний від них, зовсім не властиве для колишніх

радянських громадян. Легітимність держави визначається в уявленні носіїв радянського менталітету не правом, законом, представницькою демократією, а здатністю держави піклуватися про громадян. Якщо вона з цим не справляється або, точніше, якщо громадяни сприймають діяльність держави як невдалу, неправильну, а державної еліти як егоїстичну, діючу не на благо народу, а на своє особисте благо, то немає підстав, на думку носіїв радянської ментальності, брати відповідальність за таку державу. У такому ставленні громадян до держави чітко проглядається споживче, утриманське відношення й високий ступінь відчуження» [11, с. 339].

Як зазначає низка дослідників, витоки патерналізму починаються не в радянському, а у більш давньому минулому. Патерналізм як батьківська опіка витікає з традицій общинності, притаманної селянському укладу та характеру організації землеробської праці, який на території України виник ще за часів Київської Русі. Основними соціальними осередками суспільства того часу були громада та патріархальна родина з неухильним авторитетом її голови. Наприкінці XVIII ст. традиційна система селянського самоврядування у східних і західних регіонах України зазнала серйозних обмежень. Це зумовлювалось поширенням Катериною II російського кріпосного законодавства і на Україну, а також поділом Польщі, що призвело до заміни польської феодальної системи адміністративного управління на західноукраїнських землях — австрійською, на східному Поділлі та північній Волині — російською системою. Російське самодержавство закріпило традиційні патріархальні стосунки на рівні держави: народ мав вірити у царя так, як він вірив і у Бога. Таким чином, патерналізм став культурним архетипом, закріпленим у культурі, ментальності населення та у стосунках із владою [24, с. 21–23]. На думку Є. Головахи, «проблема патерналізму має дуже ґрунтовні історичні корені, наше суспільство формувалося у двох патерналістських системах — першою була феодальна, яка існувала багато сторіч, пізніше ми пройшли невеликий шлях первинного створення капіталізму, але це перервалося революцією, що призвела до створення

комуністичної системи, що була не менш патерналістською, ніж феодальна, де не було формального кріпосництва або залежності від найвищого стану, але така залежність була від комуністичної влади, — отакий досвід, з яким ми прийшли до створення незалежної держави, обумовив усі ті проблеми та труднощі, які ми вже більше 15 років перетравлюємо. Всі наші дослідження виявляли досить усталену тенденцію збереження патерналістських очікувань громадян від влади» [21].

Як свідчать результати соціологічних досліджень, в Україні спостерігається стійке збереження, а подекуди навіть зростання установок на патерналізм, що також змушує поставити під сумнів детермінованість таких установок і цінностей виключно радянським минулим. Як зазначає О. Куценко, порівняльні дані за 1991 і 2011 роки свідчать, що українське суспільство не тільки зберегло, а й підсилило патерналістські установки за 20 років інституціональної лібералізації. За даними дослідницького центру у Вашингтоні, доля тих українців, які орієнтовані на зовнішню підтримку з боку інших людей у досягненні індивідуального успіху за цей період збільшилась з 44 % до 60 % [41, с. 86]. Тільки близько третини українських громадян (32 % опитаних у 2011 році) вважають, що в досягненні успіху головну роль відіграють індивідуальні здібності й амбіції. Індивідуальну невдачу 40 % покладає на самого індивіда, 49 % — на суспільство. За цим індикатором співвідношення індивідуалістів і патерналістськи орієнтованих громадян у російському суспільстві становить 47 % до 40 %, у Литві індивідуалістів значно більше — 58 % до 34 %, відповідно [41, с. 86].

На користь неоднозначності детермінованості патерналізму виключно радянським минулим непрямым чином свідчать результати й інших соціологічних досліджень. В. Сусак розглядає патерналізм українського суспільства у зв'язку з опозиційною до нього категорією самоорганізації. Дослідник зазначає, що установки на вільну самоорганізацію на протигагу державному патерналізму є індикатором, що вимірює рівень відкритості до суспільних інновацій та успішність відновлення докомуністичного *status quo*

[111, с. 63–64]. Питанням, що його науковець застосовує як індикатор установок на патерналізм чи на самоорганізацію, було взято наступне: «Деякі люди говорять, що уряд має гарантувати кожному роботу і високий рівень життя; інші вважають, що кожна людина має дбати про себе самостійно. Яка цифра на шкалі від 1 до 7 відповідає Вашій точці зору, де 1 — уряд гарантує роботу кожному і 7 — кожен сам дбає про себе?» [111, с. 65].

Досліджуючи динаміку патерналістських установок мешканців Львова та Донецька на даних кількісних опитувань 1994, 1999, 2004 років, автор доходить висновку, що протягом дослідницького періоду серед львів'ян спостерігалась певна тенденція до посилення установки на державний патерналізм, якщо порівнювати 2004 рік із 1994-м. Водночас у Донецьку найбільш виражене бажання, щоб уряд гарантував роботу всім, спостерігалось у 1994 році, найменш виражене — у 1999-му і середнє — у 2004 році. Таке зростання патерналістських установок у 2004 році у західному регіоні, для якого радянські цінності загалом притаманні меншою мірою, ніж для східного, та одночасне зниження їх у східному регіоні, порівняно з 1994 роком, ставить питання про природу патерналістських установок та їхнє формування і відтворення у наш час. З огляду на час проведення опитування у 2004 році (12 листопада – 30 грудня — вибори Президента України, Помаранчева революція), можна припустити, що мав місце вплив політичного чинника, адже одним з програмних положень кандидата у Президенти В. Ющенка, якого підтримувала переважна більшість львів'ян (93,74 % мешканців Львівської області), було створення 5 мільйонів робочих місць. Та й загалом, підтримка західним регіоном В. Ющенка та його команди і значна активізація політичної участі сприяли формуванню великих сподівань та очікувань у сфері соціальної політики. Отже, окрім радянських витоків патерналізму, слід виділяти політичний, або системний чинник формування та відтворення патерналізму в українській політичній культурі.

У роботах таких дослідників, як О. Балакірева, Є. Головаха, А. Зоткін, О. Куценко, Л. Шангіна, також зазначається, що рівень патерналістських установок не знижується, а коливається під впливом багатьох факторів, зокрема політичних. Таким чином підкреслюється, що на формування та відтворення патерналізму впливає не винятково спадщина державного соціалізму радянських часів, а й сучасна політична та економічна ситуація. Як зазначає Л. Шангіна, патерналізм, перш за все, продукує влада — Уряд і Президент. Ці настрої тут же відгукуються і отримують своє посилення серед певних верств суспільства, насамперед — пенсіонерів, службовців та найманих робітників [133]. Є. Головаха також стверджує, що зрештою «сама влада підтримує таку модель, де не потрібно докладати зусиль для створення умов, у яких би люди були здатні проявляти та розвивати себе самостійно» [21]. Цю думку підтримує О. Гарань, зазначаючи, що патерналістські настрої в суспільстві пояснюються, з одного боку, радянською спадщиною, а з другого — тим, що протягом усього періоду незалежності людям продовжували нав'язувати соціально-популістську риторику, замість того, щоб розвивати в них дух підприємництва та вміння покладатися на самих себе. У результаті люди, коли голосують на виборах, — віддають голоси не за ідеологічні платформи, а орієнтуються на соціальні обіцянки [19]. Від проголошення незалежності так званий «дух підприємництва» не тільки не культивувався, а мав постійні перешкоди у своєму розвитку через недосконалість законодавства та відсутність необхідних реформ у сфері розширення можливостей для ведення малого та середнього бізнесу. Варто зазначити, що патерналізм продукується і відтворюється не тільки владою, а політичною культурою всієї української еліти. В Україні не вистачає політиків та партій, які б виступали за жорсткі, але необхідні реформи на етапі виборчого змагання, відкрито переконували виборців, що для підвищення рівня життя у майбутньому громадяни мають брати більше відповідальності на себе, а не розраховувати на соціальні пільги і дотації від держави. Таким чином, патерналістські установки, з одного боку,

формуються, а з іншого — активно використовуються у передвиборчому процесі претендентами на владу.

Цікавим є факт співіснування високого рівня патерналістських установок з низьким рівнем довіри до всіх політичних інститутів і окремих політичних лідерів, про який зазначалося вище. Незважаючи на те, що передвиборчі обіцянки в більшості випадків не виконуються і рівень довіри до державних інститутів в Україні є одним із найнижчих в Європі (наприклад, за даними ESS-2013), патерналістська риторика залишається ефективним інструментом для досягнення політичних цілей. Політик, який обіцяє державну підтримку у всіх сферах, має на виборах значно більше шансів на успіх, ніж його опонент, який закликає електорат самостійно проявляти ініціативу, покращуючи якість життя власними силами, користуючись при цьому підтримкою держави. Російський соціолог Л. Гудков пояснює цю тенденцію глибинною сутністю пострадянської людини, яка сформована з допомогою системи обмежень і звикла пристосовуватись до цих обмежень. «Ця людина боїться всього нового, невідомого, вона наділена багатьма фобіями, вже не вірить пропаганді, проте не має і чітких уявлень. Вона орієнтується на владу як на патерналістську силу, яка повинна забезпечити її дуже скромне існування і гарантії на майбутнє, але при цьому вона ставиться до цієї влади з великою недовірою, бо не вірить у виконання її обіцянок» [144, с. 38].

Патерналізм може бути також пов'язаний із відчуженістю членів суспільства від громадської діяльності. У більшості членів українського суспільства все ще існує чітко виражений радянський стереотип, що всі зміни повинні впроваджуватися «згори», а оскільки простий громадянин в кращому випадку може впливати на ситуацію лише на низовому рівні, то йому легше відсторонитися від політики, покладаючи усю відповідальність на державну владу. О. Балакірева також вбачає причини патерналізму у відсутності механізмів впливу на владу. Як зазначалося у попередньому підрозділі, в Україні існує чи не найбільша серед європейських країн дистанція влади,

громадяни дуже мало обізнані про те, як можна вплинути на прийняття рішень навіть на місцевому рівні, і не мають достатніх можливостей для цього впливу (так, зокрема, відсутня процедура проведення місцевих референдумів). «У багатьох західних країнах, про які ми зазвичай говоримо як про країни сталої демократії, є дуже розвинута система локальних референдумів, через які люди реально впливають на щось, мають можливість відчувати причетність, у подальшому — відчувати свій контроль. Натомість у нас всі ці речі дуже відсторонені. «Хтось побудував, хтось вирішив, мене це не стосується, мені це може не подобатись, але це не я, це не моє, це поза мною». І ось ці моменти сьогодні доповнюють проблему патерналізму» [6].

Л. Шангіна пояснює наявність таких установок у політичній культурі не тим, що українці є патерналістами за своєю природою, і не пережитками радянського минулого, а низькою оплатою праці, через що громадяни не вважають себе повною мірою відповідальними за те, що з ними відбувається, і чекають від влади пільг та надбавок як милості і доброчинності. «Праця в нас оплачується неадекватно. Якщо в кінці 80-х років заробітна плата в собівартості продукції доходила до 30 %, то за роки незалежності ніколи не перевищувала 11 %. Таким чином, ціна праці занижена втричі, а компенсується це різного роду соціальними виплатами. Ці виплати і є продукуванням патерналістських настроїв. Людина в Україні не залежить від своєї праці, вона не власник своєї долі. За нашими соціологічними опитуваннями [центр ім. Разумкова — М. К.], 90 % громадян країни не вважають себе відповідальними повною мірою за те, що з ними відбувається. Це не тому, що люди патерналісти за своєю природою і не пережитки минулого. Вони поставлені в таку ситуацію, що їх праця нічого не значить. Їм доводиться користатися соціальними пільгами, а наші уряди і президенти виглядають як доброчинці. Особливо в очах пенсіонерів. За будь-яку, навіть мізерну надбавку і добавку вони щиро вдячні доброчинцю» [133]. Таким чином, суттєвого значення у відтворенні патерналізму набуває економічний чинник. З одного боку, перехід до ринкових відносин вимагає від людини

більшій відповідальності за те, як складається її життя, та надає їй більшу свободу для розвитку своїх здібностей, але з другого — в інституціональних умовах, що склалися у кризових суспільствах, люди за всього бажання не можуть взяти на себе повну відповідальність за своє становище. Відхід від патерналізму має бути двостороннім: підвищення рівня соціальної відповідальності з боку громадян та надання державою громадянам більших економічних свобод для автономної самореалізації. Як зазначає М. Шульга, «людина може поділяти думку, що вона відповідальна за своє соціальне становище, але суспільні умови її життя такі, що вона не може себе реалізувати. Якщо інституціональні умови щодо реалізації особистості в суспільстві не надають їй можливості брати на себе повну відповідальність, то з роками, адаптуючись до них, стаючи більш соціально досвідченою, особистість переглядає свої цінності більш реалістично щодо суспільних умов, тобто дедалі більше перекладаючи відповідальність за свій стан на державу» [137, с. 192].

До соціальних чинників установок на патерналізм звертаються автори колективної монографії за ред. Е. Лібанової. Вони зазначають, що сьогодні державна допомога в основному обмежується виплатами, без застосування активних механізмів виходу із проблемної ситуації, що призводить до зниження соціальної та економічної активності громадян і поширення утриманських настанов та патерналістських очікувань [24, с. 26].

Іншим соціальним чинником, що опосередковано впливає на відтворення патерналізму в українському суспільстві є низький рівень міжособистісної довіри серед громадян. Це, у свою чергу, ускладнює формування соціального капіталу і вирішення проблем на горизонтальному рівні — у громаді.

Існують різні точки зору щодо тенденцій рівня патерналістських установок в українському суспільстві. Так, на думку О. Стегнія, низька ефективність державної підтримки призводить до усвідомлення населенням необхідності виживати самотужки, через що «бацिला патерналізму» в

українському суспільстві поступово вмирає. При наявності серед населення попиту на підтримку, захищеність, упорядкованість і при низькій ефективності влади та ігноруванні проблем простих громадян — населення вже не розраховує на допомогу згори, воно стає соціально пасивним і замикається в собі [102]. Інше обґрунтування зниженню патерналістських очікувань висловила І. Бекешкіна. Дослідниця вважає, що після зміни влади у 2014 році, до якої призвів Євромайдан, люди почали відчувати більше впевненості у своїх силах, а початок військових дій на Донбасі лише посилив це почуття. Громадяни почали об'єднуватися у численні волонтерські рухи, люди з невеликими статками стали віддавати гроші на благодійність, розуміючи, що саме вони, а не держава, можуть підтримати армію, поранених, переселенців [8]. Обидві тези можуть слугувати досить обґрунтованою гіпотезою, яка потребує перевірки на даних, що відображають різні прояви патерналізму в динаміці.

Дослідження, присвячені патерналізму, часто зосереджуються на відмінностях його рівня у тих чи інших соціальних групах, тобто розглядають структурні чинники патерналізму. Серед них найчастіше і найбільш передбачувано називають вік, матеріальний стан, рівень освіти, регіон проживання. Так, В. Сусак, взявши за основу вимірювання патерналістських установок змінну загального локусу контролю (що має два полюси: екстернальність — покладання відповідальності за те, як складається життя, на зовнішні чинники — та інтернальність — прийняття відповідальності за події, що відбуваються в житті, на себе) та використовуючи дані національного моніторингу Інституту соціології НАН України за 1994–2006 рр., зазначає: «На варіабельність ознак загального локусу контролю найпотужніше вплинули такі предиктори, як оцінка матеріального рівня життя (чим вищим був рівень економічної забезпеченості, тим сильнішою була роль інтернального локусу контролю), вікові групи (з віком значимість екстернальності зростала), рівень освіти (чим вищим був рівень освіти, тим нижчою була екстернальність),

віросповідання (від всіх інших піддослідних груп значимо відрізнялися не релігійні особи та греко-католики внаслідок зростання рівня їхньої екстернальності протягом періоду моніторингу). Серед мешканців різних типів населених пунктів жителі Києва принципово відрізнялися від інших достатньо розвинутою інтернальністю» [109, с. 172].

Дослідження В. Сусака виявило також два цікаві фактори впливу на рівень патерналістських установок — релігійно-культурний та економічний. Компонентами першого предиктора виступили дві підгрупи — представники західнохристиянської та східнохристиянської релігійних культур. Результати дослідження виявили, що західнохристиянська релігійна група найсильніше відрізнялася від східноєвропейської у 1994 році, коли її представники демонстрували суттєво виражену тенденцію до самоорганізації на протидію патерналізму. Однак у 1999 і в 2004 роках вони проявили схильність до державних гарантій надання робочих місць, що протягом усього дослідницького періоду демонстрували представники східнохристиянської релігійної культури. У результаті різниця між середніми значеннями установок даних підгруп, що була значима на рівні 0,01 у 1994 році, обернулася у статистично незначиму у 1999 і 2004 роках [111, с. 68]. Схожа ситуація спостерігалася щодо впливу економічного чинника на патерналістські установки. Для аналізу були виділені дві підгрупи: економічні оптимісти (ті, хто вважає, що їхній матеріальний стан за останній рік покращився, і ті, хто оцінив економічні зміни після проголошення незалежності України загалом як позитивні) і економічні песимісти (ті хто вважає, що їхній матеріальний стан за останній рік погіршився, і ті, хто оцінив економічні зміни після проголошення незалежності України загалом як негативні). Якщо відмінності між економічними оптимістами та песимістами у діапазоні «самоорганізація vs державний патерналізм» у 1994 році були значимі на рівні 0,01, у 1999 — на рівні 0,05, то у 2004 році ці відмінності нівелювалися за рахунок підвищення установок на державний патерналізм серед економічних оптимістів [111, с. 66–68].

Слід зазначити, що при аналізі патерналізму дослідники найчастіше звертаються до структурних факторів впливу на нього і лише зрідка — до культурних чинників, обмежуючись посиланням на спадщину суспільного ладу, соціальної системи й ідеологічних установок, які мали місце в СРСР. Н. Погоріла зазначає, що «патерналізм має не стільки структурне, скільки культурне пояснення: в деяких націях ці установки сильніші, в деяких — слабші. Вони можуть змінюватися, але дуже повільно, протягом не кількох років, а десятиріч. Такі глибинні установки радше відрізняються між країнами, ніж між соціальними групами» [77]. Проте зв'язок патерналізму з культурними цінностями вивчений недостатньо. Для заповнення цієї прогалини видається доцільним використання теорій цінностей Р. Інглхарта та Ш. Шварца. Так, Р. Інглхарт запропонував два виміри, за допомогою яких можна структурувати широкий спектр уявлень індивідів стосовно різних сфер життя. Перший є континуумом між традиційними і секулярно-раціональними цінностями, другий — між цінностями виживання і самовираження. Континуум «традиційні vs секулярно-раціональні цінності» враховує такі змінні, як значимість релігії / секуляризм, почуття національної гордості/космополітизм, повага до авторитетів/автономія тощо. Вимір «цінності виживання vs цінності самовираження» відображає поляризацію між наголосом на порядку, економічній безпеці, конформності проти цінностей суспільного самовираження, толерантності до різноманіття, міжособистісної довіри, свободи та участі, задоволеності життям [161, р. 554]. Доречно припустити, що установки на патерналізм пов'язані з цінностями, які описуються як традиційні і цінності виживання.

Теорія Ш. Шварца виокремлює 10 базових цінностей: безпека, конформність, традиція, самокерування, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, доброзичливість, універсалізм. Окрім визначення цих десяти цінностей, дослідник вивів динамічний зв'язок між ними: одні цінності конфліктують між собою, а інші, навпаки, сумісні і підсилюють одна одну. Як результат, опозиції між конкуруючими цінностями були узагальнені

Ш. Шварцем у два біполярні виміри. Перший вимір охоплює контрасти між цінностями «відкритості до змін» та цінностями «збереження», конкретніше — між цінностями, що підкреслюють незалежність думок, дій та почуттів і готовність до змін (самостійність, ризик/новизна), і цінностями, які підкреслюють порядок, самообмеження, збереження минулого, опір змінам (безпека, конформність, традиція). Другий вимір охоплює контрасти між цінностями «самовираження» (self-transcendence) і цінностями «самоствердження» (self-enhancement). Перші підкреслюють турботу про добробут й інтереси інших осіб, а також про навколишнє середовище, тобто розширення сфери відповідальності (доброзичливість, універсалізм), другі відображають переслідування лише власних інтересів, прагнення успіху та домінування над іншими (гедонізм, влада, досягнення) [169]. Теоретично можна припустити, що патерналізм спирається на цінності збереження порядку і цінності самоствердження, тобто є більш вираженим серед прихильників збереження минулого, безпеки і конформізму, водночас для носіїв патерналістських установок має більше значення власний комфорт і самоствердження, ніж розширення зони комфорту та взяття на себе відповідальності за піклування про оточення. Застосування зазначених теорій на емпіричному рівні дозволить визначити місце патерналізму в системі суспільних цінностей, а отже, дослідити зв'язок не тільки зі структурними, але й з культурними факторами.

Українцям також притаманний, так званий, зовнішній патерналізм, тобто покладання надій та зобов'язань не лише на свою державу, а й на інші, які вони вважають більш розвинутими і здатними підняти рівень життя в Україні — Росія, країни Заходу, ЄС. «Один об'єкт нашого патерналізму — це Росія, на яку ми поклалися, і яка нас розчарувала. Тепер ми хочемо в Європу, але також пасивними споживачами: від Європи ми очікуємо благ, проте не готові через особисту відповідальність долучатися до творення цих благ. Звісно, я кажу лише про частину людей, є велика нова реальність, поява молодого покоління, які готові брати відповідальність і за себе, і за країну»,

— зазначає М. Маринович [50]. Особливо гостро проблема зовнішнього патерналізму та її наслідків проявилася в Україні за останні 2 роки під час військового конфлікту на Донбасі. Низький рівень матеріального та соціального забезпечення, особливості політичної культури та історичного розвитку цього регіону, стали причинами покладання сподівань на іноземну державу — Росію, яка має виступити у ролі «батька» і врятувати його в першу чергу економічно.

Варто зауважити, що в сучасному українському суспільстві патерналістські установки мають свою специфіку, порівняно з радянським минулим. Як зазначають А. Єрмолаєв, А. Левцун та С. Денисенко, у радянському суспільстві — суспільстві «одержавленої» людини — патерналізм проявлявся як повна залежність людини від держави: її місце роботи, її трудова, ідейна мотивація і навіть її побут були пов'язані і організовувались державою. У сучасному українському суспільстві патерналізм проявляється як залежність від держави у тих випадках, коли громадянин не в змозі вирішити проблему самостійно. «Всього, чого наш співвітчизник здатен досягти, в тому числі шляхом корупційної покупки адміністративних послуг, він досягає самостійно. Але в тих випадках, коли проблему неможливо вирішити власними силами (частіше за все це питання матеріального забезпечення), українські громадяни покладаються на допомогу держави, вважаючи, що держава зобов'язана піклуватися про населення» [27].

На наш погляд, патерналізм в українському суспільстві не є адресним, він спрямований на будь-який орган влади, який здатен вирішити те чи інше питання, попри недовіру до всіх політичних інституцій. Це, скоріше, потреба, викликана низьким рівнем життя, невизначеністю, суспільними ризиками та політичним дискурсом і практиками турботи і опіки (як радянськими, так і сучасними), а не правило, звичай чи ментальна риса українського народу.

Звертаючись до сучасних реалій, слід зазначити, що Євромайдан та пов'язані з ним події активізували в українському суспільстві протилежні до

патерналізму тенденції — самоврядні, починаючи від самоорганізації під час Майдану до допомоги армії та внутрішньо переміщеним особам з Донбасу і Криму сьогодні. Багато волонтерських, благодійних та громадських організацій активно перебирають на себе функції, які не виконує держава: гуманітарна допомога, працевлаштування ВПО та демобілізованих, організація психологічної реабілітації та дозвілля цих груп, правовий захист, збори коштів на лікування, медикаменти, пошук житла; організація курсів військової медицини та поводження у надзвичайних ситуаціях для цивільного населення тощо.

Отже, серед імовірних причин формування і відтворення патерналізму в Україні можна виокремити: *культурно-історичні* — вплив радянської ідеологічної та ціннісної систем; *політичні* — акцентування на допомозі, підтримці з боку держави у політичному дискурсі (особливо передвиборчому); *економічні* — низький рівень оплати праці, відсутність накопичень, що формує залежність від державної допомоги; *соціальні* — низький рівень довіри між громадянами і від цього низький рівень самоорганізації, що призводить до соціальної пасивності.

Висновки до розділу 2

Політична культура українського суспільства має фрагментарний та симбіотичний характер. Посткомуністичні інституційні трансформації та сучасні політичні процеси позначаються на ставленні громадян до політики та їхній участі у ній. Дослідження політичної культури українського суспільства за методикою Г. Алмонда і С. Верби дозволило проаналізувати її за такими основними характеристиками, як інтерес громадян до політики, політична компетентність, довіра до політичних інститутів, впевненість у можливості впливати на політичні процеси та активність участі у політичному житті, в результаті чого ми дійшли таких висновків. Однією з відмінних рис української політичної культури є високий рівень інтересу

громадян до політичних подій за низького рівня їхньої політичної компетентності та обізнаності. Для українців важливим є відчувати свою причетність до політики, не заглиблюючись у її зміст. Баланс довіри до політичних інститутів, партій та лідерів протягом усього періоду незалежності є негативним, за винятком лише 2005 року та довіри до інституту Президентства у 2014 р. При цьому довіра до Президента та Уряду є ситуативно-мінливою, різко підвищуючись після виборів і так само різко падаючи через півроку після їхньої діяльності, що свідчить про персоніфікацію влади і покладання відповідальності за якнайшвидші зміни в країні на невелике коло владних суб'єктів — у першу чергу, Президента, при чому за будь-якої форми правління, та Прем'єр-міністра й Уряд. Цим же пояснюється вища участь у виборах Президента, порівняно з парламентськими виборами. Одним із визначальних факторів політичної культури українського суспільства є низька спроможність громадян впливати на політичні процеси, у чому переконана більшість населення. Причинами цього є велика дистанція влади від громадян, низький ресурс громадянського суспільства, відсутність реальних механізмів впливу та громадського контролю, низький рівень комунікації влади з громадянами тощо. Недовіра до політичних інститутів та невіра у власну спроможність впливати на політичні процеси призводять до того, що участь українців у політичному житті проявляється здебільшого у конвенціональних формах і зводиться переважно до електоральної. Водночас висока соціальна напруженість, що не знаходить виходу в законних формах політичної участі, та делегітимація влади періодично призводять до вибуху системи через масові протести (Помаранчева революція 2004 р., Євромайдан 2013–2014 рр.). Доволі висока електоральна активність, що супроводжується вкрай низькою залученістю до роботи в суспільно-політичних об'єднаннях, свідчить про бажання громадян впливати на політичну ситуацію в країні, проте неготовність брати системну участь у прийнятті політичних рішень, їх реалізації та контролі за їх виконанням.

Необхідно зауважити, що, незважаючи на суттєві інституційні перетворення в державі, українська політична культура є багато в чому інерційною, в ній зберігаються та «реставруються» радянські політичні цінності та установки, а неконсолідованість демократії лише посилює ці риси. Однією з них стало патерналістське ставлення до держави — перекладання відповідальності за економічне і соціальне благополуччя на будь-які органи влади.

Серед імовірних причин формування і відтворення патерналізму в Україні виокремлюються такі. *Культурно-історичні*: традиції общинності, колективної відповідальності, підкорення авторитету; вплив радянської ідеологічної та ціннісної систем. *Політичні*: велика дистанція влади від громадян та відсутність механізмів впливу на неї; акцентування на допомозі, підтримці з боку держави у політичному дискурсі (особливо передвиборчому); стимулювання зовнішнього патерналізму політиками всередині країни та ззовні. *Економічні*: низький рівень оплати праці, що формує залежність від державної допомоги. *Соціальні*: орієнтація державних програм на довгострокову підтримку вразливих груп замість застосування активних механізмів для їхнього виходу із проблемної ситуації; низький рівень довіри між громадянами і від цього низький рівень соціального капіталу і самоорганізації, що призводить до соціальної пасивності і очікування допомоги «згори».

РОЗДІЛ 3

СТРУКТУРНІ ТА ЦІННІСНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ Й ВІДТВОРЕННЯ УСТАНОВОК НА ПАТЕРНАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1 Патерналізм як модель відносин між державою та громадянами (за результатами експертного опитування)

З метою теоретичного уточнення концепту патерналізму, операціоналізації установок на патерналізм та формулювання гіпотез нами було проведене експертне опитування методом анкетування. Експертами виступили викладачі та представники громадських організацій, які представляють різні регіони України: м. Львів, м. Харків, м. Київ, м. Дніпропетровськ, м. Запоріжжя. Усього було опитано 54 експертів, 10 із яких представляють громадські аналітичні центри, 44 є викладачами та науковцями у сфері суспільно-політичних дисциплін. 30 експертів представляють м. Львів (25 — викладачі соціальних та політичних дисциплін Львівського національного університету імені І. Франка та Національного університету «Львівська політехніка»; 5 — представники громадської організації «Громадянська мережа «Опора»), 14 експертів є представниками м. Харкова (9 — викладачі, соціологи та політологи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 5 — представники громадської організації «Харківський інститут соціальних досліджень»), 10 — Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя (викладачі, науковці). Опитування було проведено в кінці 2010 — на початку 2011 року.

Регіональний та професійний розподіл експертів є нерівномірним, проте ми виходимо з того, що обрані нами респонденти є фахівцями із суспільно-політичних питань, чиї думки не повинні залежати від місця проживання, сфери діяльності чи інших соціально-демографічних ознак.

Передбачається, що у цьому плані експертна група є гомогенною. Статистична перевірка підтвердила, що відповіді респондентів на ключові питання анкети не залежать від регіональної та професійної приналежності (Хі-квадрат і тест Манна-Уїтні виявилися не значимими). Отже, відповіді експертів можуть аналізуватися загалом, не зважаючи на регіональний або професійний розподіл. Крім того, проведене опитування носило здебільшого розвідувальний характер та мало на меті отримати різнобічне тлумачення явища патерналізму загалом, а також його проявів в українському суспільстві. Тому нас здебільшого цікавлять отримані якісні дані (цитати експертів), а кількісні характеристики досліджуваного феномену наводяться як допоміжні для доповнення загальної картини.

Призначення держави, роль держави в суспільстві

У першому блоці питань експертам пропонувалося визначити найважливіші внутрішньополітичні функції держави стосовно громадян, міру виконання цих функцій українською державою та функції, виконання яких населення очікує від держави найбільшою мірою.

Таблиця 3.1

Розподіл відповідей експертів на питання: «Виконання яких внутрішньополітичних функцій українською державою, на Вашу думку, є на сьогодні найбільш актуальним?» (в абсолютних показниках, n=54)

	Для розвитку країни загалом	Для населення
Законодавча	41	22
Організаційно-управлінська	40	15
Економічна	28	23
Правоохоронна	28	34
Національно-консолідуюча	23	17
Стимулювання підприємництва	16	16
Культурно-виховна	15	8
Матеріальна підтримка малозабезпечених	14	31
Забезпечення першим робочим місцем	11	16
Функція перерозподілу доходів	10	16

Серед перерахованих 10 внутрішньополітичних функцій експертам пропонувалося обрати не більше 5 найбільш актуальних для української держави. 41 з 54 експертів назвали найнеобхіднішою законодавчу функцію, 40 — організаційно-управлінську, по 28 — економічну та правоохоронну, найменш актуальними експерти назвали функції перерозподілу доходів (10 експертів з 54) та забезпечення першим робочим місцем (11 експертів) (табл. 3.1).

У наступному питанні експертам було запропоновано оцінити ступінь виконання українською державою кожної з перерахованих функцій. На думку більшості експертів, держава не виконує майже жодну із зазначених функцій. Лише дві функції з наведених 10, на думку більше половини експертів, українська держава виконує успішно: організаційно-управлінська (33 з 54 — відповіді «повністю виконує» і «скоріше виконує») і законодавча (29 з 54 — «повністю виконує» і «скоріше виконує»). Найменше, за оцінкою опитаних експертів, держава виконує функцію забезпечення першим робочим місцем («абсолютно не виконує» — 32 експертів та «скоріше не виконує» — 13). Далі йдуть такі функції, як стимулювання підприємництва («абсолютно не виконує» — 21 експертів з 54, «скоріше не виконує» — 25), національно-консолідуюча («абсолютно не виконує» — 27 з 54, «скоріше не виконує» — 14), культурно-виховна («абсолютно не виконує» — 16 експертів, «скоріше не виконує» — 24 експерти) та ін.

На питання, яка з цих функцій є найбільш очікуваною населенням, більшість експертів назвала правоохоронну функцію (34 експерти) та матеріальну підтримку малозабезпечених (31 експерт), що свідчить про те, що експерти ставлять на перше місце такі цінності як безпека та матеріальний добробут. На третьому та четвертому місцях опинилися економічна (23 експерти) та законодавча (22) функції. Три з чотирьох функцій (правоохоронна, законодавча, економічна), названих експертами як важливі для виконання для країни в цілому, збіглися з тими, яких потребує населення, на думку експертів. Проте суттєве значення, як вважають

експерти, для населення становить функція матеріальної підтримки малозабезпечених, яка, на думку експертів, йде у розріз із державними пріоритетами — соціальні функції, як зазначалося вище, експерти поставили на останні місця з точки зору актуальності їхньої реалізації.

Визначення патерналізму

У ході опитування експертів ми намагались виявити смислові інтерпретації розуміння патерналізму. Отримані нами відповіді охоплюють доволі широкий спектр різних проявів цього явища. Найпоширенішим трактуванням патерналізму стала «опіка державою своїх громадян»: *«Сфера діяльності держави, зорієнтована на опіку про своїх громадян, забезпечення соціальними благами та розвиток суспільства»; «Політика, спрямована на захист інтересів держави, людини»; «Опіка держави над особою, яка платить за це своєю свободою»; «Держава — контролер, а не споглядач, держава — опікун»; «Опіка державою своїх громадян, що може знаходити вияв у репродукуванні ієрархічних відносин (державні інтереси більш пріоритетні) та пасивній позиції громадян (очікування, що держава має забезпечити задоволення їх потреб)»; «проведення політики опіки з боку держави різних соціальних груп, прошарків, інститутів. Держава як батько. Визнання широких прав за державними установами»; «Політика держави, спрямована на всебічну підтримку громадян, що виражається у розвиненій системі субсидій, пільг тощо малозабезпеченим прошаркам суспільства, а також існуючим «групам ризику» чи тим, хто цього потребує (підприємці, безробітні, студенти, тощо). У більш широкому сенсі — підтримка чи опіка менш розвиненого суб'єкта більш розвиненим»; «Сильний голова держави, який піклується про народ і спрямовує свою діяльність на його консолідацію та розв'язання нагальних і перспективних проблем розвитку».*

Другим великим блоком відповідей, які можна об'єднати за змістом, стали ті визначення патерналізму, які акцентують на особливому ставленні громадян до держави, яке проявляється в очікуванні від неї опіки, турботи, забезпечення необхідних умов та гарантій високого рівня життя: *«Очікування*

людиною того, що держава візьме на себе вирішення більшості проблем населення, захищатиме людей як від зовнішніх загроз, так і від їх власних неправильних вчинків — патерналізм населення»; «Це певні уявлення, погляди громадян щодо участі держави в житті суспільства. Держава сприймається як батько, який повинен опікуватися своїми дітьми, забезпечувати їх всім необхідним та створювати не тільки умови, але й гарантії якісного життя для кожного»; «Сподівання на державу як єдиний варіант щось змінити»; «Орієнтація на державну підтримку як мінімум на початковому етапі розвитку, на стартових позиціях»; «Переконання людей, що держава має забезпечувати всі їхні потреби (економічні передусім, але і соціальні та культурні)»; «Явище суспільної свідомості, зміст якого полягає у повазі до держави через її ефективний захист інтересів людини і суспільства. У негативному значенні — паразитування суспільства через гіпертрофоване очікування від держави» тощо.

Декілька експертів у своїх відповідях пов'язували патерналізм з авторитаризмом, диктатом влади, обмеженням свободи громадян: «Диктат держави, який доповнюється бажанням громадян підпорядковуватися їй»; «Шаблонна і чітко визначена поведінка (вплив) держави з одного боку та диктат влади з іншого»; «Надмірна опіка і контроль всіх сфер діяльності людини державою»; «домінування держави по відношенню до приватного життя» тощо.

Ще декілька експертів охарактеризували патерналізм як двосторонні відносини між державою та громадянами. «Патерналізм — це характер взаємовідносин між громадянами та державною владою, коли громадяни не бажать нести відповідальності за суспільні (публічні) справи і натомість очікують, що влада (в особі президента чи дрібного чиновника), яка є мало що не втіленням Бога на землі, повинна турбуватися про кожного члена суспільства»; «Це відносини, в яких одна зі сторін «обмінює» свою самостійність у прийнятті рішень і поведінці на захист і матеріальну підтримку, яку їй гарантує інша сторона»; «Особливий тип соціальних

відносин у суспільстві, який виражається у двох формах: 1. Наявний суб'єкт втручається у життя інших та приймає рішення за них і для їхнього блага; 2. «Інші» очікують, що хтось вирішить їхні проблеми».

Наступне питання стосувалося визначення патерналізму як прояву масової свідомості, тобто патерналістських установок населення України — «Які прояви патерналізму як риси політичної свідомості Ви могли би назвати?». Експерти дали багато різних визначень патерналістської свідомості, її проявів та рис, що дає нам можливість різнобічно описати її і застосувати ці дані у конкретизуванні досліджуваного феномена. Зокрема, експерти визначили такі риси, як: «очікування від держави матеріальних благ»; «орієнтація на пільги»; «прагнення перерозподілу доходів»; «колективізм»; «інфантилізм»; «сподівання на вирішальну роль доброго царя, пана, начальника, державу»; «політична пасивність»; «надмірна заангажованість суспільства у велику політику»; «неготовність до самоорганізації населення, намагання перекласти усю відповідальність на органи державної влади або знайти іншу державу, спроможну вирішити проблеми людини»; «бажання «сильної руки»; «наявність елементів підданської або піддансько-приходської політичної культури»; «патерналізм проявляється через підкорення лідеру, віру у непомилність рішень «батька» нації, а відтак підкорення його волі, захоплення особою лідера, абстрагування від негативних рис і деструктивних дій лідера»; «Очікування / вимога матеріальної чи іншого виду підтримки від держави у підвищенні рівня та якості життя; орієнтація на підтримку сильного політичного лідера (суб'єкта); громадянська пасивність, що може виражатися у низькому протестному потенціалі, небажанні зміни влади навіть у ситуації незадоволеності нею» тощо.

Рівень патерналістських установок в Україні та чим він зумовлений

На питання «Чи існують патерналістські установки в українському суспільстві?» експерти відповіли таким чином: 29 із 54 — «однозначно так»,

22 — «скоріше існують» і лише 1 експерт відповів, що таких установок не існує взагалі, а 2 — «скоріше не існують», тобто переважна більшість експертів (51 з 54) тією чи іншою мірою підтвердила їхню наявність.

Наступний блок питань був спрямований на зіставлення рівня патерналістських установок населення України, Росії, Білорусі, Польщі, Східної та Західної Європи. Середнє значення патерналістських установок в Україні, за оцінками опитаних експертів, становить 6,58 за 10-бальною шкалою (де 0 — патерналістські установки відсутні, 10 — дуже сильно виражені) (стандартне відхилення — 1,95). У Росії та Білорусі рівень таких установок, за оцінкою експертів, є вищим — 7,74 і 8,42 відповідно. Найнижчим експерти вважають рівень патерналізму в країнах Західної Європи — 4,43, у Польщі він був оцінений у середньому на 4,81, а в країнах Східної Європи — на 5,37.

Експертам були також поставлені питання про те, які чинники найбільше впливають на рівень патерналістських установок населення України. Найбільш впливовими чинниками було визначено матеріальний стан, вік та рівень освіти громадян. На думку експертів, найбільше патерналістські установки проявляють незаможні, люди старші за 50 років і ті, хто має низький рівень освіти (середня або середня спеціальна). Трохи менше половини експертів визначили як впливовий фактор тип зайнятості. Зайняті в державному секторі більше проявляють свої патерналістські очікування, ніж зайняті у приватному секторі чи самозайняті. Серед інших прозвучали також думки щодо впливу на патерналістські установки релігійного фактору («більшими патерналістами» є віруючі загалом, віруючі православної конфесії, мусульмани) та сімейного стану (одружені та сім'ї з дітьми).

Регіональні особливості патерналістських установок

Більшість опитаних експертів (35 з 54) вважають, що патерналістські установки поширені в Україні не однаково. Серед варіантів експертам пропонувалися такі: Захід (Львівська, Івано-Франківська, Волинська тощо);

Схід (Донецька, Луганська, Харківська); Північ (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська тощо); Південь (Херсонська, Миколаївська, Одеська); Центр (Дніпропетровська, Кіровоградська, Черкаська); АР Крим; м. Київ; інше. Найвищий рівень патерналістських установок, на думку експертів, спостерігається на Сході (25 з 35 експертів), Півдні (15) та в Криму (13). 7 експертів з 35 у якості регіонів, для яких характерний високий, порівняно з іншими регіонами, рівень патерналістських установок, визначили Захід та Центр; 5 — Північ. Лише 1 експерт висловився, що ці установки найбільше притаманні жителям м. Києва.

Експертам також пропонувалося дати пояснення поширеності патерналістських установок саме в зазначеному регіоні. Далі наводяться пояснення обраних варіантів відповідей, які дали експерти.

Схід: «Партія Регіонів є для них рідним батьком»; «промисловість, пострадянська ментальність; Західна Україна менше стикалась з проявами «батьківської турботи».

Схід, Південь: «Історичний спадок (тривале перебування в складі Російської імперії), структура господарства (великі промислові комплекси, які завжди керувалися централізовано). Менше поширення патерналістських установок в Західних областях (внаслідок збереження індивідуалізму, який форсувався з часів перебування цих областей під владою західних держав і внаслідок переваг в структурі господарства сільськогосподарського виробництва і дрібних підприємств)»; «історичний розвиток»; «регіональні особливості політичної культури»; «більша економічна залежність від держави-годувальниці».

Схід, Південь, АР Крим: «радянський спадок»; «ментальні відмінності, відмінності політичної свідомості, політичних традицій і звичок, закріплених протягом значного періоду часу»; «патерналістські установки є всюди, але трохи менш виражені в західних областях, у великих містах і м. Києві»; «На Сході збереглось велике підприємництво, яке зобов'язане виконувати

КЗоТ, там є соціальний захист, залежність від керівництва, нема альтернативи у приватному працевлаштуванні».

Схід, АР Крим: «більша економічна самостійність окремих частин країни (крім вказаних), її громадян, втрата сподівань на допомогу з боку держави, сподівання виключно на себе, ціннісний вимір»; «Схід України — більша зайнятість у секторі, пов'язаному з авіабудівництвом / машинобудуванням (індустріальний сектор), що є більшою мірою залежним від держави. АР Крим — ситуація із кримськими татарами; залежність питання нелегального будівництва від місцевої влади».

Схід, Північ, Південь: «культура, релігія, вплив Росії».

Схід, Північ, Центр: «радянські традиції».

Схід, Південь, Центр, АР Крим: «більш радянська політична свідомість».

Схід, Північ, Південь, Центр: «Історична орієнтація на західні цінності у західному регіоні України, відповідно, менші очікування від держави. Більш розвинуте дрібне підприємство в АР Крим, пов'язане з туризмом => менші патерналістські установки. Специфіка столиці (м. Київ) з великою кількістю різноманітного контингенту людей => нижчі установки»; «довше перебування в складі СРСР».

Схід, Північ, АР Крим: «залишки радянської свідомості».

Південь, АР Крим: «Населення Західної України має вищий ступінь індивідуалізму».

Захід: «дотаційність регіону, слабкість власної економіки, бюджету».

Захід, Схід, АР Крим: «прикордонні території, де відчутний вплив цінностей сусідніх держав, орієнтація на допомогу від них».

Також нам було важливо з'ясувати, чи є відмінності у формах прояву патерналізму в різних регіонах. Лише декілька експертів відповіли, що такі відмінності існують, і пояснили їх так: «Для Прикарпаття і центральних областей характерний агресивний патерналізм в економіці та культурі, тобто держава «повинна», а населення «дозволить». Для східних, а також

північно- та південно-східних, характерна орієнтація на «договірний патерналізм»; «умовно кажучи, в Центрі, на Півночі і Півдні запити скромніші. Можливо, там більше очікувань щодо зайнятості та соціальної допомоги. На Заході більш виражені запити на національно-консолідуючу функцію. На Сході вищі матеріальні очікування, вищі запити на «сильну» руку (порядок, безпека, ціннісна орієнтація)». Більшість експертів зазначили, що регіональних відмінностей в очікуваннях та вимогах населення від держави не існує, форми прояву патерналізму як соціальної установки є схожими в усіх регіонах України.

Прояви патерналістських установок та їхні причини

На питання «У чому Ви вбачаєте прояви патерналізму в українському суспільстві?» більшість експертів відповіла: «розрахунок на забезпечення економічними благами» (39 з 54), «потреба в сильному лідері» (30 експертів), «голосування за ті політичні сили та кандидатів, які у своїх передвиборчих програмах акцентують на соціальних гарантіях, підвищенні зарплат, пенсій тощо» (28 експертів), «низький рівень громадянської активності» (24 експерти).

Існування патерналізму в Україні більшість експертів пояснювала як неминучий наслідок радянського минулого (35 з 54 експертів), наслідок низького рівня життя населення (31); значна кількість експертів обрала також такі альтернативи: існування патерналізму як «наслідок політичного популізму» (16) та «відгук на сучасну політику держави, яка формує такі установки» (13).

3.2. Структурні та ціннісні параметри установок на патерналізм в українському суспільстві (за результатами масових вибірових досліджень)

Для аналізу установок на патерналізм або на самоорганізацію ми використовували бази даних таких національних та міжнародних досліджень:

соціологічний моніторинг українського суспільства 2013 року, проведений Інститутом соціології НАН України (вибіркова сукупність становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України віком від 18 років) (у питанні динаміки використано також масиви 1994–2012 рр., за винятком 2008, 2010 та 2011 років та дані 2014 року [124]), Європейське соціальне дослідження (ESS) 4-ї, 5-ї та 6-ї хвиль, проведених в Україні у 2009 (n=1845), 2011 (n=1931) та 2013 (n=2178) роках, Світове дослідження цінностей (WVS) 6-ї хвилі, проведене в Україні у 2011 році (n=1500), а також Європейське дослідження цінностей (EVS) 2008 року (n=1507).

Основними **гіпотезами** дослідження є:

1. Різниця між рівнем установок на екстернальність (перекладання індивідом відповідальності за власне благополуччя на зовнішні чинники) та інтернальність (взяття відповідальності на себе) має тенденцію до зменшення. За роки пострадянських трансформацій екстернальні установки громадян знижуються, а інтернальні зростають.
2. Існують регіональні відмінності у рівні установок на патерналізм та самоорганізацію — найвищий рівень патерналізму притаманний східному регіону, а найнижчий — західному внаслідок історичного спадку (тривале перебування східних областей у складі Російської імперії та Радянського Союзу) та відмінностей у структурі господарства (на сході — великі промислові комплекси, що керуються централізовано, на заході — перевага в структурі господарства сільськогосподарського виробництва і дрібних підприємств).
3. Установки на патерналізм більшою мірою притаманні низькоресурсним соціальним групам (віковим, освітнім, соціально-економічним).
4. Серед прихильників патерналізму, на відміну «самоорганізованих», більшу роль відіграють цінності «збереження» (безпека,

конформність, традиція), ніж цінності «відкритості до змін» (ризик/новизна, самостійність), за ціннісною теорією Ш. Шварца.

У межах нашого дослідження патерналізм розглядається як комплексне явище, яке розкривається через категорії та індикатори наведені у Додатку А.

Зазначимо, що ми виходили з наявних даних репрезентативних національних та міжнародних досліджень, а тому виокремленні індикатори не можуть повною мірою відображати таке складне та багатовимірне явище, як патерналізм. Вони фіксують лише деякі його прояви, які можуть дати нам уявлення про рівень, відмінності та причини функціонування патерналізму в українському суспільстві та серед різних соціальних груп. Крім того, запропоновані індикатори патерналізму містяться у дослідженнях, що проводилися різними організаціями, за різною методологією, в різні роки, мають різні шкали вимірювання, тому об'єднати їх в інтегральний показник патерналізму, на жаль, не видавалося можливим. Водночас більшість питань були взяті з національного моніторингу Інституту соціології НАН України 2013 року, що дозволило застосувати методи моделювання для з'ясування сумісності обраних показників. Використання двокрокового кластерного аналізу та побудова дерева рішень не дозволили виділити найкращу модель для опису явища патерналізму на основі взятих змінних, найбільш скорельованими ознаками виявилися чотири: f4, f4a, f4b, gs26 (див. Додаток А). Інші ознаки (a7 та d2.4) не вписалися в цю модель, проте наші теоретичні обґрунтування дозволяють використовувати всі виділені індикатори, адже вивчення патерналізму як ціннісної установки, на наш погляд, не можливе без урахування, з одного боку, перекладання індивідом відповідальності за своє благополуччя, уникання ініціативи за вирішення власних проблем та проблем громади, а з іншого – ставлення індивіда до ролі держави у суспільстві, межах її втручання у приватне життя з метою забезпечення турботи або контролю. Крім того, ми взяли до уваги тезу дослідниці патерналізму Н. Шушкової про те, що вводити індекс патерналізму є навіть некоректним, адже патерналістські норми і цінності спостерігаються у різних

сферах і залежно від ситуації індивід може поводитися більш чи менш патерналістично. Соціологи можуть зафіксувати лише присутність тих чи інших складових та проявів патерналізму в конкретних соціальних ситуаціях [141, с. 39].

Розглянемо прояви патерналізму в українській політичній культурі у двох вище означених вимірах. Почнемо з *установки на патерналізм або на самоорганізацію як ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі*.

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України за травень–липень 2013 року свідчать, що більшість українців не відчують своєї відповідальності за стан справ ані в Україні в цілому, ані у своєму місті або селі (табл. 3.2). При цьому, дещо більшим є рівень відповідальності за стан справ у своєму населеному пункті, ніж у країні загалом, що може бути показником меншої дистанції влади від громадян та більших можливостей впливати на прийняття рішень на локальному рівні. Утім, попри зростання відповідальності в проекції від соціетального до локального рівня, її показники є дуже низькими і свідчать про соціальну апатію, песимізм та переконання громадян, що цю відповідальність понесе хтось інший. Як зазначає В. Степаненко, небезпека соціальної безвідповідальності полягає у тому, що «певні інституціональні механізми колишнього патерналістського ладу в країні (зокрема в координатах соціально-економічної політики) вже зруйновано. Натомість усунення держави від «батьківської» опіки та відповідальності за народ ще не компенсується, почасти через брак нових інституціональних умов та можливостей, повноцінною громадянською відповідальністю членів суспільства та різних соціальних груп. Ба більше, генерування вакууму відповідальності відбувається через практику постійного її перекладання з боку влади і суспільства одне на одного, зокрема під час чисельних виборів всіх видів та рівнів. На практиці це обертається коли не усуненням від відповідальності всіх суб'єктів політичного процесу, то принаймні суттєвою розмитістю і невизначеністю

відповідальності як регулятивної норми і соціального інституту в українському суспільстві» [106].

Таблиця 3.2

Відчуття респондентами відповідальності за стан справ в Україні / у своєму місті або селі (% до тих, хто відповів; Моніторинг Інституту соціології НАН України, 2013)

Альтернативи відповідей	Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?	Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?
1. Повну	1,8	2,1
2. Часткову	15,9	23,9
3. Жодної	67,1	57,9
4. Важко відповісти	15,2	16,1
Усереднені відносні значення показника відповідальності без урахування альтернативи «важко відповісти»	2,79*	2,68
Усього	100	100

* відмінності значимі на рівні 0,01

Звісно, для підвищення соціальної відповідальності необхідно створити певні умови. По-перше, відповідальними за ситуацію в країні та своєму населеному пункті можуть бути тільки ті громадяни, які компетентні у подіях, що відбуваються навколо них, і відповідно можуть погоджуватись чи не погоджуватись з таким станом речей, пропонуючи певні зміни. По-друге, для реалізації своєї суб'єктності окремі громадяни та соціальні групи повинні мати конкретні механізми впливу на владу та контролю за її рішеннями. По-третє, навіть у разі високого рівня громадянської свідомості, готовності вирішувати свої проблеми у громаді, централізована система управління не дає громадянам можливості впливати на ситуацію у своєму місті чи селі і, відповідно, нести відповідальність на локальному рівні, тому для ефективного партнерства між владою та громадянським суспільством необхідно забезпечити більше можливостей для вирішення соціальних, економічних, культурних, екологічних та інших питань на найнижчому рівні.

В. Степаненко зазначає, що «для сучасного демократичного суспільства різні аспекти відповідальності суб'єктів соціального буття як компонента політичної культури є особливо важливими. Адже за визначенням таке суспільство, на відміну від патерналістського авторитарного, аби бути ефективним, напряду залежить від відповідальної самоорганізації на всіх рівнях самих громадян, їх здатності до відповідальних консенсусних рішень та логік узгоджених колективних дій щодо суспільного блага, від гармонізації інтересів різних суспільних груп» [106]. На думку вченого, підвищення рівня особистої відповідальності можливе за певних політичних умов, а саме: реформування системи представництва суспільних інтересів; забезпечення впливу громадян на владу та їхній контроль за прийняттям суспільно значущих рішень; реальне утвердження основ та практик місцевого самоврядування; реалізація механізмів відповідальності в утвердженні в країні верховенства права [104].

Одним із показників проявів патерналізму в мисленнєво-діяльнісних актах індивідів є їхня схильність до покладання відповідальності за контроль над власним життям на зовнішні обставини, що вчені називають екстернальними соціальними установками. Протилежними до них є інтернальні установки — усвідомлення відповідальності за контроль над власним життям.

Таблиця 3.3

Уявлення респондентів про контроль над тим, як складається їхнє життя (Моніторинг Інституту соціології НАН України, 2013)

Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?	%	%	Об'єднані позиції
Здебільшого від зовнішніх обставин	16,5	44,8	Екстернальні установки
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	28,3		
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	30,5	30,5	Амбівалентні установки
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	14,2	24,7	Інтернальні установки
Здебільшого від мене	10,5		

Результати моніторингу Інституту соціології НАН України [124] засвідчують, що у 2014 році екстернальний локус контролю в українців переважав над інтернальним — 44,8 % громадян вважали, що їхнє життя залежить здебільшого від зовнішніх обставин, майже третина відчувала як свій вплив, так і вплив зовнішніх обставин (30,5 %) і кожен четвертий зазначав, що самостійно керує своїм життям — 24,7 % (табл. 3.3).

Результати моніторингу 2013 року свідчать, що українці досить обережні в прояві приватної ініціативи для вирішення громадських проблем. Тільки 10,7 % респондентів однозначно готові в міру своїх можливостей проявити ініціативу у вирішенні питань свого багатоквартирного будинку, вулиці, мікрорайону чи населеного пункту, якщо при цьому буде підтримка громадськості, ще 26 % — «скоріше готові», тоді як «скоріше не готові» — 20,3 %, «однозначно не готові» — 21,5 %, і важко відповісти — 21,5 % (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Готовність респондентів проявити особисту ініціативу для вирішення проблем своєї громади (Моніторинг Інституту соціології НАН України, 2013)

Ви готові чи не готові, за наявності підтримки громадськості, проявити особисту ініціативу та включитися у вирішення актуальних проблем Вашого багатоквартирного будинку, вулиці, мікрорайону?	% до тих, хто відповів
Однозначно готовий (-ва)	10,7
Скоріше готовий (-ва)	26,0
Скоріше не готовий (-ва)	20,3
Однозначно не готовий (-ва)	21,5
Не знаю	21,5
Усього	100

Звернемось до аналізу установок на патерналізм або на самоорганізацію як проявів ставлення індивіда до суспільно-політичної системи.

Розглянемо, як громадяни України оцінюють стан суспільної системи і якою її бачать в економічному і політичному плані. За даними WVS-2011, переважна більшість громадян вважають, що Уряд повинен брати на себе більше відповідальності за забезпечення благополуччя кожного — 68,2 % (відповіді 1–3 за 10-бальною шкалою), тоді як лише 9,2 % вважають це обов’язком кожної людини (відповіді 8–10), ще 22,6 % обрали серединні альтернативи, покладаючи рівну відповідальність як на Уряд, так і на громадянина (табл. 3.5). Цікаво, що патерналістські розрахунки на державну допомогу суттєво зросли порівняно із 2008 роком. За даними EVS-2008, яке містило аналогічне питання (але замість Уряду в питанні фігурувала держава), приблизно кожен четвертий українець (23,4 %) вважає, що люди повинні більшою мірою нести відповідальність за те, щоб себе забезпечити, в той час як 35 % вважають, що відповідальність за те, щоб усі громадяни були забезпечені, більшою мірою має нести держава, найбільша частка припала на серединні альтернативи – 41,6 %.

Таблиця 3.5

Розподіл відповідей щодо установок на самокерування або на патерналізм (у % до тих, хто відповів)

Хто має брати на себе більшу відповідальність за забезпечення добробуту громадян: люди чи Уряд (2011 р.)/держава (2008 р.)?	2011 (WVS)	2008 (EVS)
Уряд (держава) повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені (відповіді 1–3) — «самостійні»	68,2	35,0
Серединні значення (відповіді 4–7) — не визначилися	22,6	41,6
Люди повинні самі себе забезпечувати і не сподіватися на уряд (державу) (відповіді 8–10) — «патерналісти»	9,2	23,4
Усього	100	100
*Усереднені відносні значення показника до перекодування змінної (за шкалою від 1 до 10)	3,02	5,85

Як зазначалося у попередньому розділі, симбіотичність політичної свідомості українців проявляється у неоднозначному ставленні до ринкової моделі економіки. З одного боку, вони поступово звикають до нових економічних умов, підтримують здорову конкуренцію, розвиток підприємництва, але з другого — багаторічний досвід керованої економіки позначився на підтримці населенням державного контролю над економічною сферою як більш звичної моделі.

За результатами моніторингу ІС НАН України, лише 8,6 % у 2013 році вважали, що в управлінні економікою слід мінімізувати участь держави, адже все має контролювати ринок (табл. 3.6). Найбільша частка респондентів виступає за поєднання державного та ринкового управління економікою (44,3 %). Близько третини громадян (29,1 %) вважають, що українському суспільству необхідно повернутися до планової економіки та повного державного контролю. Приблизно кожен п'ятий (18 %) не зміг визначитися.

Таблиця 3.6

Уявлення респондентів про роль держави в управлінні економікою
(Моніторинг Інституту соціології НАН України, 2013)

Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?	% до тих, хто відповів
Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок	8,6
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	44,3
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного управління	29,1
Важко відповісти	18,0
Усього	100

Одним із проявів патерналізму у сучасній політичній культурі є розрахунок громадян на широку соціальну підтримку держави, одним з обов'язків якої є забезпечення кожного робочим місцем. Для аналізу цієї орієнтації було обрано питання ESS 4-ї хвилі (2009 р.) «Наскільки Ви згодні з тим, що забезпечення роботою кожного — це обов'язок держави?», яке оцінювалося за 11-бальною шкалою, де 0 — «це зовсім не має бути

обов'язком держави» і 10 — «це повністю має бути обов'язком держави». Відповіді 0–3 були прийняті як такі, що характеризують незалежність від державної підтримки у пошуку роботи, серединні позиції 4–6 — за «умовний нуль», а варіанти 7–10 — як показник патерналістських установок. Розподіл виявився таким (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Орієнтація на забезпечення роботою кожного державою (ESS-2009)

Наскільки Ви згодні з тим, що забезпечення роботою кожного — це обов'язок держави?	% до тих, хто відповів
Це зовсім не має бути обов'язком держави	4,5
Це однаковою мірою обов'язок і громадянина, і держави	8,5
Це повністю має бути обов'язком держави	87,0
Усього	100

Як бачимо, патерналістські орієнтації українців щодо забезпечення роботою притаманні 87 % населення, середнє значення до перекодування становить 8,78 при стандартному відхиленні 2,17. Такий високий показник наводить на думку про те, що патерналістські установки в певних їхніх проявах (зокрема, в орієнтаціях на соціально відповідальну державу) притаманні майже всім громадянам незалежно від їхніх соціально-демографічних характеристик.

Таблиця 3.8

Установки респондентів на зменшення різниці в доходах з боку Уряду

Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей?	% до тих, хто відповів
Повністю погоджуюсь	61,4
Погоджуюсь	23,0
Наскільки погоджуюсь, настільки і не погоджуюсь	9,6
Не погоджуюсь	3,6
Повністю не погоджуюсь	2,5
Усього	100

Важливим показником, який ілюструє наявність у суспільстві патерналістських установок, є підтримка громадянами мінімізації різниці у доходах з боку держави. За даними ESS-2013, такої думки дотримуються загалом 84,4 % населення України (табл. 3.8).

Економічні труднощі і недостатня підтримка ринкових інститутів сприяють збереженню патерналістських установок щодо політичної системи. За більш ніж 20 років незалежності України в суспільній свідомості закріпилася думка про те, що декілька сильних лідерів здатні зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії (рис. 3.1).

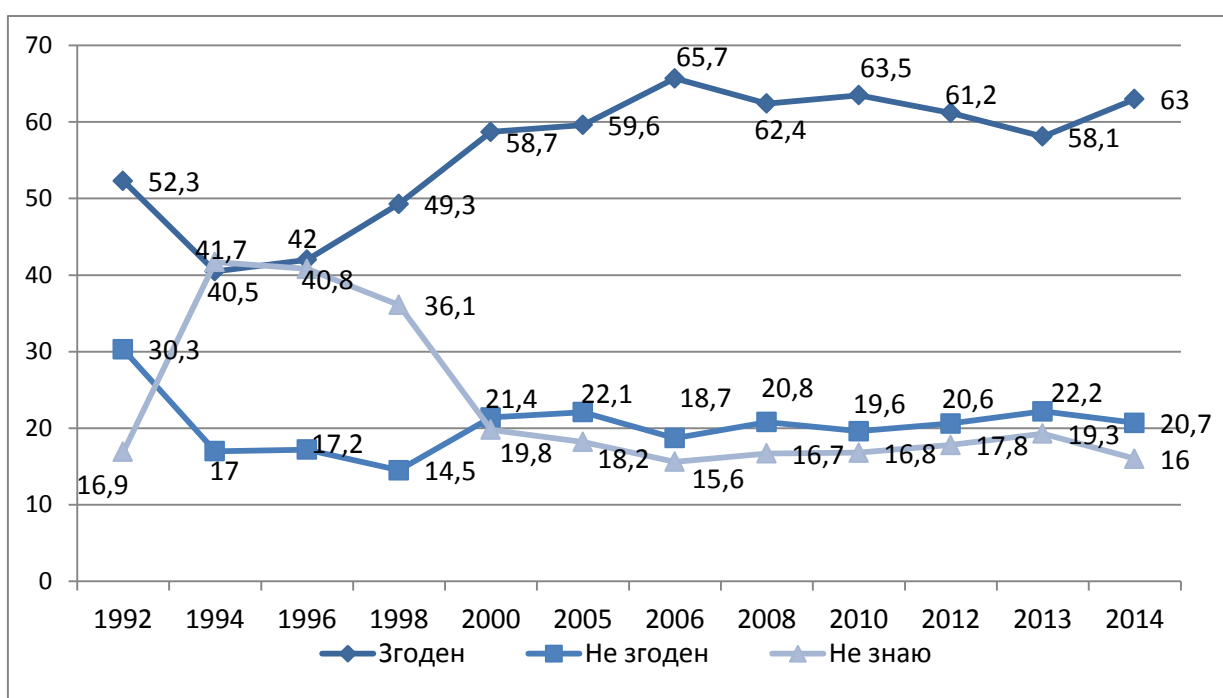

Рис. 3.1 Динаміка розподілу відповідей на твердження: «Декілька сильних лідерів можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії» (% до опитаних, на графіку не показані «невідповіді»; Моніторинг Інституту соціології НАН України, 1992–2014 рр. [123; 124]).

Якщо в перші роки незалежності превалювання згодних з такою політичною системою компенсувалося значним відсотком тих, хто не визначився (наприклад, у 1994 р. підтримували цю тезу 40,5 %, не підтримували — 17 %, вагалися з відповіддю — 41,7 %), то у 2000 році суттєва частина тих, хто не визначився, стали прихильниками такого

твердження. Найбільша потреба в сильному лідері спостерігалася в 2006 році (65,7 %), який за багатьма показниками (довіра політичним партіям, Президенту, Верховній Раді, різним політичним інститутам) можна схарактеризувати як рік розчарування в Помаранчевій революції, а відтак політична стабільність в першу чергу асоціювалася з наведенням порядку.

Гіпотеза 1. Перевіримо гіпотезу щодо тенденції до зменшення проявів екстернальності та зростання інтернальності у політичній свідомості українського суспільства. Дані моніторингу ІС НАН України дають змогу оцінити цей показник протягом майже всього періоду незалежності України, починаючи з 1994 року (за винятком масивів 2008, 2010 і 2011 років) (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Динаміка уявлень респондентів про контроль над тим, як складається їхнє життя (% до тих, хто відповів)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2009	2012	2013	2014
Екстернальні і установки	59,2	57,8	58,9	61,9	66,9	61,7	59,3	53,9	52,2	47,4	48,7	45,9	48,4	36	46	49,1	49,5	44,8
Амбівалентні і установки	21,5	22,7	22,2	24,1	18,8	23,9	23,8	28,9	25,6	29,8	28,9	29,8	31,8	28,8	31,9	30,5	29,1	30,5
Інтернальні установки	19,3	19,5	18,9	14,0	14,3	14,3	16,9	17,2	22,2	22,8	22,4	24,3	19,7	35,2	22,1	20,4	21,4	24,7
Усього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Якщо порівнювати кількість «екстерналів» та «інтерналів» на початку незалежності та останні дані 2014 року, то ми бачимо, що різниця між ними поступово скорочується. Кількість тих, хто покладає відповідальність на зовнішні обставини, за 20 років зменшилась на 14 % (з 59,2 у 1994 до 45 % у 2014 році), а кількість громадян з переважно інтернальними установками збільшилась лише на 6 % (з 19,3 % у 1994-му до 25 % у 2014-му році).

Динаміка засвідчує, з одного боку, загальний тренд до зменшення проявів екстернальності, а з другого — її перманентне коливання (наприклад, підвищення в кінці 1990-х, зниження на початку 2000-х). Поясненням цього можуть бути економічні фактори, адже кінець 1990-х років ознаменувався економічною та виробничою кризою, падінням рівня життя населення, зниженням рівня зарплат та нерегулярними виплатами, зростанням безробіття. «Так, якщо у 1997 р. ВВП на душу населення в Україні становив 1040 дол. США, то в 1998 — 816, а в 1999 — близько 600. Протягом 1997–1999 рр. середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі і склала менше 50 дол. США. Спостерігалось постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн. чол. За межею бідності опинилося близько половини українських громадян. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 р. перемістилася з 54 на 102 місце у світі» [43, с. 512]. На початку 2000-х років економічна ситуація в країні поступово стабілізувалася, а з 2003 року почався економічний підйом, який пізніше підсилювався покращенням соціального самопочуття населення за рахунок політичних змін і високими сподіваннями громадян на нову владу після Помаранчевої революції. Таке спостереження ще раз підтверджує тезу про те, що установки на патерналізм мають не інертний характер, а формуються та відтворюються у пострадянській дійсності під впливом економічних та політичних факторів. Як окремий тренд слід виділити зростання рівня амбівалентних установок протягом років незалежності.

Таким чином, гіпотеза про зниження рівня екстернальності та збільшення рівня інтернальності підтвердилася. Рівень установок на залежність життя переважно від зовнішніх факторів за 20 років знизився на 14 %, а рівень установок на самостійний контроль збільшився на 6 %.

Коливання установок свідчить про те, що у короткотривалій перспективі на рівень патерналізму впливає не часовий, а економічний, політичний, культурний та інші фактори. У довготривалій перспективі за відносно стабільних та сприятливих для розвитку приватної ініціативи економічних та політичних умов, слід очікувати подальшого збільшення інтернальних установок за рахунок тих, хто сьогодні обирає амбівалентну позицію.

Гіпотеза 2. Регіональні відмінності

Для перевірки зазначеної гіпотези нами були проаналізовані регіональні відмінності щодо питань про установки на приватну ініціативу та взяття на себе відповідальності за вирішення своїх проблем і проблем громади, а також установки на роль держави у суспільно-політичній системі і житті громадян. У всіх масивах даних були виокремлені однакові 4 макрорегіони: західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); центральний (м. Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області); східний (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області); південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим включно з м. Севастополь).

Оцінка мешканцями різних регіонів своєї відповідальності за стан справ у країні та у своєму місті / селі виявилась неоднозначною. Серед мешканців західного регіону виявилось найбільше тих, хто вважає, що не несе жодної відповідальності за стан справ у країні (табл. 3.10), водночас серед них найбільше тих, хто відчуває відповідальність за стан справ у своєму місті / селі (відповіді «повну» та «часткову») (табл. 3.11). Можна припустити, що однією з основних причин цього є те, що мешканці західних областей не вважали себе відповідальними саме за ту політичну та економічну ситуацію, яка склалася в країні при владі, за яку вони у більшості

не голосували (Президент В. Янукович та парламентська більшість на чолі з «Партією регіонів»).

Таблиця 3.10

Відчуття відповідальності за стан справ в Україні залежно від регіону проживання респондента (Моніторинг ІС НАН України, 2013 р.; % до тих, хто відповів)

Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?	Захід	Центр	Південь	Схід
Повну	1,3	1,9	2,6	1,6
Часткову	14,6	17,4	15,1	15,3
Ніяку	74,1	63,1	70,2	66,3
<i>Важко відповісти</i>	<i>10,0</i>	<i>17,5</i>	<i>12,1</i>	<i>16,8</i>
Усього	100	100	100	100

Мешканці південного регіону більше з поміж інших визнають себе відповідальними за стан справ в країні (якщо об'єднати повну та часткову відповідальність), і найменше з усіх відповідають за ситуацію на локальному рівні.

Таблиця 3.11

Відчуття відповідальності за стан справ у своєму місті / селі залежно від регіону проживання респондента (Моніторинг ІС НАН України, 2013 р.; % до тих, хто відповів)

Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у своєму місті / селі?	Захід	Центр	Південь	Схід
Повну	1,7	2,3	2,9	1,8
Часткову	28,4	24,3	19,9	23,1
Ніяку	58,8	53,6	66,2	58,0
<i>Важко відповісти</i>	<i>11,1</i>	<i>19,9</i>	<i>11,0</i>	<i>17,1</i>
Усього	100	100	100	100

При аналізі регіональних відмінностей показників екстернальності / інтернальності виявилося, що найбільш самостійними у керуванні своїм життям є жителі західних областей, а найменше — південних. Середні значення показника серед представників заходу України тяжіють до інтернальних установок, в той час, як півдня — до екстернальних.

Представники центру і сходу мають схожі позиції і покладаються як на себе, так і на зовнішні обставини (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Уявлення респондентів про контроль над тим, як складається їхнє життя залежно від регіону проживання (Моніторинг ІС НАН України, 2013 р.; % до тих, хто відповів)

Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?	Захід	Центр	Південь	Схід
Здебільшого від зовнішніх обставин	13,3	21,0	20,6	14,8
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31,7	28,5	34,6	34,3
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25,0	29,5	28,7	31,0
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	15,7	10,6	8,8	12,5
Здебільшого від мене	14,3	10,4	7,4	7,4
Усереднені значення змінної (використовувалась згрупована медіана (Grouped Median), оскільки шкала є порядковою)*	2,74	2,50	2,38	2,55

* відмінності значимі на рівні 0,01

Щодо готовності проявляти приватну ініціативу для вирішення проблем громади, то регіональні відмінності тут є найбільш вираженими. Серед мешканців західного регіону готових включитися у вирішення проблем свого будинку чи вулиці майже половина — 47,7 % («однозначно готовий», «скоріше готовий»), натомість серед мешканців східних областей їх найменше — 29 % (рис. 3.2). При цьому у східних областях приблизно стільки ж (24 %) тих, хто не визначився, що потенційно може збільшити групу самоорганізованих, залежно від ситуації. Найбільш інертними до прояву приватної ініціативи виявилися мешканці південного регіону України — 50 % з них в цілому не готові брати участь у вирішенні своїх локальних проблем. Хі-квадрат є значимим і надійним на рівні 0,001; коефіцієнт Крамера дорівнює 0,2, що свідчить про наявність слабого зв'язку між

регіональною стратифікацією та наявністю або відсутністю приватної ініціативи.

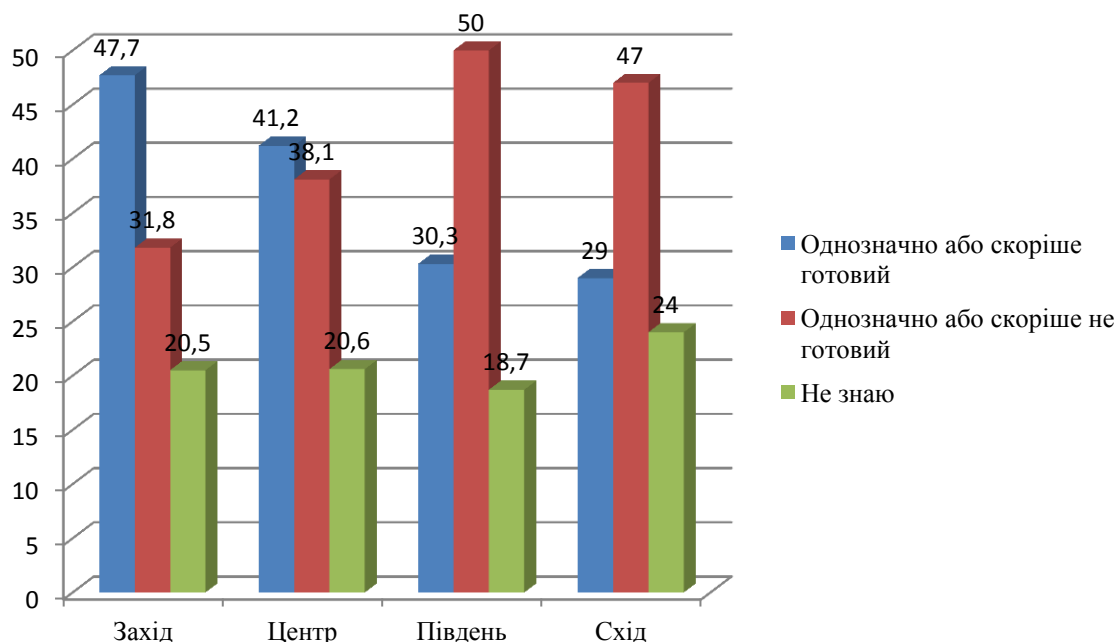

Рис. 3.2 Готовність респондентів проявити особисту ініціативу для вирішення проблем своєї громади залежно від регіону проживання (Моніторинг ІС НАН України, 2013 р.; у % до тих, хто відповів).

Ще одним питанням, яке може дати уявлення про прояви патерналізму в політичній культурі, було виділено ставлення громадян до політичної системи з декількома сильними лідерами, які здатні зробити більше, ніж усі закони та дискусії. Аналіз регіональних відмінностей щодо цього питання виявив, що найбільше прихильників цієї тези серед мешканців південних та західних областей (63,7 % і 60,7 % відповідно) (рис. 3.3). Меншою мірою з цим згодні мешканці східного (56,1 %) та центрального регіонів (57,1 %), проте в них значна частина не змогла визначитися з відповіддю, що не дозволяє зробити однозначні висновки щодо залежності досліджуваного показника від регіону проживання респондентів.

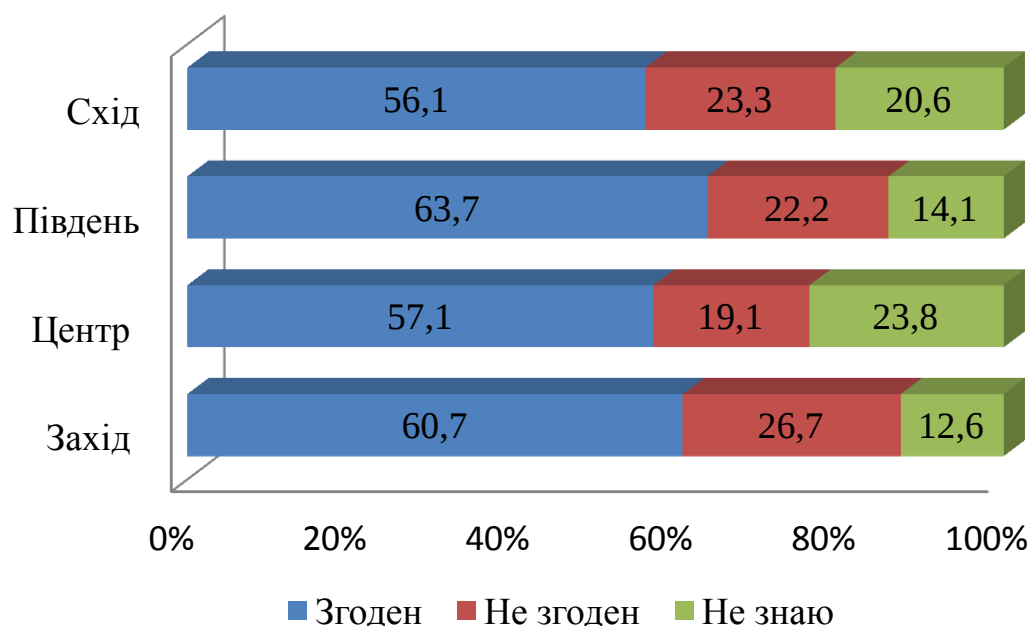

Рис. 3.3 Регіональний розподіл відповідей на твердження: «Декілька сильних лідерів можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії» (Моніторинг ІС НАН України, 2013; % до тих, хто відповів). *Хі-квадрат Пірсона значимий на рівні 0,01 та надійний

Одним із проявів економічного патерналізму як соціальної установки є ставлення громадян до ролі держави в управлінні економікою. Так, «патерналісти» схильні вважати, що державний контроль є необхідним, оскільки втручання держави в економіку убезпечить від непередбачуваності, зниження рівня життя, зменшить нерівність у суспільстві. Регіональний розподіл за цим показником продемонстрував статистично значимі відмінності. Найбільше серед інших вирізняється південний регіон, де за повернення планової економіки з повним державним контролем та обліком виступає більше третини респондентів (37,2 %), втім в інших регіонах цей показник не набагато менший (27–28 %) (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Регіональний розподіл уявлень респондентів про роль держави в управлінні економікою (Моніторинг ІС НАН України, 2013; % до тих, хто відповів)

Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?	Захід	Центр	Південь	Схід
Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок	11,5	9,0	8,3	6,9
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	47,6	41,4	40,5	47,2
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного контролю та обліку	27,7	27,1	37,2	28,5
Важко відповісти	13,2	22,5	14,0	17,4
Усього	100	100	100	100

*критерій χ^2 -квадрат Пірсона значимий на рівні 0,001 та надійний

Ідея мінімізації різниці в доходах з боку Уряду знаходить високу підтримку серед мешканців усіх регіонів України. Найбільше підтримують економічне зрівняння жителі сходу (69,6 % — повністю згодні), відносно найменше — жителі західного регіону (53,2 %) (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Установки респондентів на зменшення різниці в доходах з боку Уряду за регіонами (ESS-2013, % до тих, хто відповів)

Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей	Захід	Центр	Південь	Схід
Повністю погоджуюсь	53,2	60,2	56,3	69,6
Погоджуюсь	29,3	23,9	26,6	16,6
Наскільки погоджуюсь, настільки і не погоджуюсь	12,4	8,4	12,7	7,8
Не погоджуюсь	3,9	3,5	2,2	4,0
Повністю не погоджуюсь	1,2	4,0	2,2	2,0
Усередненні значення змінної (згрупована медіана)	1,57	1,47	1,53	1,35
Усього	100	100	100	100

*критерій χ^2 -квадрат Пірсона значимий на рівні 0,001 та надійний

Так само в українському суспільстві широко підтримується думка, що держава зобов'язана забезпечувати кожного громадянина роботою. Найбільш патерналістськи налаштованим у цьому плані є південь країни (середнє значення 9,2 з 10), найменше — центральний регіон (8,5 із 10) (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Орієнтація на забезпечення роботою кожного державою

(ESS-2009, % до тих, хто відповів)

Наскільки Ви згодні з тим, що забезпечення роботою кожного — це обов'язок держави?	Захід	Центр	Південь	Схід
Це зовсім не має бути обов'язком держави (відповіді 0–3)	4,9	7,5	0,6	3,0
Однаковою мірою обов'язок і громадянина, і держави (відповіді 4–6)	11,4	7,8	8,4	7,4
Це повністю має бути обов'язком держави (відповіді 7–10)	83,7	84,7	91,0	89,6
Усього	100	100	100	100
Усереднені значення змінної до перекодування за шкалою від 0 до 10 (використовувалось середнє, оскільки шкала є інтервальною)*	8,6	8,5	9,2	9,0

*відмінності значимі на рівні 0,001

Найбільш візуально виражені регіональні відмінності в установках на роль держави виявилися щодо уявлень громадян про відповідальність за їхнє благополуччя. Як зазначалося, очікування від держави щодо забезпечення благополуччя є високим серед всього населення (68,2 %), але в деяких регіонах воно є значно вищим. Так, найвищими патерналістськими установками відрізняються знову ж таки мешканці півдня (77,6 %), а найменшими — заходу (62 %) (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Розподіл відповідей щодо установок на самостійність або на патерналізм
(WVS-2011, % до тих, хто відповів)

Хто має брати на себе більшу відповідальність за забезпечення добробуту громадян: люди чи Уряд?	Захід	Центр	Південь	Схід
Уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені (відповіді 1-3)	62,0	64,6	77,6	69,3
Серединні значення (відповіді 4-7)	27,9	24,7	15,6	21,8
Люди повинні самі себе забезпечувати і не сподіватися на уряд (відповіді 8-10)	10,1	10,7	6,9	8,9
Усереднені значення показника до перекодування за 10-бальною шкалою	3,40	3,13	2,54	3,00

**хі-квадрат значимий та надійний на рівні 0,001; відмінності усереднених показників значимі на рівні 0,001*

Таким чином, перевірка гіпотези виявила, що традиційне протиставлення мешканців сходу і заходу України, як носіїв різних ціннісних орієнтацій, у випадку дослідження патерналізму значною мірою не підтвердилося. Найбільш патерналістськи налаштованим виявився південь, який характеризується найбільшою часткою екстерналів, інертністю до прояву приватної ініціативи, підтримкою повернення до планової економіки та державного контролю, переконанням, що Уряд, а не громадяни, повинен брати на себе відповідальність за забезпечення благополуччя кожного. Водночас західний регіон відзначився амбівалентністю установок: з одного боку, його репрезентанти проявляють більшу відповідальність за вирішення проблем своєї громади (відповідальність за ситуацію у своєму місті/селі, готовність проявити ініціативу у вирішенні проблем свого будинку) і водночас, так само як і представники інших регіонів, покладають високі розрахунки на державу, підтримують мінімізацію різниці в доходах, вважають обов'язком держави забезпечувати кожного роботою та підтримують ідею, що декілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж закони та дискусії. З цього можна зробити висновок, що

патерналізм у регіонах може проявлятися та обумовлюватися різним чином. Населення західних областей вимагає від держави виконання функцій соціального забезпечення, але водночас готове до самоорганізації та партнерських взаємодій із владою у вирішенні проблем на місцевому рівні. Натомість представники південного регіону схильні пасивно очікувати благ від держави. Таким чином, регіони України мають відмінності щодо установок на самоорганізацію, а також у проявах суб'єктності та особистої автономії, проте у питаннях, що характеризують втручання держави в економічне та соціальне життя, мешканці усіх регіонів приблизно однаково покладаються на соціальну державу з сильними лідерами.

Гіпотеза 3. Структурні відмінності установок на патерналізм

Перевіримо гіпотезу про вищий рівень патерналістських установок серед низькоресурсних соціальних груп. Для виокремлення груп із різними ресурсним рівнем були взяті такі параметри: вік, освіта, матеріальний стан, суб'єктивна оцінка соціального статусу, тип зайнятості, місце проживання (ступінь урбанізованості населеного пункту).

Серед ознак патерналізму було виокремлено дві, які найбільш узагальнюють його прояви в кожній з умовно визначених систем координат. Перша, екстернальність / інтернальність, є відображенням установок на патерналізм як ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі і позначає внутрішню установку індивіда на приписування того, як складається його життя, зовнішнім чинникам чи собі. Другий показник відображає ставлення індивіда до функціонування суспільно-політичної системи в смисловій дихотомії «установка на підтримку втручання держави в життя громадян» vs «установка на самостійність у забезпеченні громадянами власного благополуччя». Розглянемо вплив ресурсних факторів на зазначені прояви патерналізму.

Рівень екстернальності виявився пов'язаним із віком респондентів, зокрема, найвищим він є серед представників найстарших вікових категорій

70 років і більше та 60–69 років (табл. 3.17). Натомість найбільшими інтерналами є наймолодша вікова група 18–29 років та респонденти у віці 40–49 років (відмінності між підвибірками значимі на рівні 0,001 за непараметричним тестом Крускала-Уолліса). Критерій хі-квадрат Пірсона підтвердив наявність зв'язку між ознаками на рівні 0,001.

Таблиця 3.17

Уявлення респондентів про контроль над тим, як складається їхнє життя за віковим розподілом (% до тих, хто відповів)

Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?	Ваш вік					
	18–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60–69 років	70 років і більше
Здебільшого від зовнішніх обставин	13,0	16,1	15,2	16,6	22,6	27,8
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	28,4	32,2	29,2	35,7	35,2	31,6
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	32,2	30,4	31,1	30,9	21,1	23,4
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	15,2	13,0	14,9	8,0	11,6	6,7
Здебільшого від мене	11,2	8,3	9,6	8,8	9,5	10,5
Усього	100	100	100	100	100	100

Гіпотеза підтверджується також при аналізі зв'язку установок на екстернальність / інтернальність з рівнем матеріального статку респондентів (табл. 3.18). Чим вищим є рівень доходів респондентів, тим вищими є їхні орієнтації на себе, а не на зовнішні обставини. Так, серед категорії, яка оцінює своє матеріальне становище як злиденне, 70,8 % вважають, що їхнє життя тією чи іншою мірою залежить від зовнішніх обставин (41,5 % «здебільшого від зовнішніх обставин» і 29,3 % «деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин»), натомість серед категорії багатих та заможних, які були об'єднані в одну через невелику наповненість обох, такий відсоток знаходиться на рівні 23,1 %. Хі-квадрат є значимим і надійним, що

свідчить про наявність зв'язку між ознаками, а коефіцієнт Спірмена для оцінки сили зв'язку між порядковими шкалами дорівнює 0,246, що засвідчує наявність слабого прямопропорційного зв'язку.

Таблиця 3.18

Уявлення респондентів про контроль над тим, як складається їхнє життя залежно від матеріального стану (% до тих, хто відповів)

Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?	Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї в цілому?			
	Злиденне	Бідне	Середнє	Багате, заможне
Здебільшого від зовнішніх обставин	41,5	22,5	10,8	7,7
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	29,3	36,3	28,2	15,4
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	18,2	26,4	33,0	15,4
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	6,1	7,3	16,5	15,4
Здебільшого від мене	4,9	7,5	11,5	46,1
Усього	100	100	100	100

Для уточнення впливу матеріального чинника на патерналістські установки було також виміряно коефіцієнт лямбда Гуттмана (що показує не тільки силу, але й направленість зв'язку між ознаками), оскільки ми припускаємо, що сам патерналізм може формувати тип особистості з низьким рівнем ініціативи, відповідно, з низьким матеріальним рівнем життя, носія так званої «культури бідності» — «від мене нічого не залежить, значить я не можу жити краще». Коефіцієнт лямбда виявився дещо нижчим, ніж Спірмена (0,151 — матеріальний стан як незалежна змінна; 0,046 — установки на екстернальність / інтернальність як незалежна змінна). Це свідчить про наявність слабого впливу матеріального чинника на рівень екстернальності / інтернальності, що може пояснюватись наявністю іншої змінної, яка опосередковує цей вплив, чи комплексним впливом різних чинників на рівень патерналістських установок.

Ще одним показником, що засвідчує ступінь володіння індивідом економічними та соціальними ресурсами, є суб'єктивна оцінка ним свого статусу в соціальній ієрархії. Так, у якості незалежної змінної був взятий параметр «розташування на соціальній драбині» (змінна f1 моніторингу ІС НАН, 2013 р.) за шкалою від 1 до 7, де 1 — найнижче положення, а 7 — найвище.

Найвищий рівень екстернальності проявляють люди з найнижчим соціальним статусом. Респонденти з високими суб'єктивними позиціями у соціальній ієрархії значно більше проявляють інтернальні установки. Так, зі зростанням соціальної позиції показник екстернальності знижується з 58-61 % до 23-27 %, а показник інтернальності підвищується з 18% до 46 % (рис. 3.4).

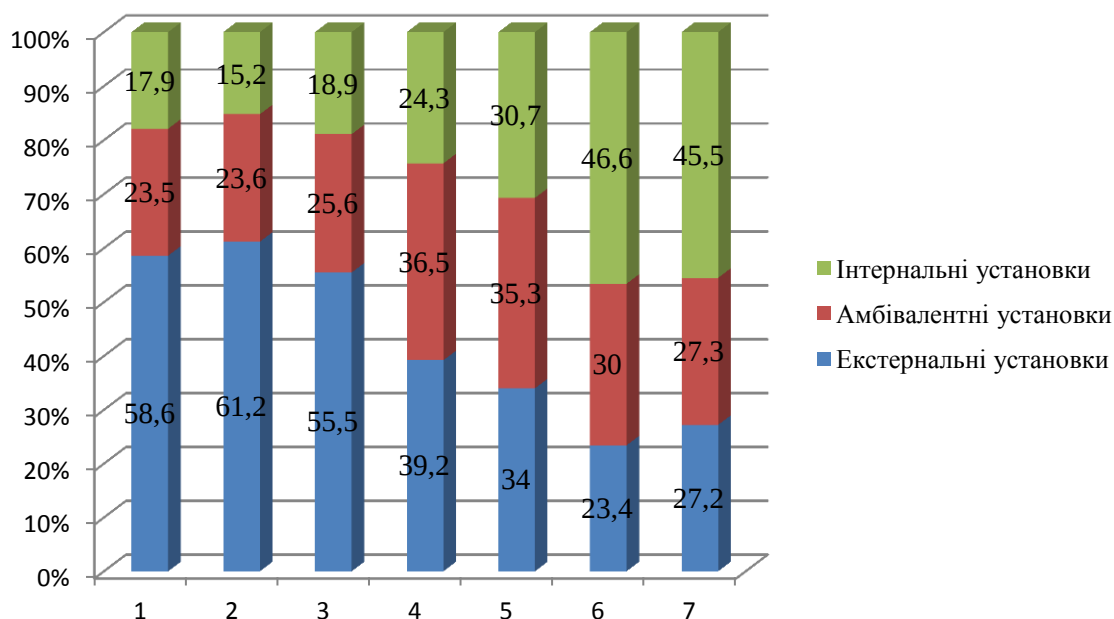

Рис. 3.4 Уявлення респондентів про контроль над тим, як складається їхнє життя залежно від суб'єктивної оцінки свого соціального статусу (% до тих, хто відповів).

Значимість критерію Хі-квадрат підтверджує наявність зв'язку між змінними (0,001). Відмінності між підвибірками значимі на рівні 0,001 за тестом Крускала-Уолліса, що підтверджує різницю у показниках екстернальності між ними. Сила зв'язку за коефіцієнтом Спірмена дорівнює

0,219, що свідчить про наявність слабкої кореляції, яка може бути опосередкована третьою ознакою. Показник лямбда Гуттмана не підтвердив наявність прямого впливу соціального статусу на обрання індивідом того чи іншого локусу контролю (0,015 — соціальний статус як незалежна змінна, 0,052 — установки на екстернальність/інтернальність як незалежна змінна).

У якості наступного ресурсного параметра було розглянуто освіту. Передбачалося, що чим вищим є рівень освіти респондента, тим більшою мірою він визнає власний контроль над своїм життям, а не вплив зовнішніх обставин. Змінна освіти включає в себе 5 ґрадацій: початкова, неповна середня; повна середня; середня спеціальна; перший ступінь вищої освіти (бакалавр) і повна вища освіта (спеціаліст, магістр, науковий ступінь). Останні дві альтернативи були об'єднані в одну через незначну наповненість групи «бакалавр» (27 респондентів), порівняно з іншими. Дійсно, відчуття контролю над тим, як складається власне життя, має відмінності серед респондентів з різним рівнем освіти (рис. 3.5). Для кращої візуалізації крайні альтернативи, що характеризують міру екстернальності та міру інтернальності, як і в попередньому випадку, були попарно об'єднані.

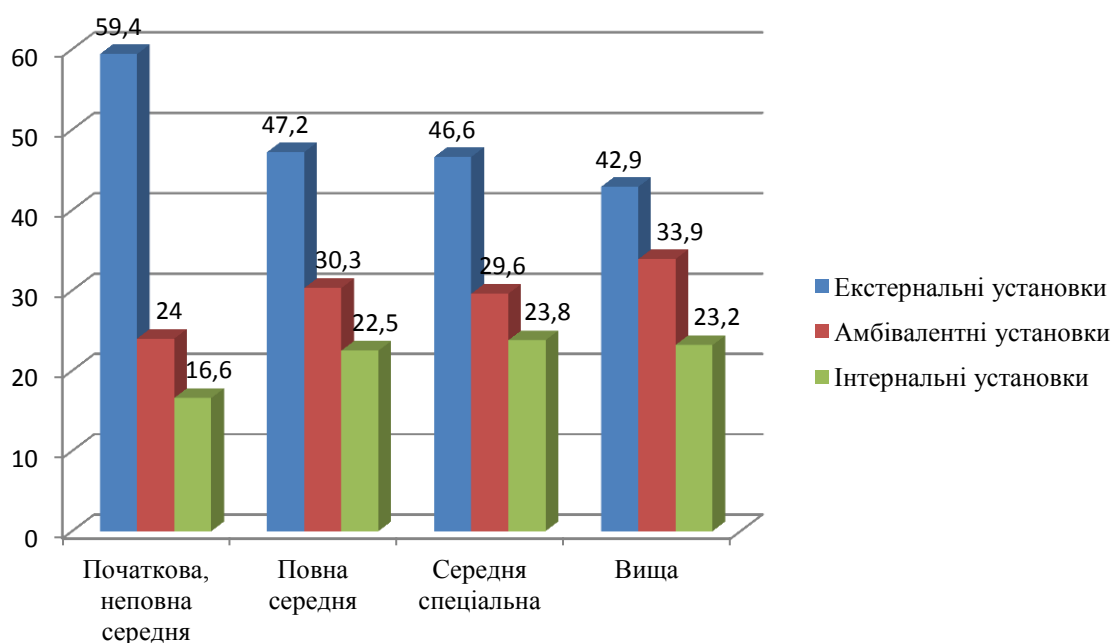

Рис. 3.5 Уявлення респондентів про контроль над тим, як складається їхнє життя залежно від рівня освіти (% до тих, хто відповів).

Серед респондентів з початковою або неповною середньою освітою домінують екстернальні установки, натомість серед громадян з повною середньою, середньою спеціальною або вищою освітою значну роль відіграють амбівалентні установки, тобто відповідальність за контроль над життям розділяється порівну між зовнішніми чинниками та особистою ініціативою індивіда. При цьому, чим вищим є рівень освіти, тим більшою є сумарна вага амбівалентних та інтернальних установок. Критерій хі-квдрат підтверджує значимість та надійність зв'язку (0,001), що свідчить про правомірність висунутої нами гіпотези, а непараметричний тест Крускала-Уолліса демонструє таку ж значимість щодо підтвердження гіпотези про різницю між підвбірками.

Також було встановлено статистично значимий зв'язок між сприйняттям респондентами контролю над власним життям та типом населеного пункту, де проживає респондент. У якості найбільш «ресурсного» місця проживання була визначена столиця — м. Київ, далі зі зменшенням розміру населеного пункту, на нашу думку, зменшується кількість соціальних, економічних, культурних, політичних ресурсів. Було зроблено припущення, що чим меншим є населений пункт, де проживає респондент, тим меншими можливостями він володіє, і тим більше покладається не на себе, а на зовнішні чинники у влаштуванні свого життя. Відповідно, шкала місця проживання розглядалася не як номінальна, а як порядкова. Результати свідчать, що третині мешканців Києва (32,7 %) притаманні інтернальні установки, ще майже половині (45 %) — амбівалентні, натомість сільські мешканці та мешканці невеликих міст характеризуються переважно екстернальними установками, тобто залежністю від зовнішніх обставин (52,4 %) (рис. 3.6). Зв'язок між ознаками був підтверджений статистикою хі-квдрат, яка виявилася значимою та надійною (0,001), проте сила зв'язку є дуже низькою, як показав коефіцієнт Спірмена (-0,082).

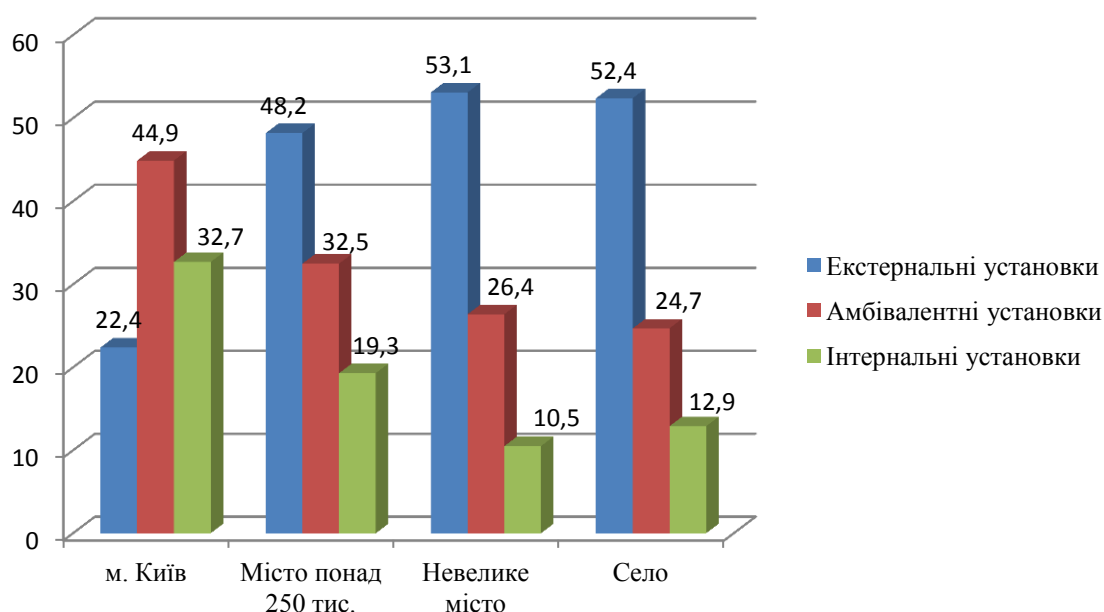

Рис. 3.6 Уявлення респондентів про контроль над тим, як складається їхнє життя залежно від рівня освіти (% до тих, хто відповів).

Як вже зазначалося, для встановлення сили зв'язку між різними ресурсними чинниками та рівнем патерналістських установок було застосовано порівняння коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена. Встановлено, що найбільший зв'язок з проявами установок на патерналізм за показником екстернальність / інтернальність має матеріальний чинник (0,246) та пов'язана з ним суб'єктивна оцінка респондентом свого соціального статусу (0,219). Найменш значимим є місце проживання респондента (-0,082). Таким чином, можна припустити, що установки на патерналізм у політичній культурі сучасного українського суспільства найбільше пов'язані з матеріальним та статусним чинниками, а не віковим. Патерналістські установки можуть формуватися і відтворюватися серед представників усіх вікових груп, якщо вони мають низький соціально-економічний статус. Це припущення потребує ретельної перевірки, адже коефіцієнти кореляції є все ж таки досить слабкими, і ми можемо говорити лише про помічені тенденції, а не про закономірності.

Для дослідження іншого виміру патерналізму, а саме сподівання громадян на соціально справедливу державу, яка забезпечить благополуччя

кожного, було проаналізовано питання Світового дослідження цінностей 6-ї хвилі (v98 «Хто має брати на себе більшу відповідальність за забезпечення добробуту громадян: Уряд чи люди самостійно?» зі шкалою від 1 до 10, де 1 — Уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені, а 10 — люди повинні самі себе забезпечувати і не сподіватися на Уряд).

Дослідження впливу ресурсних параметрів засвідчило наступне. Існує статистично значимий зв'язок між рівнем доходу та установками на патерналізм. Кореляційний аналіз між змінною рівень доходу (10-бальна шкала) та установками на патерналізм / самоорганізацію (10-бальна шкала) виявив прямопропорційну залежність із значенням 0,209 коефіцієнта Спірмена і 0,201 коефіцієнта Пірсона (оскільки шкали є інтервальними).

Перевірка гіпотези про наявність відмінностей між групами респондентів з різним рівнем освіти за допомогою порівняння значень середніх та перевірки статистичної значимості за тестом Краскала-Уолліса, з одного боку, підтвердила, що такі розбіжності існують, а з іншого — виявила, що зв'язок між досліджуваними ознаками не є лінійним. Так, можна сказати, що найвищі надії на Уряд у забезпеченні добробуту кожного громадянина покладають респонденти з неповною середньою освітою (середнє значення дорівнює 2,41) (табл. 3.19).

Таблиця 3.19

**Середні значення патерналістських установок серед респондентів з
різним рівнем освіти (за шкалою від 1 до 10)**

Рівень освіти	Середнє значення	Стандартне відхилення
Початкова освіта	2,75	2,1
Неповна середня освіта	2,41	2,15
Повна середня освіта	2,89	2,49
Середня спеціальна освіта (технікум)	2,89	2,63
Незакінчена вища освіта (менше 3-х курсів ВНЗ)	4,00	2,96
Вища освіта	3,27	2,62

Найбільш віддаленими від крайніх патерналістських позицій виявились ті респонденти, які мають незакінчену вищу освіту (4 бали). Проте респонденти з найвищим рівнем освіти не проявили найбільших самоорганізаційних поглядів, їхні відповіді є ближчими до патерналістських, ніж у тих, хто має незакінчену вищу освіту (3,27). Відмінності між середніми є статистично значимими на рівні 0,001. Хі-квадрат підтверджує наявність зв'язку, проте коефіцієнти кореляції є дуже низькими (Спірмена — 0,088), що свідчить про дуже слабкий зв'язок між ознаками.

Найменшу залежність від державної підтримки, порівняно з іншими віковими групами, демонструє молодь 18–29 років (середнє значення — 3,41), а найбільшу — літні люди у віці 60–69 років (2,47), які виявилися навіть більшими патерналістами, ніж ті кому більше 70 років (2,75) (табл. 3.20). Таким чином, віковий ресурс також пов'язаний із відтворенням патерналістських установок серед громадян, проте цей зв'язок, як бачимо, є нелінійним.

Таблиця 3.20

Середні значення патерналістських установок залежно від вікової категорії респондента (за шкалою від 1 до 10)

Вік	Середнє значення	Стандартне відхилення
18-29	3,41	2,72
30-39	3,22	2,72
40-49	2,90	2,37
50-59	3,08	2,65
60-69	2,47	2,27
70 років і більше	2,75	2,42

Щодо зв'язку між соціальним статусом та установками на патерналізм, то в якості незалежної змінної нами було взяте питання суб'єктивного визначення класової приналежності, яке мало 5 альтернатив: вищий клас,

вищий прошарок середнього класу, нижчий прошарок середнього класу, робітничий клас, нижчий клас. Через незначну кількість респондентів, які віднесли себе до вищого класу, ця альтернатива була виключена з кореляційного аналізу (14 із 1500 загальної вибірки). Отриманий результат свідчить, що існує незначний зворотно пропорційний зв'язок між соціальним статусом респондента та патерналістськими установками. Чим нижчою є позиція у класовій ієрархії, тим вищими такі установки.

Останній ресурсний параметр, зв'язок з яким був нами перевірений, це розмір населеного пункту, де проживає респондент. У масиві WVS-2011 це питання мало аж 8 градацій інтервальної шкали (від села з населенням менше 2000 жителів до більш ніж півмільйонного міста). Розраховані значення середніх свідчать, що лінійного зв'язку між розміром населеного пункту та покладанням відповідальності за добробут громадян на Уряд не існує — усереднені значення змінної зростають у бік самоорганізації від сільської місцевості до міської з населенням 50-100 тисяч жителів, а потім дещо знижуються серед жителів великих обласних центрів, знов тяжіючи до патерналізму (табл. 3.21). Розрахований коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, що дорівнює 0,061, свідчить про слабкий кореляційний зв'язок між ознаками — зі збільшенням розміру населеного пункту самоорганізаційні установки не збільшуються.

Таблиця 3.21

Середні значення патерналістських установок залежно від розміру населеного пункту, де проживає респондент (за шкалою від 1 до 10)

Розмір населеного пункту	Середнє значення	Стандартне відхилення
Менше 2000 жителів	2,57	2,09
2 001–5 000	2,97	2,38
5 001–10 000	2,91	2,58
10 001–20 000	2,66	2,60
20 001–50 000	3,35	2,66
50 001–100 000	3,50	2,73
100 001 – 500 000	3,26	2,89
500 001 і більше жителів	3,16	2,70

Розрахунок на державну підтримку виявився абсолютно не пов'язаним зі сферою зайнятості респондента. Так, і працівники державного сектору, і приватного, і навіть ті, хто працює у некомерційних організаціях, однаково високо оцінюють відповідальність Уряду за добробут громадян. Середні значення дорівнюють 3,0 для тих, хто працює в державних установах, 3,05 — у приватних, 3,01 — у приватних некомерційних організаціях. Статистичні відмінності між середніми за тестом Краскала-Уолліса для декількох незалежних підвибірок не значимі.

Силу зв'язку між проаналізованими ресурсними параметрами та проявами патерналізму відображає таблиця значень коефіцієнту Спірмена (табл. 3.22).

Таблиця 3.22

Значення коефіцієнта Спірмена (від -1 до 1)

	Екстернальність / інтернальність	Сподівання на Уряд у забезпеченні добробуту / розрахунок на себе
Вік	-0,115	-0,103
Рівень освіти	0,115	0,088
Тип населеного пункту	-0,082*	0,061*
Матеріальний стан	0,246	0,209
Соціальний статус	0,219	-0,123

** шкали є протилежно направленими, тому коефіцієнти мають різний знак*

Гіпотеза щодо зв'язку ресурсності та рівня установок на патерналізм підтвердилася. Найвищі патерналістські установки проявляють люди старшого віку (старші 60 років), з неповною середньою освітою, низьким матеріальним і соціальним статусом. При цьому серед виділених ресурсних параметрів більший вплив мають матеріальний фактор та суб'єктивна оцінка

соціального статусу, менший — вік, освіта, місце проживання та тип зайнятості.

Гіпотеза 4. Серед прихильників патерналізму, на відміну від «самоорганізованих», більшу роль відіграють цінності «збереження» (безпека, конформність, традиція), ніж цінності «відкритості до змін» (ризик / новизна, самостійність), за Ш. Шварцем.

Для перевірки цієї гіпотези нами були використані змінні Світового дослідження цінностей 6-ї хвилі (2011 р.). Показником патерналістських установок виступила змінна v98 «Хто має брати на себе більшу відповідальність за забезпечення добробуту громадян: Уряд чи люди самостійно?» зі шкалою від 1 до 10, де 1 — Уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені, а 10 — люди повинні самі себе забезпечувати і не сподіватися на Уряд. Для зручності аналізу змінна була перекодована, і надалі порівнювалися тільки дві підгрупи: «патерналісти» — відповіді 1, 2, 3 і «самоорганізовані» — відповіді 8, 9, 10.

Для аналізу ціннісного впливу на формування патерналістських установок була взята методика вимірювання цінностей Ш. Шварца, яка використовується у цьому ж дослідженні (табл. 3.20). Респондентам було запропоновано 10 «портретів» уявної особи, і з приводу кожного з них респонденти мали за 6-бальною шкалою оцінити, наскільки вони на неї схожі (1 — «дуже схоже на мене»; 2 — «схоже на мене»; 3 — «чимось схоже на мене»; 4 — «трохи схоже на мене»; 5 — «не схоже на мене»; 6 — «зовсім не схоже на мене»). Кожен з портретів відповідає певній цінності, визначеній Ш. Шварцем. Для подальшого порівняння підгруп цінності були перекодовані нами — шкали були дзеркально відображені відносно наявних у масиві. У результаті ми отримали більш зручні для аналізу змінні, де більші значення відповідають більшому прояву тієї чи іншої цінності, тобто 1 — «зовсім не схоже на мене» і 6 — «дуже схоже на мене».

Таблиця 3.23

Відповідність питань масиву WVS та цінностей за методикою

III. Шварца

№	Змінні масиву WVS (V70-V79)	Цінності	Ціннісні орієнтації
1	V72. Жити в безпеці дуже важливо для цієї людини, вона уникає усього, що може передбачати небезпеку.	Безпека	Збереження
2	V77. Для цієї людини важливо завжди поводитися правильно, не здійснювати вчинків, які люди не схвалили б.	Конформність	
3	V79. Для цієї людини важливо наслідувати традиції і звичаї, прийняті в її родині або релігії.	Традиція	
4	V70. Для цієї людини важливо пропонувати нові ідеї, бути творчою особистістю, йти своїм шляхом.	Самостійність	Відкритість до змін
5	V76. Пригоди і ризик дуже важливі для цієї людини, вона прагне до життя, повного захопливих подій.	Ризик/новизна	
6	V73. Для цієї людини важливо добре проводити час, балувати себе.	Гедонізм	Самоствердження
7	V71. Для цієї людини важливо бути багатого, мати багато грошей і коштовних речей.	Влада / багатство	
8	V75. Для цієї людини важливо бути дуже успішною, щоб оточення знало про її досягнення.	Досягнення	
9	V78. Для цієї людини важлива турбота про довкілля і природу.	Доброзичливість	Самовираження
10	V74. Для цієї людини важливо робити щось хороше для суспільства.	Універсалізм	

Для аналізу відмінностей у проявах тих чи інших цінностей серед «патерналістів» та «самоорганізованих» було взято порівняння згрупованих медіан кожної цінності у 2-х підгрупах та побудовано пелюсткову діаграму. Візуально найбільші відмінності помітні у вимірі «збереження vs відкритість до змін» (рис. 3.7). Так, цінності відкритості до змін (ризик / новизна, самостійність) більшою мірою властиві «самоорганізованим», ніж «патерналістам». Водночас серед «патерналістів» найбільш вираженими

виявилися цінності збереження (безпека, традиція, конформність). Цінності доброзичливості та універсалізму — «самовираження» — приманні однаковою мірою як патерналістам, так і не-патерналістам.

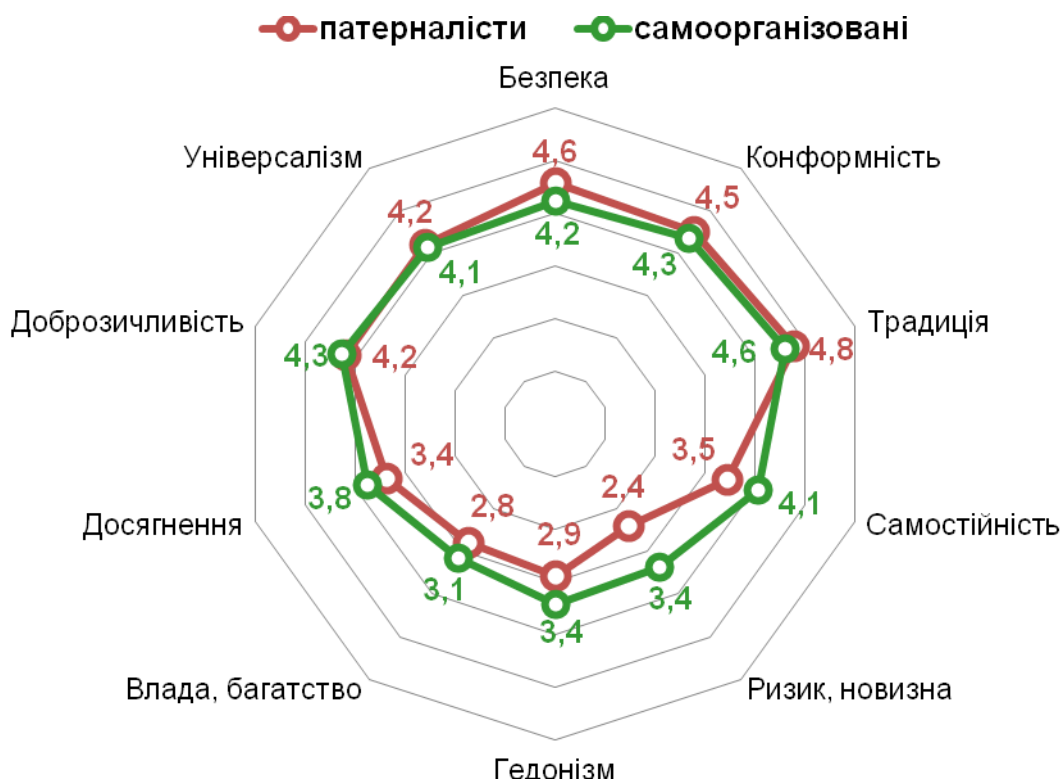

Рис. 3.7 Ціннісні профілі «патерналістів» та «самоорганізованих» (на рисунку показані значення медіан за шкалою від 1 до 6).

Оскільки шкали цінностей є порядковими, то доречною є перевірка значимості відмінностей між підгрупами патерналістів і не-патерналістів (самоорганізованих). Для цього був застосований непараметричний тест Манна-Уїтні для двох незалежних підвибірок (табл. 3.21).

Результати тесту свідчать, що між групами патерналістів та самоорганізованих не існує розбіжностей щодо цінностей універсалізму і доброзичливості, а також традиції і конформізму. Щодо інших цінностей, то відмінності між досліджуваними групами мають високий рівень статистичної значимості.

Таблиця 3.24

**Значимість відмінностей між підгрупами «патерналістів» та
«самоорганізованих» щодо кожної з 10 цінностей**

Цінність	Самостійність	влада/багатство	Безпека	Гедонізм	Універсалізм	Досягнення	ризик/новизна	Конформність	традиції	Доброчливість
Значимість відмінностей у ступені вираженості цінностей серед патерналістів і самоорганізованих	0,000	0,010	0,013	0,001	0,554*	0,015	0,000	0,195*	0,297*	0,587*

** відмінності не значимі*

Ціннісні профілі патерналістів та самостійних суттєво відрізняються за ступенем відкритості до змін (ризик, новизна; самостійність), а також прийняттям цінності безпеки, яка має суттєве значення для патерналістів. Інші дві цінності, окрім безпеки, що входять у ціннісну орієнтацію «збереження» — конформність та традиції — рівною мірою притаманні як патерналістам, так і самоорганізованим. Ці дві цінності є дуже близькими за своєю природою. Як зазначає Ш. Шварц, вони мають одну мету — підкорення індивіда соціальним очікуванням, при цьому конформність — це, найчастіше, підкорення конкретним особам у процесі соціальної взаємодії (батькам, учителям, начальству), а традиція — підкорення абстрактним об'єктам — релігійним і культурним звичаям, ідеям. І якщо підкорення традиції як загальнонаціональна цінність українського суспільства не викликає сумнівів, то відсутність відмінностей у схильності до конформності між патерналістами та самоорганізованими є доволі неочікуваною і потребує більш детального вивчення. Також слід мати на увазі, що непараметричний тест Манна-Уїтні є не досить потужним для врахування невеликих

відмінностей, тому казати про однозначну відсутність розбіжностей щодо зазначених цінностей не зовсім коректно.

Графік ціннісних профілів та результати тесту на значимість розбіжностей демонструють, що самоорганізовані, на відміну від патерналістів, переважно сприймають цінності ризику та новизни. Це означає, що представники цієї умовної групи прагнуть активності, різноманіття в житті, рішучі до змін та досягнення життєвих завдань. Патерналісти здебільшого відхиляють таку цінність, оскільки вона суперечить бажаній стабільності, порядку та безпеці.

Цікавою є ситуація з цінностями самоствердження. Патерналісти не приймають цінності гедонізму та багатства / влади, які за термінологією Ш. Шварца входять у ціннісну орієнтацію самоствердження. Враховуючи, з одного боку, вплив матеріального чинника на рівень патерналістських установок, проаналізований вище, а з другого — неприйняття патерналістами цінності багатства, можна припустити, що для цієї групи має значення не багатство та розкіш, а «нормальний», у їхньому розумінні, стабільний рівень життя, який має забезпечити держава чи уряд. Водночас, неприйняття зазначених цінностей може бути пов'язаним із неготовністю до ризику та новизни, відсутністю у патерналістів амбіцій щодо збагачення, самостійного підвищення свого матеріального та соціального статусу. Щодо цінностей самовираження (доброзичливість та універсалізм), то вони рівною мірою притаманні репрезентантам обох умовно виділених груп, відмінності у показниках є незначимими.

Таким чином, гіпотеза підтвердилася частково, патерналісти відрізняються від самоорганізованих тим, що більше цінують безпеку та не приймають зміни і цінності самоствердження. Водночас цінності традиції та конформізм виявились однаково важливими для представників обох груп.

Висновки до розділу 3

За результатами експертного опитування викладачів та науковців суспільно-політичних дисциплін, а також представників громадських організацій, вдалося розширити розуміння патерналізму та установок на патерналізм як соціологічних понять, а також з'ясувати рівень, чинники та причини існування патерналізму як ціннісної установки у політичній культурі сучасного українського суспільства.

Відповіді експертів щодо інтерпретацій патерналізму охопили широкий спектр його проявів, усі вони були систематизовані за змістом у 4 великі групи: 1) визначення патерналізму як опіки державою своїх громадян; 2) очікування громадянами опіки з боку держави; 3) обмеження свободи громадян з боку держави, контроль всіх сфер діяльності; патерналізм межує з авторитаризмом; 4) тип соціальних відносин, у яких одна зі сторін «обмінює» свою самостійність у прийнятті рішень і поведінці на захист і матеріальну підтримку, яку їй гарантує інша сторона.

Прояви патерналізму як риси української суспільної свідомості були визначені експертами досить широко: від очікування матеріальних благ від держави та орієнтацій на пільги до бажання «сильної руки», підкорення лідеру, а також громадянської і політичної пасивності.

Переважає більшість експертів (51 з 54) підтвердили наявність патерналістських установок в українському суспільстві і оцінили їхній рівень у середньому на 6,58 балів з 10, в той час як у Росії, на їхню думку, він становить 7,74, а в Білорусі — 8,42 бали. Серед чинників установок на патерналізм експерти найчастіше відзначали вік, рівень освіти, матеріальний стан. Окремо було досліджено регіональні відмінності у рівні патерналізму та їхні причини. Так, більшість експертів відзначила, що патерналістські установки найбільшою мірою притаманні східному регіону (25 з 35), південному (15 з 35) і Криму (13 з 35). Натомість, результати масових

репрезентативних опитувань виявили, що найвищий рівень патерналізму за різними його проявами спостерігається в південному регіоні України.

На основі аналізу емпіричних даних міжнародних та національних досліджень були перевірені сформульовані нами 4 гіпотези та отримані такі результати.

Гіпотеза щодо зменшення різниці між показниками екстернальності та інтернальності підтвердилась. Рівень екстернальності за 20 років незалежності зменшився приблизно на 14 %, в той час як рівень інтернальності за цей період збільшився майже на 6 %. Підтверджуючи тенденцію до зниження екстернальності у довготривалій перспективі, зазначено, що відчуття громадянами контролю над тим, як складається їхнє життя, залежить від економічної та політичної ситуації в країні, що простежується у динаміці цього показника.

Гіпотеза щодо регіональних відмінностей підтвердилась частково. Результати дослідження показали, що західний регіон, дійсно, відрізняється нижчими патерналістськими установками за більшістю виокремлених індикаторів, порівняно з іншими регіонами України, проте найбільші відмінності проходять не між східним та західним регіонами, як передбачалося, а між західним та південним. Південний регіон відрізняється вищими патерналістськими установками порівняно з іншими регіонами й характеризується найбільшою часткою екстерналів, інертністю до прояву приватної ініціативи, значною підтримкою повернення до планової економіки та державного контролю, переконанням, що Уряд, а не громадяни, повинен брати на себе відповідальність за забезпечення добробуту кожного. Натомість західний регіон відзначився амбівалентністю установок: з одного боку, його репрезентанти виявляють більшу відповідальність за вирішення проблем своєї громади (відповідальність за ситуацію у своєму місті/селі, готовність проявити ініціативу у вирішенні проблем свого будинку) і водночас так само, як і представники інших регіонів, покладають високі розрахунки на державу (підтримують мінімізацію різниці в прибутках,

вважають обов'язком держави забезпечувати кожного роботою та підтримують ідею, що декілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж закони та дискусії). Таким чином, були відзначені регіональні відмінності у континуумі «прийняття відповідальності на себе» vs. «перекладання відповідальності на зовнішні чинники», натомість відмінності щодо сприйняття ролі держави в смисловій дихотомії «установка на підтримку втручання держави в життя громадян» vs. «установка на самостійність у забезпеченні громадянами власного благополуччя» є меншими.

Гіпотеза щодо впливу ресурсності на рівень установок на патерналізм підтвердилася. Найвищі патерналістські установки проявляють люди старшого віку (старші 60 років), з неповною середньою освітою, низьким матеріальним і соціальним статусом. При цьому серед виділених ресурсних параметрів більший зв'язок з рівнем патерналізму мають матеріальний стан та суб'єктивна оцінка соціального статусу, менший — вік, освіта та місце проживання. Водночас, низькі показники кореляції можуть означати опосередкованість зв'язку між змінними іншою, більш впливовою, ознакою, або комплексним впливом декількох ознак, що є перспективою подальших досліджень.

В результаті аналізу ціннісних профілів патерналістів та не-патерналістів (самоорганізованих) за ціннісною методикою Ш. Шварца було виявлено, що 7 з 10 цінностей (окрім ризику, гедонізму та влади / багатства) приймаються обома групами, проте різною мірою. Три зазначені цінності не приймаються патерналістами, але приймаються не-патерналістами. Найбільші відмінності між двома групами пролягають щодо цінностей відкритості до змін (готовність до ризику та самостійність) та самоствердження (гедонізм, влада, досягнення), які статистично значимо більше притаманні самоорганізованим. Крім того, патерналістів відрізняє від самоорганізованих висока значимість цінності безпеки. Щодо таких цінностей, як конформність і традиція, які, як прогнозувалося, більшою

мірою властиві патерналістам, аніж не-патерналістам, не було виявлено статистично значимих відмінностей. Цінності самовираження (доброзичливість та універсалізм) також рівною мірою притаманні репрезентантам обох умовно виділених груп.

ВИСНОВКИ

Поняття «патерналізм» походить від латинського слова «*pater*» — батько, батьківський, а суфікс «*ізм*» позначає тип суспільного світогляду, суттю якого є покровительство суб'єкта влади (держави, представник політичної еліти, політична партія, соціальний інститут, керівник підприємства тощо) над підпорядкованим суб'єктом (суспільство в цілому, соціальна група, спільнота, індивід).

Як суспільне явище патерналізм виник у традиційному суспільстві, проте спостерігається в індустріальних і постіндустріальних суспільствах в різних сферах життя та на різних рівнях функціонування соціуму. Відтак патерналізм є складною міждисциплінарною категорією і вивчається багатьма соціально-гуманітарними науками: соціологією, філософією, політологією, економікою, правознавством тощо.

Огляд літератури з цієї проблематики довів, що проблема співвідношення ролі держави та індивіда у забезпеченні благополуччя останнього є, з одного боку, давньою і розглядалася ще Конфуцієм, Аристотелем, Платоном та іншими філософами, а з іншого — на сучасному етапі теоретичне та емпіричне осмислення патерналізму західними та вітчизняними дослідниками суттєво відрізняється. Західні вчені здебільшого розглядають патерналізм з позиції об'єктивістського підходу, тобто як тип соціальних відносин з притаманними йому характеристиками, або як політику держави, інституту чи суб'єкта, а вітчизняні — через установки, настрої, практики реципієнтів цієї політики.

З точки зору соціологічного підходу, патерналізм проявляється на трьох рівнях соціальних відносин: соціетальному, інституційному та особистісному.

На соціетальному рівні патерналізм визначається як політика держави, система розподілу обов'язків між державою і громадянами, за якої держава

бере на себе роль опікуна, який втручається у життя підлеглих (громадян) і приймає за них рішення для їх блага в обмін на лояльність та певне обмеження свободи. Погляди на патерналізм як суспільне явище змінювалися разом зі зміною поглядів на роль держави і міру її втручання в життя громадян, через що нами були виділені три підходи: традиційний, ліберальний і синтетичний. Відповідно до цих підходів поняття «патерналізм» конструювалося і наповнювалося новим змістом. В межах традиційного підходу його ключовими характеристиками визначаються ієрархія, залежність і опіка; в межах ліберального — відсутність свободи вибору, позбавлення індивіда цієї свободи; в межах синтетичного — доброзичливе втручання та захист від заподіяння індивідом шкоди самому собі та заохочення вигоди. Враховуючи те, що найбільш гострі дискусії між дослідниками патерналізму точилися навколо його виправданості у сучасному демократичному суспільстві і сумісності із цінностями свободи, опозиційною категорією до нього на соцієтальному рівні можна вважати лібералізм як систему цінностей.

На інституційному рівні патерналізм виступає як тип відносин у політиці, економіці, культурі, тобто як тип управління на рівні соціальних інститутів. Антиподом патерналізму на цьому рівні є соціальне партнерство між інститутами громадянського суспільства та інститутами держави.

На особистісному (індивідуальному) рівні патерналізм розуміється як особливий тип сприйняття держави (чи будь-якого владного суб'єкта: представника політичної еліти, політичної партії тощо), за якого індивід як представник певної соціальної групи чи спільноти вважає державу відповідальною за власний матеріальний добробут та уникає відповідальності самостійно приймати рішення та самоорганізовано діяти, де це можливо. Опозиційними категоріями до патерналізму на цьому рівні виступають: самоорганізація, самостійність, приватна ініціатива, соціальна відповідальність, громадянськість.

Патерналізм визначається нами як тип ієрархічних соціальних відносин за аналогією до сімейних, у яких суб'єкт, що домінує, перебирає на себе відповідальність за вибір суб'єкта, що йому підпорядкований, його соціальне, матеріальне та моральне благополуччя на противагу самостійному прийняттю рішень та самоорганізації останнього. Поряд із такими сутнісними ознаками патерналізму, як аналогія з сімейними відносинами, ієрархічність, залежність-опікунство, суттєве значення у функціонуванні цього явища має ідея відповідальності.

Соціологічні дослідження патерналізму зосереджуються здебільшого на суб'єктному (особистісному) рівні аналізу цього феномену. Патерналізм розглядається як соціальна установка, яка формується під впливом цінностей, притаманних політичній культурі суспільства чи окремої спільноти, соціальної групи. Установка на патерналізм — це соціальна установка індивіда або соціальної групи, для якої є характерним покладання відповідальності за індивідуальне / групове благополуччя на владного суб'єкта (представника політичної еліти; особу, яка займає вищий статус у соціальній ієрархії) або соціальний чи політичний інститут (державу, її органи; політичну партію), відмова від самостійного прийняття рішень, самоорганізації в ситуаціях сприятливих соціальних взаємодій.

Ознайомлення із зарубіжними та вітчизняними дослідженнями патерналізму на емпіричному рівні виявило, що методики його вимірювання відрізняються і мають фрагментарний характер. Це спонукало до розробки власного підходу до комплексного вимірювання патерналістських установок. Установки на патерналізм як прояв ціннісної свідомості індивідів у політичній сфері являють собою широкий спектр диспозицій індивіда / соціальної групи стосовно їхньої ролі та ролі владних суб'єктів у забезпеченні благополуччя, які можна представити за допомогою двох систем координат. По-перше, ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі (в смисловій дихотомії «перекладання відповідальності на зовнішні чинники» vs. «прийняття відповідальності на себе») та, по-друге,

ставлення індивіда до функціонування суспільно-політичної системи (в смисловій дихотомії «установка на підтримку втручання держави в життя громадян» vs. «установка на самостійність у забезпеченні громадянами власного благополуччя»).

Патерналізм є універсальним соціальним явищем і тією чи іншою мірою проявляється у різних суспільствах. Водночас реалії пострадянських суспільств надали цьому поняттю нового значення — характеристики політичної культури, у якій він, з одного боку, є залишковим явищем від політики державного патерналізму часів СРСР, а з іншого — результатом впливу сучасних політичних, економічних та соціальних чинників на ціннісну свідомість громадян.

Серед імовірних причин формування і відтворення патерналізму в сучасній Україні визначено такі. Культурно-історичні: традиції общинності, колективної відповідальності; вплив радянської ідеологічної та ціннісної систем. Політичні: велика дистанція влади від громадян та відсутність механізмів впливу на неї; акцентування на допомозі, підтримці з боку держави у політичному дискурсі, використання патерналістської риторики та практики у якості передвиборчих технологій; стимулювання зовнішнього патерналізму політиками всередині країни та ззовні. Економічні: низький рівень оплати праці, відсутність накопичень, що формує залежність від державної допомоги; відсутність ефективних стимулів для розвитку приватного підприємництва. Соціальні: орієнтація державних програм на довгострокову грошову підтримку вразливих груп замість застосування активних механізмів для їхнього виходу із проблемної ситуації (програм реабілітації, адаптації, соціалізації тощо); низький рівень довіри між громадянами і від цього низький рівень соціального капіталу і самоорганізації, що призводить до соціальної пасивності і очікування допомоги «згори».

За результатами експертного опитування викладачів та науковців суспільно-політичних дисциплін, а також представників громадських

аналітичних центрів вдалося розширити розуміння патерналізму та установок на патерналізм як соціологічних категорій, а також з'ясувати рівень, чинники та причини існування патерналізму як ціннісної установки у політичній культурі сучасного українського суспільства. Відповіді експертів щодо інтерпретацій патерналізму охопили широкий спектр його проявів, та були систематизовані за змістом у 4 великі групи: опіка державою своїх громадян; очікування громадянами опіки та підтримки з боку держави; двосторонні відносини за принципом обміну — лояльність і підтримка влади громадянами в обмін на опіку та соціальний захист; обмеження свободи громадян з боку держави.

Зосередившись на дослідженні патерналізму як соціальної установки у політичній культурі українського суспільства, було з'ясовано, що він зберігає свою актуальність — переважна більшість експертів відзначили наявність патерналістських установок в українському суспільстві. Серед структурних предикторів установок на патерналізм експерти найчастіше відзначали вік, рівень освіти, матеріальний стан і регіон проживання, а їхнє існування у сучасній політичній культурі пояснювали як неминучий наслідок радянського минулого, низького рівня життя, а також політичного популізму.

Окремо було досліджено регіональні відмінності у рівні патерналізму та їхні причини. Так, більшість експертів відзначила, що патерналістські установки найбільшою мірою притаманні східному та південному регіону і АР Крим, а найменшою мірою — західному регіону, що пояснювали історичним спадком (тривале перебування східних областей у складі Російської імперії та Радянського Союзу) та відмінностями у структурі господарства (на сході — великі промислові комплекси, що керуються централізовано, на заході — перевага в структурі господарства сільськогосподарського виробництва і дрібних підприємств).

На основі аналізу емпіричних даних міжнародних та національних досліджень були перевірені сформульовані нами чотири робочі гіпотези та отримані наступні результати.

Динаміка рівня патерналістських установок за 20 років інституційних трансформацій (з 1994 по 2014 рр.) була розглянута через показники екстернальності (приписування індивідами контролю над власним життям зовнішнім чинникам) та інтернальності (розрахунок на власні сили). Протягом зазначеного періоду зберігається довготривала тенденція до зменшення різниці між показниками екстернальності та інтернальності, при цьому простежується залежність цієї динаміки від економічної та політичної ситуації в країні — від найбільших показників екстернальності наприкінці кризових 1990-х років до найнижчих після Помаранчевої революції (2005 р.), під час відносної економічної стабільності 2007 р. та політичних трансформацій після подій Євромайдану (2014 р.).

Аналіз емпіричних даних міжнародних і національних досліджень дозволив поглибити знання про причини формування і відтворення патерналістських установок у політичній культурі сучасного українського суспільства. Серед структурних чинників обумовленості установок на патерналізм першорядного значення набувають соціально-економічні (матеріальний стан та соціальний статус), незначні кореляції виявлені з такими параметрами як вік, освіта, тип зайнятості, місце проживання.

Виявлені структурні чинники засвідчують, що лише зміни поколінь недостатньо для формування нового типу політичної культури, у якій ці установки будуть замінені на самоорганізаційні. Саме це повинно враховуватись при плануванні соціальної, економічної, регіональної політики, яка має бути спрямована на розвиток приватної, громадянської ініціативи, активності та відповідальності, залучення зарубіжного досвіду політики «нового патерналізму», затвердження принципів соціально відповідальної держави.

В умовах посткомуністичних трансформацій, які переживає сучасне українське суспільство та властивістю політичній культурі таких ознак, як фрагментарність, амбівалентність, суперечливість, важливо було дослідити не тільки структурні предиктори установок на патерналізм, а і їхнє ціннісне

підґрунтя, що дозволило говорити про перспективи і можливості відходу від сприйняття держави як опікуна на позицію держави, як надавача послуг, та проявляти громадянам свою активність у контролі державних інституцій і готовність до самоорганізації у вирішенні суспільних проблем. Аналіз ціннісних профілів патерналістів та не-патерналістів (самоорганізованих) за методикою Ш. Шварца виявив, що патерналісти, на відміну від самоорганізованих, не поділяють цінностей ризику та новизни, статистично менше підтримують цінність самостійності та статистично більше — цінність безпеки. Для «патерналістів» менше значення в структурі індивідуальних цінностей мають цінності влади, багатства і гедонізму. Водночас обидві соціальні категорії («патерналістів» та «самоорганізованих») високо цінують конформність і традиції, що свідчить про високу значимість цих цінностей в українському суспільстві загалом.

Сформульована за результатами експертного опитування гіпотеза щодо регіональних відмінностей рівня патерналізму (найвищий — у східних регіонах, найнижчий — у західних) підтвердилася частково. Дослідження виявило, що за більшістю виділених індикаторів найвищий рівень патерналістських установок спостерігається у південному регіоні. Він характеризується найбільшою часткою екстерналів, інертністю його представників до прояву приватної ініціативи, значною підтримкою повернення до планової економіки та державного контролю, переконанням, що держава, а не громадяни повинна брати на себе відповідальність за забезпечення добробуту кожного та надання кожному робочого місця. Водночас західний регіон відзначився амбівалентністю установок: з одного боку, його репрезентанти проявляють більшу відповідальність за вирішення проблем своєї громади (відповідальність за ситуацію у своєму місті/селі, готовність проявити ініціативу у вирішенні проблем свого будинку) і водночас так само, як і мешканці інших регіонів, покладають високі розрахунки на державу, підтримують мінімізацію різниці в доходах, вважають обов'язком держави забезпечувати кожного роботою та

підтримують ідею, що декілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж закони та дискусії. Таким чином, були відзначені суттєві регіональні відмінності у континуумі «прийняття відповідальності на себе» vs. «перекладання відповідальності на зовнішні чинники», натомість відмінності щодо сприйняття ролі держави в смисловій дихотомії «установка на підтримку втручання держави в життя громадян» vs. «установка на самостійність у забезпеченні громадянами власного благополуччя» є меншими, що свідчить про вкоріненість патерналістських установок на соціальну роль держави в усіх регіонах України.

Визначені регіональні особливості патерналізму мають бути врахованими в розвитку регіональної політики, соціальних функцій держави, розвитку громадянського суспільства, в корекції роботи з населенням в прикордонних регіонах України. Задоволення потреби індивідів у безпеці дозволить перейти до розвитку у громадян самоорганізаційних якостей, відповідальності як за власне життя, так і за ситуацію в своїй громаді, місті, країні. Враховуючи динамічний стан українського суспільства і соціальні виклики останніх років, дослідження патерналістських установок, як і тенденцій в політичній культурі суспільства в цілому, мають бути продовжені і набути моніторинговий характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г. А. Гражданская культура и стабильность демократии [текст] / Г. А. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. — 1992. — № 4. — С. 122–134.
2. Альбов А. П. Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации [Электронный ресурс] / А. П. Альбов, В. В. Шалин. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — Краснодар : Краснодарская академия МВД России, 2005. — 266 с. — Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/shalalb1.htm>
3. Андреева Г. М. Социальная психология : Учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 290 с.
4. Аристотель. Политика / Аристотель // Собрание сочинений в 4 томах. — М. : Мысль, 1984. — Т. 4. — С. 375–644.
5. Бакиров В. С. Постсоветский образ жизни: украинские особенности / В. С. Бакиров // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / под ред. О. Д. Куценко; со-редактор С. С. Бабенко. — Харьков : Изд. центр Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, 2004. — С. 227–241.
6. Балакирева О. Ностальгия по патернализму [Электронный ресурс] / Ольга Балакирева . — // Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1296.html>
7. Бекешкіна І. Політична залученість громадян [Електронний ресурс] / І. Бекешкіна. — Режим доступу: <http://www.kk.npu.edu.ua/media/kunena/attachments/legacy/files/12.pdf>
8. Бекешкіна І. Українці почали долати патерналістський комплекс / І. Бекешкіна // Український тиждень. — № 20 (392). — 21 травня 2015 р.

9. Безрукова О. А. Відповідальність у соціологічному вимірі [Електронний ресурс] / О. А. Безрукова // Наукові праці. [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Соціологія. — 2012. — Т. 177. — Вип. 165. — С. 5–8. — Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npchdusoc_2012_177_165_3.pdf
10. Безрукова О. А. Локус контролю як показник відповідальності особистості за даними соціологічних досліджень [Електронний ресурс] / О. А. Безрукова // Вісник Львівського університету. Серія : Соціологічна. — 2013. — Вип. 7. — С. 87–96. — Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vlnu_sociology_2013_7_11.pdf
11. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження : дис. ...докт. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Безрукова Ольга Анатоліївна. — К., 2015. — 427 с.
12. Белинская Е. П. Социальная психология личности: Учебное пособие для вузов / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 301 с.
13. Береза С. В. Особливості політичної культури як частина загальної культури суспільства: сучасні виміри / С. В. Береза // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 4. — С. 15–19.
14. Буцевиський В. Проблеми політичної культури в Україні в процесі державотворення / В. Буцевиський // Нова політика. — 1999. — № 1. — С. 48–51.
15. Вовк В. Н. Патернализм в российском правовом менталитете : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юридических наук.

- Спец. : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Вовк Виктор Николаевич. — Краснодар, 2010. — 30 с.
- 16.В Україні значно зріс інтерес населення до політики – експерт [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://firstsocial.info/news/v-ukrayini-znachno-zris-interes-naselennya-do-politiki-ekspert>
- 17.В українському інтернеті інтерес до новин за рік виріс у чотири рази [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://dt.ua/TECHNOLOGIES/v-ukrayinskomu-interneti-interes-do-novin-za-rik-viris-u-chotiri-razi-151956_.html
- 18.Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. — М. : Прогресс, 1979. — 463 с.
- 19.Гарань О. Авторитаризм російського типу в Україні неможливий [Електронний ресурс] / О.Гарань // Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1295.html>
- 20.Гоббс Т. Левіафан або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної [текст] / Томас Гоббс ; [переклад з англ.]. — К. : Дух і Літера, 2000. — 606 с.
- 21.Головаха Є. Здолавши патерналізм, через 15 років Україна стане самостійною європейською державою [Електронний ресурс] / Є. Головаха // Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1294.html>
- 22.Громадська думка: підсумки 2014 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/gromadska-roku.htm>
- 23.Громов И. А. Западная социология [текст] / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. — СПб, 1997. — 372 с.
24. Державний патерналізм і утриманські настрої в суспільстві: історичні витоки та ризики для сучасного розвитку // Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної

- політики : колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2014. — С. 21–30.
25. Дмитренко М. Особливості сучасної української політичної культури: проблема визначення / М. Дмитренко // Політичний менеджмент. — 2005. — №5. — С. 134–138.
26. Дроздова А. В. Рівень розвитку довіри до інститутів влади в Україні та його вплив на демократичне реформування / А. В. Дроздова // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. — 2012. — Т. 17. — Вип. 2 (16). — С. 137–144.
27. Ермолаев А. Украинский характер, или Конформизм украинца – это терпение и саботаж [Електронний ресурс] / А. Ермолаев, А. Левцун, С. Денисенко. — Режим доступу: <http://www.bigyalta.com.ua/story/43061>
28. Ермоленко Т. Ф. Патернализм в России: культурологический анализ : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филос. наук. Спец. 24.00.01 «Теория культуры» / Ермоленко Татьяна Федоровна. — Ростов-на-Дону, 2000. — 38 с.
29. Зоткин А. Украинский феномен: патернализм без авторитаризма [Електронний ресурс] / А. Зоткин. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=12423
30. Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві / А. Зоткін // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : Аналітичні матеріали / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2011. — Том 1. — С. 236–244.
31. Зубро Т. Інтерпретаційний підхід в концепціях політичної культури [Електронний ресурс] / Т. Зубро. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1595>

- 32.Іванов В. Ф. Імідж та відкритість нової влади до діалогу [Електронний ресурс] / В. Ф. Іванов, О. С. Совенко, О. В. Волошенюк. — Режим доступу: http://www.aup.com.ua/uploads/Image_August_2014.pdf
- 33.Ільчук Ю. Патерналістські настрої в Україні [Електронний ресурс] / Ю. Ільчук. — Режим доступу: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1394199961_2916.pdf
- 34.Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Електронний ресурс] / Р. Инглхарт. — Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf
- 35.Конончук М. В. Політична культура українського суспільства як чинник його демократизації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 – «Політична культура та ідеологія» / М. В. Конончук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2008. — 18 с.
- 36.Корж С. А. Фрагментарна політична культура як вияв перехідного періоду розвитку сучасного українського суспільства [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 – «Політична культура та ідеологія» / Корж Світлана Анатоліївна. — Київ, 2009. — 21 с. — Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/319/3/Korg.pdf>
- 37.Косуля И. Ю. «Социальная ответственность» : подходы к определению и анализу понятия / Косуля И. Ю. // Socіoproctіr: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. — 2010. — №1. — С. 185–188.
- 38.Кочнова О. А. Патернализм как субинститут благотворительности [текст] / О. А. Кочнова // Вісник СевНТУ. Вип. 94 : Філософія : зб. наук. пр. — Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2009. — С. 52–55.
- 39.Кулік В. Це не патерналістські настрої, а незадоволення громадян рівнем соціального захисту [Електронний ресурс] / Кулік В. // Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1312.html>

40. Куценко О. Соціально відповідальна держава в очікуваннях громадян: українське суспільство в європейській перспективі / О. Куценко, А. Гобачик // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». — 2011. — № 941. — С. 111–124.
41. Куценко О. Наследие государственного социализма в политической культуре украинского общества / О. Куценко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». — 2012. — № 993. — С. 79–88.
42. Куценко О. Д. Фазы и пути системных трансформаций: подоби́я и различия в бывших странах государственного социализма / О. Д. Куценко // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / под ред. О. Д. Куценко ; со-редактор С. С. Бабенко. — Харьков : Изд. центр Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, 2004. — С. 11–82.
43. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України: Навч. посіб. — 3-тє вид., випр. і доп. — К.: Знання-Прес, 2006. — 598 с.
44. Лефевр С. Социальная роль предприятий в России: объяснительные возможности термина «патернализм» [Електронний ресурс] / С. Лефевр. — Режим доступа: socpolitika.ru/rus/social_policy_research/.../document12091.shtml
45. Литвина С. А. Установки на патернализм по отношению к политической власти как транскомуникативные образования и их взаимосвязи с элементами образа социального мира в ментальности россиян : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психологических наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» [Електронний ресурс] / Светлана Алексеевна Литвина. — Томск, 2005. — 30 с. — Режим доступа: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000206174/000206174.pdf>

- 46.Литвина С. А. Патернализм как установка по отношению к власти и ее взаимосвязь с измерениями культуры / С. А. Литвина, О. И. Муравьева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.auditorium.ru/cont
- 47.Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения в 3 т. — Т. 3. — М.: Мысль, 1988. — С. 137–405.
- 48.Лопушинський І. П. Довіра до влади як державотворчий чинник в Україні [Електронний ресурс] / І. П. Лопушинський // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. — 2013. — № 2. — Режим доступу до журналу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ttpdu_2013_2_23.pdf
- 49.Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс [перев. с англ.]. — СПб. : Питер, 1997. — 688 с.
- 50.Маринович М. В Україні майдани стали тим місцем, де формується нова модель української ідентичності [Електронний ресурс] / М. В. Маринович. — Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/news/12034/>
- 51.Масюк О. П. Напрями оптимізації ідеї патерналізму в суспільній свідомості / Масюк О. П. // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2005. — № 660. — Сер. : «Теорія культури і філософія науки». — С. 176–181.
- 52.Масюк О. П. Патерналізм як об'єкт соціально-філософської рефлексії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Масюк Олег Петрович. — Запоріжжя, 2006. — 17 с.
- 53.Масюк О. П. Роль патерналізму в суспільній свідомості сучасної України / Масюк О. П. // Нова парадигма : Альманах наукових праць. — Запоріжжя: Видавництво ЗДУ, 2003. — Вип. 30. — С. 70–71.
- 54.Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження [текст] / Володимир Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4–5. — С. 5–20.

- 55.Мельвиль А.Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Ю. Мельвиль // Полис, 2004. — № 2. — С. 64–75.
- 56.Милль Дж. С. О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половины XX века) [Электронный ресурс] / Милль Дж. С. ; [пер. с англ. А. Н. Неведомского]. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — С. 288–392. — Режим доступа: http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html
- 57.Міщенко А. Політична довіра у легітимаційних процесах суспільного інформаційного розвитку / А. Міщенко // Український інформаційний простір : Науковий журнал. — Режим доступа: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_2/10-mischenko.pdf
- 58.Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська? / Михайло Молчанов // Суспільне життя, 1995. — № 10. — С. 59–69.
- 59.Москаленко В. В. Політичні установки особистості у соціальному житті / В. В. Москаленко // Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія», 2011. — № 981. — С. 153–156. — Режим доступа: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhIPC_2011_981_47_35.pdf
- 60.Мурзина И. А. Социальный патернализм как установка по отношению к власти в современной России (региональный аспект) / И. А. Мурзина // Социология в системе научного управления обществом : материалы IV Всерос. социолог. конгр. — М. : ИС РАН, 2012. — С. 1479–1480.
- 61.Мясников С. А. К измерению политического патернализма: предложение методики и результаты её применения [Электронный ресурс] / С. А. Мясников, А. Н. Ротмистров. — Режим доступа: http://www.hse.ru/pubs/lib/data/access/ticket/1392770837fdd83f7e09ac15814c0f58d3eb12a58b/K_izmereniyu_politicheskogo_paternalizma_1.pdf

- 62.Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Нагорна Л. П. — К. : Стилос, 1998.
- 63.Наумова М. Ю. Соціально-політичні цінності українців і перспективи ефективної демократії / М. Ю. Наумова // Культурологічна думка. Щорічник наукових праць. — К. : Інститут культурології НАМ України, 2014. — №7. — С. 184–190.
- 64.Наумова М. Цінності і типи ціннісної ідентифікації у сучасному соціумі / М. Наумова, А. Ручка // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. — К. : Інститут соціології НАН України, 2013. — С. 285–297.
- 65.Николаев М. Е. Конфуций и его учение / М. Е. Николаев. — М. : Российская акад. естественных наук, 2007. — 315 с.
- 66.Оськина О. И. Гражданское общество и традиции патернализма современной России / О. И. Оськина // Каспийский регион: политика, экономика, культура. — 2009. — № 4 (21). — С. 36–40.
- 67.Осипова Т. Н. Особенности патернализма в условиях трансформации социально-экономической системы : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. экономических наук : спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / Осипова Таисия Николаевна. — Челябинск, 2006. — 28 с.
- 68.Пасісниченко В. Л., Пасісниченко І. М. В пошуках теорії політичної культури [Електронний ресурс] / В. Л. Пасісниченко, І. М. Пасісниченко. — Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/cuc_2014_1_12.pdf
- 69.Патернализм в політике // Политический словарь [назва з екрану] <http://enc-dic.com/politic/Paternalizm-V-Politike-3806.html>

70. Патерналізм [текст] // Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / под ред. Г. В. Осипова. — М. : Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. — 488 с.
71. Патерналізм [текст] // Енциклопедія політичної думки / [пер. с англ. А. В'єйль]. — К. : Дух і Літера, 2000. — С. 269–270.
72. Патерналізм [текст] // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.
73. Патерналізм [текст] // Філософія політики : Короткий енцикл. словник / упоряд. В. П. Андрущенко та ін. — К. : Знання України, 2002. — С. 413–414.
74. Патнам Р. Д. Творення демократії : Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті ; [пер. з англ. В. Ющенко]. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 302 с.
75. Пивнева Л. Н. О некоторых трактовках понятия политическая культура / Л. Н. Пивнева // Гуманітарний часопис. — 2005. — №3. — С. 97–102.
76. Платон Государство. Законы. Политик / Платон, Е.И. Темнов. — М. : Мысль, 1998. — 798 с.
77. Погоріла Н. Наші люди починають краще розумітися в політиці [Електронний ресурс] / Н. Погоріла. — Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1298.html>
78. Погоріла Н. Регіональні поділи в Україні: на прикладі політичної культури / Погоріла Н. Б. // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. — К., 2004. — С. 63–81.
79. Политология : учеб. пособие для вузов / сост. и ред. Н. Сазонов. — Харьков : Фолио, 2001. — 831 с.

- 80.Полторак В. А. Проблемы формирования новых регионально-политических угрупповань в условиях социально-политического конфликта в Украине / В. А. Полторак // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна : Збірник наук. праць. Випуск 8. — 2014. — С. 148–154.
- 81.Полторак В. А. Управлінські функції громадської думки та їх реалізація в сучасному українському суспільстві / Полторак В. А., Чавкіна С. В. // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наук. праць. — Вип. 19. — № 502. — 2013. — С. 254–258.
- 82.Полторак В. А. Електоральний маркетинг як технологія узгодження соціально-політичних позицій в умовах їхнього розмаїття / Полторак В. А., Шинкаренко О. Є. // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наук. праць. — Вип. 20. — № 362. — 2014. — С. 183–186.
- 83.Поляковская Н. М. Патернализм советских конституций / Поляковская Н. М. // Вопросы управления. — 2012. — № 1. — С. 291–293. — Режим доступа: <http://vestnik.uapa.ru/ru/issue/2012/01/42/>
- 84.Разинский Г. В. Материальный статус и потребительское поведение сквозь призму патерналистского синдрома / Г. В. Разинский // Современное общество: вопросы теории, методологии, методы социальных исследований : материалы XIII Всерос. науч. конф., посвящ. памяти З.И. Файнбурга. — Пермь : Изд-во Перм. нац. исслед. политехн. ун-та, 2014. — С. 161–165.
- 85.Разинский Г. В. Молодежь: устойчивость патерналистского синдрома и перспективы его преодоления / Разинский Г. В. // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. — 2014. — № 4 (25). — С. 60–65.
- 86.Разинский Г. В. Патернализм как синдром / Г. В. Разинский // Материалы IV Всероссийского социологического конгресса. — М. : ИС РАН, 2012. — С. 539–540. — Режим доступа: http://www.isras.ru/abstract_bank_congress4/539.pdf

- 87.Разинский Г. В. Патернализм: структурные характеристики // Современное общество: вопросы теории, методологии, методы социальных исследований : материалы XI Всерос. науч. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения З. И. Файнбурга (Пермь, 21–22 ноября 2012 г.) / Г. В. Разинский. — Пермь : Изд-во Перм. нац. исслед. политехн. ун-та, 2012. — С. 82–85.
88. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні / О. Резнік // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : Аналітичні матеріали / [за ред. В.Ворони, М.Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2011. — Том 1. — 576 с. — С. 216–224.
- 89.Резнік О. С. Практики контактування українських громадян з установами та організаціями / Резнік О. С. // Український соціум. — 2008. — №2. — С. 51–62.
- 90.Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/hethrtjhrrhthrtt.htm
- 91.Римский В. Л. Клиентелизм как фактор электорального поведения российских граждан [Електронний ресурс] / В. Л. Римський. — Режим доступу : <http://www.democracy.ru/library/articles/klientelizm/>
- 92.Романов П. В. Промышленный патернализм в системе социальной политики предприятий [Електронний ресурс] / П. В. Романов. — Режим доступу: <http://corpsocialpolicy.narod.ru/files/Romanovv.pdf>
93. Рудакевич О. М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід : Монографія. — Тернопіль : ТНЕУ, видавництво «Економічна думка», 2010. — 456 с.
- 94.Рябчук М. Буття «поміж»: парадокси суспільної амбівалентності [Електронний ресурс] / М. Рябчук. — Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/riabczuk/r17.html>

- 95.Седов Л. А. Государственный патернализм и представление о политической свободе в России, 2007 [Электронный ресурс] / Л. А. Седов. — Режим доступа: <http://www.levada.ru/press/2007081301.html>
- 96.Семечкин Н. И. Социальная психология : Учебное пособие Ч. 2 / Н. И. Семечкин. — Владивосток : Изд-во Дальневосточного университета, 2003. — 133 с.
- 97.Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Сокурянская. — Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. — 576 с.
- 98.Соловей А. Політична культура як складова політичної системи українського суспільства / А. Соловей, В. Штерн // Українознавчі студії. — 2007/2008. — № 8/9. — С. 296–304.
- 99.Социальная установка // Summers G.F. Attitude Measurement. — N.Y., 1971. — Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/psihologic/1724>
100. Социологическая концепция Герберта Спенсера [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://club.fom.ru/books/3_spenser.doc
101. Спасов В. Д. Патернализм и свобода личности / В. Д. Спасов // Вестник Тихоокеанского государственного университета. Философия, культурология и история. — 2012. — № 2 (25). — С. 281–288. — Режим доступа: <http://pnu.edu.ru/media/vestnik/articles/727.pdf>
102. Стегний А. Корень всех проблем – низкая эффективность власти [Электронный ресурс] / А. Стегний. — Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1285.html>
103. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / Александр Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 94–122.
104. Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? / В. Степаненко // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін / за ред.

- В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 358–370.
105. Степаненко В. Громадські організації у патерналістському суспільстві / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. — К. : Інститут соціології НАН України, 2013. — С. 120–127.
106. Степаненко В. Політична культура і суспільна відповідальність [Електронний ресурс] / В. Степаненко. — Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/pdp.php>
107. Сусак В. І. Патерналізм як ймовірна складова демократизації сучасного українського суспільства / В. І. Сусак // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. — Випуск 15. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. — С. 379–381.
108. Сусак В. І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. соціологічних наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / Сусак Віктор Іванович. — К., 2009. — 16 с.
109. Сусак В. І. Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій : дис. ...канд. соціолог. наук : спец. 22.00.03 “Соціальні структури та соціальні відносини” / Сусак Віктор Іванович. — К., 2009. — 365 с.
110. Сусак В. І. Патерналізм / Віктор Сусак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №3. — С. 78–94.
111. Сусак В. І. Самоорганізація vs державний патерналізм: порівняльний аналіз установок жителів Львова і Донецька (1994–2004) / В. І. Сусак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 63–73.

112. Сусак В. І. Типологія патерналізму / В. І. Сусак // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2007. — Вип. 1. — С. 64–78.
113. Темницкий А. Л. Ориентации рабочих на патерналистские и партнерские отношения с руководством / А. Л. Темницкий // Социологические исследования. — 2004. — № 6. — С. 26–37.
114. Темницкий А. Л. Социокультурные проявления и прорывы традиции патернализма в трудовой среде рабочих России [Электронный ресурс] / А. Л. Темницкий. — Режим доступа: <http://www.rummuseum.ru/kostroma/rabochie507.php>
115. Темницкий А. Л. Патерналистский союз наемных работников и предпринимателей [Электронный ресурс] / А. Л. Темницкий. — Режим доступа : <http://www.mgimo.ru/files/34100/34100.pdf>
116. Титаренко Л. Г. «Парадоксальный белорус»: противоречия массового сознания / Л. Г. Титаренко // Социологические исследования. — 2003. — № 12. — С. 96–107.
117. Тощенко Ж. Т. Парадоксальный человек : монография / Ж. Т. Тощенко. 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. — 543 с.
118. Тюрина И. О. Патернализм и либерализм: против или вместе? (К вопросу формирования основ современной социальной политики в отношении семьи и родительства) [Электронный ресурс] / И. О. Тюрина. — Режим доступа: http://www.isras.ru/abstract_bank/1208331536.pdf
119. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Н. Узнадзе [пер. с грузинского Е. Ш. Чомахидзе ; под ред. И. В. Имедадзе]. — М. : Смысл ; СПб. : Питер, 2004. — 413 с.
120. Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість. Інформаційний бюлетень. Грудень 2009 [Електронний ресурс] / за ред.

- М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. — К., 2009. — 66 с. —
Режим доступу : <http://ispp.org.ua/files/1262002864.pdf>
121. Україна післязавтра. Результати дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ucu.edu.ua/files/2014/03/maidansurvey_results.pdf
122. Украинское подобие капитализма: жизнь в эконом-варианте [Електронний ресурс] // Зеркало недели. — 2010. — № 27. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/ukrainskoe_podobie_kapitalizma_zhizn_v_ekonom-variante.html
123. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [Електронний ресурс] / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Інститут соціології НАН України, 2013. — 566 с. — Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/soc-mon-2013.pdf>
124. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : Зб. наук. праць / за ред. В. Ворони, М. Шульги — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2014. — Вип. 1 (15). — Т. 1. — 650 с.
125. Установка політична [Електронний ресурс] // Словник з політології. — Режим доступу : http://www.slovník.com.ua/?grupa=3&id_sl=244
126. Фарукшин М. Х. Политическая культура общества / М. Х. Фарукшин // Социально-политические науки. — 1991. — № 4. — С. 103–112.
127. Фоломєєв М. А. Патерналістські політичні традиції в системі відносин української держави та суспільства / М. А. Фоломєєв // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». — 2009. — № 861, вип. 15. — С. 148–155.
128. Фрейк Н. В. Концепция доверия в исследованиях П. Штомпки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/467/785/1219/002_Freik.pdf

129. Фукуяма Ф. Доверие / Ф. Фукуяма [пер. с англ. Д. Павлова]. — М. : АСТ; Хранитель, 2006. — 730 с.
130. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей [Електронний ресурс] / М. Хилько // Політичний менеджмент : Український науковий журнал . — 2007. — № 1. — С. 115–126. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.hp3?m=1&n=67&c=1537>
131. Цимбалістий Б. Політична культура українців [текст] / Богдан Цимбалістий // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 94–105.
132. Цуканов С. С. Патернализм российского государства (IX – XIX века): историко-правовое исследование [Електронний ресурс] : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Цуканов Сергей Сергеевич. — Москва, 2011. — 26 с. — Режим доступу: <http://flatik.ru/paternalizm-rossijskogo-gosudarstva-ix-xix-veka-istoriko-pravo>
133. Шангина Л. Патернализм продуцирует власть [Електронний ресурс] / Л. Шангина. — Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1287.html>
134. Шихирев П. Н. Социальная установка / П. Н. Шихирев // Социальная психология: Хрестоматия : Учебное пособие для студентов вузов / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. — М. : Аспект Пресс, 2003. — С. 364–376.
135. Шляхтун П. П. Політологія : Підручник [текст] / П. П. Шляхтун. — К. : Либідь, 2002. — 576 с.
136. Шульга М. Політичне заробітчанство / М. Шульга // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 398–406.
137. Шульга М. Уявлення населення про соціальну відповідальність / М. Шульга // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. : Зб.

- наук. праць / за ред. В. Ворони, М. Шульги — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2014. — Вип. 1 (15). — Т. 1. — С. 186–195.
138. Шушкова Н. В. Патернализм как замещающий институт в политическом поле современной России [Электронный ресурс] / Н. В. Шушкова. — Режим доступа: <http://maiskoechtivo.pstu.ru/2008/2/1/1.html>
139. Шушкова Н. В. Патернализм как социальный институт в переходном обществе : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. социологических наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» [Электронный ресурс] / Наталья Викторовна Шушкова. — Пермь, 2004. — 28 с. — Режим доступа: http://culturalstudy.pstu.ru/Def_Info/Sociology_03.pdf
140. Шушкова Н. В. Персонализация патерналистских отношений в политической культуре Перми / Н. В. Шушкова // Панорама исследований политики Прикамья : Альманах. Вып. 1. — Пермь : Пермское книжное изд-во, 2003. — С. 24–32.
141. Шушкова Н. В. Социология современного патернализма / Н. В. Шушкова. — Вашингтон : РусГенПроект, 2010. — 294 с.
142. Шушкова Н. В. Этот ускользающий патернализм: попытка построения концепции [Электронный ресурс] / Шушкова Н. В. // Социологический журнал. — 2007. — № 1. — С. 39–57. — Режим доступа: http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/02_Shushkova.pdf/
143. Экстернальность — интернальность [Электронный ресурс] : словарь / под. ред. М. Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского. — М. : ПЕР СЭ, 2006. — 176 с. — Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/852/word/yeksternalnost-internalnost>

144. Як позбутися пострадянськості? / Кол. авт. — Київ : Інститут світової політики, 2012. С. 70–102. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://iwp.org.ua/img/postsov_all_ukr.pdf
145. 70% українців так чи інакше цікавляться політикою, понад 12% «занурені в неї з головою», і тільки 17% громадян політика зовсім не цікавить [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/ndknvnksnbknskb.htm
146. Allport G. W. Attitudes / G. W. Allport // Readings in attitude theory and measurement. Martin Fishbein (ed.) — New York : John Wiley and Sons Inc, 1967. — P. 1–17.
147. Almond G. A. The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations/ G. A. Almond, S. Verba.
148. Andre Cl. For Your Own Good [electronic resource] / Cl. Andre, M. Velasquez. — Access to the journal: <http://www.scu.edu/ethics/publications/iie/v4n2/owngood.html>
149. Archard D. Paternalism defined / David Archard // Analysis. — Vol. 50. — № 1. — January, 1990. — P. 36–42.
150. Arneson R. J. Joel Feinberg and the Justification of Hard Paternalism [Electronic resource] / R. J. Arneson. — Access to the journal: <http://philosophyfaculty.ucsd.edu/faculty/rarneson/feinberghardpaternalismArnesonmorerevised.pdf>
151. Barnard F. M. Culture and Political Development: Herder's suggestive insights / F. M. Barnard // American Political Science Review. — 1969. — Vol. 63. — № 2. — P. 379–397.
152. Berlin I. Two Concepts of Liberty [Electronic resource] / I. Berlin // Four Essays of Liberty. — Oxford, 1969. — Access to the journal: http://www.wiso.uni-hamburg.de/fileadmin/wiso_vwl/johannes/Ankuendigungen/Berlin_twoconceptsofliberty.pdf

153. Clarke S. A Definition of Paternalism / S. A. Clarke // Critical Review of International Social and Political Philosophy. — Vol. 5. — № 1. — P. 81–91.
154. Dworkin G. Paternalism [Electronic resource] / G. Dworkin // Stanford Encyclopedia of Philosophy. — Access to the journal: <http://plato.stanford.edu/entries/paternalism>
155. European Social Survey [Electronic resource]. — Access to the journal: <http://www.europeansocialsurvey.org/data/>
156. Filmer R. Patriarcha, or the natural power of kings [Electronic resource] / R. Filmer. — Access to the journal: <http://www.constitution.org/eng/patriarcha.htm>
157. Gert B. Paternalistic Behavior / Bernard Gert, Charles M. Culver // Philosophy and Public Affairs. — 1976. — Vol. 6. — №1. — P. 45–57.
158. Grill K. Paternalism [Electronic resource] / K. Grill // Encyclopedia of Applied Ethics / Ruth Chadwick (ed.), Academic Press (2011). — Access to the journal: <http://philpapers.org/rec/GRIP-6>
159. Hofstede G. Power distance index [Electronic resource] / G. Hofstede. — Access to the journal : <http://geert-hofstede.com/dimensions.html>
160. Homans G. C. Social behavior: Its elementary forms / G. C. Homans. — New York, 1974.
161. Inglehart R. Changing Mass Priorities: The Link Between Modernization and Democracy / Inglehart R., Welzel Ch. // Perspectives on Politics. — June 2010. — Vol. 8. — No. 2. — P. 551–567. <http://indicatorsinfo.pbworks.com/f/Inglehart+Mass+Priorities+and+Democracy.pdf>
162. Inglehart R. Modernization, cultural change, and democracy. The human development sequence / Inglehart R., Welzel Ch. — New York : Cambridge University Press, 2005. — 333 p.

163. Jordan S. Welfare and Paternalism, 2008 [Electronic resource] / S. Jordan, N. McCarty. — Access to the journal: <http://www.wallis.rochester.edu/wallisseminarseries/paternalism8.pdf>
164. Lijphart A. The Structure of Inference / A. Lijphart // The Civic Culture Revisited. — London : Sage, 1980. — P. 37–56.
165. Murphy J. G. Incompetence and paternalism [Electronic resource] / J. G. Murphy // Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy. — 1974. — Vol. 60. — No. 4. — P. 465–486. — Access to the journal: http://www.jstor.org/stable/23678832?seq=22#page_scan_tab_contents
166. Paternalism // Oxford Dictionary of Sociology. Third Edition / ed. by J. Skott, G. Marshall. — Oxford, New York : Oxford University Press Inc., 2005. — 481 p.
167. Pedersen S. K. Who wants paternalism? [Electronic resource] / Sofie Kragh Pedersen, Alexander K. Koch and Julia Nafziger. — Access to the journal: ftp://ftp.econ.au.dk/afn/wp/12/wp12_22.pdf
168. Prykarpatska I. Why are you late? Cross-Cultural Pragmatic study of Complaints in American English and Ukrainian [Electronic resource] / I. Prykarpatska. — Access to the journal: http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/10396/1/RAEI_21_05.pdf
169. Schwartz Sh. H. An overview of the Schwartz theory of basic values [Electronic resource] / Sh. H. Schwartz // Online reading of psychology and culture, 2012. — №2 (1). — Access to the journal: <http://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1116&context=orpc>
170. Scoccia D. The Right to Autonomy and the Justification of Hard Paternalism, 2012 [Electronic resource] / D. Scoccia. — Access to the journal: <http://www.nmsu.edu/~philos/documents/rt-to-auto-and-just-of-hp.pdf>

171. Spencer H. Social Statics: or The conditions essential to Happiness specified, and the First of them Developed. – London : John Chapman, 1851. – 477 p.
172. Suber P. Paternalism [Electronic resource] / P. Suber // Philosophy of Law: An Encyclopedia, Garland Pub. Co, 1999, II.632-635. — Access to the journal: <http://legacy.earlham.edu/~peters/writing/paternal.htm>
173. Szerletics A. Paternalism [Electronic resource] / A. Szerletics. — Access to the journal: <http://autonomy.essex.ac.uk/paternalism-2>
174. Thomas M. Paternalism in social policy when is it justifiable? [Electronic resource] / M. Thomas, L. Buckmaster. — Access to the journal: http://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/download/library/prspub/433029/upload_binary/433029.pdf
175. Valdes E. G. On justifying legal paternalism / Ernesto Garzon Valdes // Ratio Juris. — Vol. 3. — No. 1. — March 1990 — P. 173–184.
176. Weale A. Paternalism and social policy / A. Weale // Journal of Social Policy. — 1978. — 7. — P. 157–172.

ДОДАТОК А

Набір змінних, що позначають установки на патерналізм або на самоорганізацію, використаних у підрозділі 3.2 «Структурні та ціннісні параметри установок на патерналізм в українському суспільстві (за результатами масових вибіркового досліджень)»

Таблиця А.1

Індикатори установок на патерналізм та на самоорганізацію і відповідні ним змінні масових вибіркового досліджень

1. Категорія	2. Індикатор	3. Змінна	4. Шкала
1. Категорія установки на патерналізм або на самоорганізацію як ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі	1. Відчуття відповідальності за стан справ у країні, у своєму місті/селі	f4a. А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в Україні? (ІС НАН України, 2013) f4b. А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі? (ІС НАН України, 2013)	1. Повну 2. Часткову 3. Ніяку 4. Важко відповісти
	2. Оцінка ініціативності та самостійності у вирішенні власних життєвих проблем	f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя? (ІС НАН України, 1994-2007, 2009, 2012-2014)	1. Здебільшого від зовнішніх обставин 2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин 3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин 4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин 5. Здебільшого від мене

Продовження Таблиці А.1

1. Категорія	2. Індикатор	3. Змінна	4. Шкала
1. Категорія установки на патерналізм або на самоорганізацію як ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі	3. Готовність проявляти ініціативу у вирішенні проблем своєї громади	gs 26. Ви готові чи не готові, за наявності підтримки громадськості, проявити особисту ініціативу та включитися у вирішення актуальних проблем Вашого багатоквартирного будинку, вулиці, мікрорайону чи в цілому населеного пункту в межах Ваших можливостей? (IC НАН України, 2013)	1. Однозначно готовий 2. Скоріше готовий 3. Скоріше не готовий 4. Однозначно не готовий 5. Не знаю
2. Категорія установки на патерналізм або на самоорганізацію як ставлення індивіда до суспільно-політичної системи	4. Цінність особистої відповідальності або відповідальності держави за матеріальне і соціальне забезпечення кожного індивіда (матеріальне благополуччя, забезпечення житлом, робочим місцем, соціальні гарантії, соціальна справедливість)	v98. Хто має брати на себе більшу відповідальність за забезпечення добробуту громадян: люди чи уряд/держава? (WVS-2011 / EVS-2008) D15 Наскільки Ви згодні з тим, що забезпечення роботою кожного — обов'язок уряду? (ESS-2009)	1. Люди мають брати на себе більше відповідальності за свій добробут 10. Уряд / держава має брати на себе більшу відповідальність, щоб забезпечити добробут кожного 0 — це зовсім не має бути обов'язком держави 1 10 — повністю має бути обов'язком держави

Продовження Таблиці А.1

1. Категорія	2. Індикатор	3. Змінна	4. Шкала
2. Категорія установки на патерналізм або на самоорганізацію як ставлення індивіда до суспільно-політичної системи	4. Цінність особистої відповідальності або відповідальності держави за матеріальне і соціальне забезпечення кожного індивіда	В26. Чи згодні Ви з тим, що Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей? (<i>ESS-2013</i>)	1. Повністю згодний 2. Згодний 3. В чомусь згодний, в чомусь ні 4. Скоріше не згодний 5. Однозначно не згодний
	5. Роль держави у вирішенні економічних проблем (орієнтація на планову чи ринкову економіку)	а7 Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою? (<i>ІС НАН України, 2013</i>)	1. Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок 2. Треба поєднати державне управління і ринкові методи 3. Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю 4. Важко відповісти
	6. Підтримка/не підтримка влади сильного (-них) лідера (-ів)	d2.4. Згодні Ви чи ні, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії? (<i>ІС НАН України, 2013</i>)	1. Згоден 2. Не згоден 3. Не знаю